

МАТИЦА СРПСКА
ОДЕЉЕЊЕ ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

ЗБОРНИК
МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ИСТОРИЈУ

95

MATICA SRPSKA
DEPARTMENT OF SOCIAL SCIENCES
PROCEEDINGS OF MATICA SRPSKA FOR HISTORY

Покренут 1970. године
До 28. свеске (1983) носио назив *Зборник за историју*

Главни уредници
Академик Славко Гавриловић (1970–2004)
Академик Милош Благојевић (2005–2012)
Проф. др Војин Дабић (2013–)

Уредничтво
Др Ђорђе БУБАЉО
Др Војин ДАБИЋ
Др Петар В. КРЕСТИЋ
Др Ненад ЛЕМАЈИЋ
Др Мира РАДОЈЕВИЋ
Др Александар ФОТИЋ
Др Андреј Леонидович ШЕМЈАКИН
Др Биљана ШИМУНОВИЋ БЕШЛИН
Др Небојша ШУЛЕТИЋ

Главни и одговорни уредник
Проф. др Војин ДАБИЋ

Copyright © Матица српска, Нови Сад, 2017.

ISSN 0352-5716 | UDC 93/99(05)

ЗБОРНИК

МАТИЦЕ СРПСКЕ

ЗА ИСТОРИЈУ

95
(1/2017)

НОВИ САД
2017

САДРЖАЈ / CONTENTS

ЧЛАНЦИ и РАСПРАВЕ ARTICLES and TREATISES

Жарко Петковић ЈЕДАН ПРИЛОГ О ПОЗНОАНТИЧКОМ РУДАРСТВУ У ДАРДАНИЈИ	Žarko Petković A CONTRIBUTION TO LATE ANTIQUE MINING IN DARDANIA
9–14	

Љубомирка Крклуш О ПРЕВОДИМА УГАРСКОГ МЕНИЧНОГ ЗАКОНА, ЊИХОВИМ АУТОРИМА И КРИТИЧАРИМА	Ljubomirka Krkljuš ON THE SERBIAN TRANSLATIONS OF THE HUNGARIAN BILL OF EXCHANGE LAW, ITS AUTHORS AND CRITICS
15–38	

Владан С. Гавриловић ПРЕГОВОРИ ИЗМЕЂУ СРПСКЕ И МАЂАРСКЕ СТРАНЕ НОВЕМБРА 1848. ГОДИНЕ	Vladan S. Gavrilović NEGOTIATIONS BETWEEN SERBIA AND HUNGARY IN NOVEMBER 1848
39–45	

Мира Радојевић ЈОВАН ЦВИЈИЋ И ЈУГОСЛОВЕНСКА ДЕМОКРАТСКА ЛИГА (1918–1919)	Mira Radojević JOVAN CVIJIĆ AND YUGOSLAV DEMOCRATIC LEAGUE (1918–1919)
47–70	

БИБЛИОГРАФИЈА BIBLIOGRAPHY

Угљеша Белић ПРОФ. ДР РАНКО КОНЧАР – БИБЛИОГРАФИЈА РАДОВА
71–84

ОСВРТИ
REVIEW ESSAYS

Миливоје Иванишевић
ИСТОРИЈА РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ
(Ненад Кецмановић, Чедомир Антић: *Историја Републике Српске*,
Недељник, Београд 2016, 517 стр.)
Осврт на поглавље: „Грађански рат у БиХ”
85–96

ПРИКАЗИ
BOOK REVIEWS

Милован Цветановић
СТРУЧНО ЗАВЕШТАЊЕ МАЂАРСКОГ АКАДЕМИКА
ДОМОКОША КОШАРИЈА
[KOSÁRY DOMOKOS, BEVEZETÉS MAGYARORSZÁG TÖRTÉNETÉNEK
FORRÁSAIBA ÉS IRODALMÁBA
1. *Általános rész : könyvtárak és bibliográfiák* (Kulcsár Krisztina,
Reisz T. Csaba, Szakály Orsolya), Budapest 2000, 362 p.
2. *Általános rész : országos jellegű levéltárak és forrásközlések* (Közreműködtek:
Kulcsár Krisztina et al), Budapest 2003, 732 p.
3. *Általános rész : megyei levéltárak és forrásközlések* (Társszerkesztők:
...Kulcsár Krisztina, Szakály Orsolya; Közreműködtek: Kovács Ferenc,
Lappints Virág, Goda Károly), Budapest 2008, 708 p.
4. *Általános rész : városi, mezővárosi és községi levéltárak és forrásközlések*. I–II,
(Társszerzők: ...Kulcsár Krisztina, Szakály Orsolya; Közreműködtek:
Kovács Ferenc et al.), Budapest 2015, 1581 p.]
97–101

Дамјан Ђулафић
ПРИЛОГ ИСТРАЖИВАЊУ ГЕНОЦИДА У ВЕЛИЦИ
(Геноцид у Велици 28. јула 1944. – Зборник радова и саопштења са округлог
столоа у Велици одржано 27. јула 2014. поводом седамдесетогодишњег помена;
Одбор за обиљежавање 70 година од фашистичког геноцида у Велици
8. јула 1944. године; Велика 2015, 170 стр.)
102–105

Предраг М. Вајагић
КУЛТУРА СЕЋАЊА – КОЛОНИЗАЦИЈА ВОЈВОДИНЕ 1946–1947.
(Милан Мицић, *Насељавање Пејровчана у Чиб – Челарево 1946–1947*,
УПИ ЧИБ Челарево, Челарево 2016, 147 стр.)
106–108

Мира Радојевић
СЕЋАЊА ЈЕДНОГ ИСТОРИЧАРА
(Василије Ђ. Крстић, *Зайамћења*, Матица српска, Нови Сад 2016, 332 стр.)
109–112

Михаел Антоловић
ИСТОРИЧАР КАО КРИТИЧКИ ИНТЕЛЕКТУАЛАЦ
(Чедомир Попов, *Историја на делу. Разговори 1982–2012*,
приредила др Јелена Попов, Матица српска, Нови Сад 2016, 627 стр.)
113–114

Петар В. Крстић
ИСТОРИЈА СРБА У ТРСТУ
(*Култура Срба у Трсту 1751–1914 = Cultura dei Serbi a Trieste 1751–1914*
/приредили М. Перишић и Ј. Рељић; превод Ј. Танасковић/; Архив Србије и
Српска православна црквена општина, Београд и Трст 2016, 481 стр.)
115–117

АУТОРИ У ОВОМ БРОЈУ / AUTHORS IN THIS ISSUE
118–119

РЕЦЕНЗЕНТИ У 2016. ГОДИНИ / REVIEWERS OF PAPERS IN 2016
121

Проф. др ЖАРКО ПЕТКОВИЋ
Универзитет у Београду
Филозофски факултет

ЈЕДАН ПРИЛОГ О ПОЗНОАНТИЧКОМ РУДАРСТВУ У ДАРДАНИЈИ

САЖЕТАК: Текст се бави једним новим налазом Диоклецијановог фолиса на обронцима Копаоника, недалеко од Белог брда. Тај фолис искован је око 298. године у северној Африци, поводом великог Максимијановог рата против Марварских устаника. Овај налаз дозвољава – посебно имајући у виду сведочанства о Диоклецијановом личном труди да оживи рударство у подунавским провинцијама – да се претпостави да је рудник сребра и гвожђа на Белом брду био активан у Диоклецијаново време, иако директна сведочанства о раду овог рудника потичу из позног средњег века. Ако буде била прихваћена ова претпоставка – подржана низом других индиција – Бело брдо биће додато на списак илиричких (дарданских) активних или новоуспостављених рудника у позној антици.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Диоклецијан, Максимијан, рударство, Дарданија, Бело брдо, Африка

Може изгледати необично што текст о рударству у Дарданији започињем из једне географски удаљене области и то преко једне цртице из догађајне историје – у питању је рат који је Максимијан водио против устаника у Африци током 296. и 297. године. Али, то не сме никога превише зачудити: један рат у Африци повезан је са рударством у Дарданији јер је (позно) Римско царство представљало једну целину – политичку, културну, привредну – тако да су устанци у једном делу Царства остављали трага у различитим аспектима живота у другим деловима.

Римска Африка, једна од најстаријих римских провинција, у античко доба била је ближа Италији него што то сугеришу средњовековне, нововековне и модерне политичке и културне реалности. Африка је била веома плодна земља; код Плинија стоји да је цела припадала Церери.¹

¹ Plin. *NH* 15.8. Cf. Hor. *Od.* 3.16.31; Colum. 3.8.4. (Разрешења скраћеница цитираних извора могу се наћи у трећем издању *Oxford Classical Dictionary*, док су се епиграфска и нумизматичка корпуса скраћивала по препоруци из *L'année philologique*).

Притом, афричко жито је за Рим имало једну значајну предност у односу на египатско: велики део египатске производње жита био је потребан за прехрану домородачког становништва; повремено, након великих епидемија, Египат је остајао без радне снаге, што је морало утицати на производњу. Поред тога, из Египта је жито дуго путовало до Италије, тј. Рима, а неколико месеци годишње такав пут је због неповољних ветрова био или немогућ или веома отежан.² С друге стране, афричко жито је било доступније, следствено јефтиније – није га било мање од египатског и било је наомак Италије – отуда је исхрана становништа града Рима зависила од пшенице које је стизала са Сицилије и, нарочито, из Африке.³ О значају које је афричко жито имало за прехрану Италије и о пажњи коју су том питању цареви посвећивали речито говори податак да је Комод установио посебну флоту чији је задатак био да превози у Рим жито из Африке.⁴

Дакле, када су маварска племена, негде средином последње деценије трећег века, напала житородну Африку – тј. подигла устанак познат под именом *Quinquegentiani* – Диоклецијанов савладар, Максимијан Херкулије, који је од 293. преузео одговорност над Италијом, Панонијом, Шпанијом и Африком,⁵ није имао избора осим да организује велики поход. Или, можда је било управо обрнуто: напад пустињских номада можда је био изговор да Максимијан, иначе познат као ратоборни владар,⁶ поведе рат који је морао добити и да тако добије прилику да се представи на Западу, којим је тек почео да влада, као способни владар, ратник и, нарочито, брижни хранитељ.

Како год, чим је опасност од побуне у Британији престала, после офанзиве Максимијановог цезара Констанција, Максимијан је 296. године напустио стражу над областима доње Рајне и лично се, на челу војске, упутио ка Африци, камо је и стигао, после краћег задржавања у Шпанији.⁷ Није познато како су текле операције током 297. године – извори су, природно, у то време концентрисани на опис великих Галеријевих ратних операција против Персијанаца⁸

² M. P. Charlesworth, *Trade Routes and Commerce of the Roman Empire*, London 1926, 23–24; cf. 247.

³ Јосиф Флавије бележи (*BJ* 2.16.4) да се 40 милиона модија жита годишње слало из Африке у Рим (један модиј износи 8,73 литара), тј. да је римски плебс осам месеци годишње живео од афричког жита. То је двоструко више жита него што је стизало из Египта (*Cato, Agr.* 144.3). Можда је афричка производња жита ипак била мања, али не толико да би се могла довести у питање основна процена из цитираних извора. (Просечно, један човек је трошио три модија жита месечно.) Cf. F. De Martino, *Wirtschaftsgeschichte des Alten Rom*, München 1985, 128; 210; 212–213; 218–219; P. Garsney / R. Saller, *L'Empire Romain. Économie, société, culture*, Paris 1994, 141–142.

⁴ SHA, *Commodus*, 17.7: *classis Africana Commodiana*. Природно, Африка је имала кључни значај за снабдевање Рима и у доба Републике: cf. e.g. Plut. *Pomp.* 50.1.

⁵ T. D. Barnes, *New Empire of Diocletian and Constantine*, Cambridge Mass / London 1982, 59.

⁶ Lactant. *De mort. pers.* 8.2; Aur. Vict. *Caes.* 39.17.

⁷ Констанцијева победа над Караузијевом и Алектовом војском: *Pan. Lat.* 8(5).18.4. Максимијанов рат у Шпанији: *Greek Literary Papyri*, vol. 1, ed. D. Page, London 1942, no. 135, pp. 524–545; cf. Barnes (нап. 5), 59 и нап. 58. Максимијанови ратови у Шпанији и Африци могли су почети тек када је Констанције успоставио контролу у Британији: W. Seston, *Dioclétien et la tétrarchie*, Paris 1946, 117.

⁸ A. K. Bowman, *Diocletian and the First Tetrarchy*, A. D. 384–305, y: *Cambridge Ancient History*² XII (2005), 67–89, овде 81.

– ипак знамо да је Максимијан ушао у Картагину 10. марта 298. и прославио велики тријумф.⁹

О току овог рата, управо као и о узроку, рђаво смо обавештени; наративни извори су веома оскудни, једва да постоје. Али, зато су ковања којом је исплаћивана војска била обимна и знаковита.¹⁰ Ти новци се могу датовати, пропагандно су занимљиви и сведоче о ширини акције коју је Максимијан предузео у Африци како би заштитио провинцију од упада берберских племена.¹¹ Истовремено, кованице у злату, сребру и бакру о којима је реч јесу сведочанство о томе како је Диоклецијанов савладав искористио ову прилику да учврсти и ојача свој ауторитет међу војницима и у провинцији.

Прво, устанак у Африци био је једини разлог за оснивање ковнице у Картагини – остале ковнице које су Максимијану биле на располагању (Аквилеја, Сисција, Тицидум) служиле су да снабдевају новцем војску на Дунаву или да опскрбе огромне потребе самог Рима и јужне Италије (ковница у Риму). Посебан положај ковнице у Картагини огледа се у реверсима на фолисима, између осталог: док остале Максимијанове ковнице све до 300. године имају униформне легенде *Genio Populi Romani*, Картагинска ковница никада није користила ову легенду, већ сопствене, нпр. *Salvis Augustorum* и *Felix Adventum Augustorum nostrorum*.¹²

Управо ову легенду *Felix Adventum Augustorum nostrorum* налазимо на реверсу једног фолиса пронађеног недалеко од Белог брда (сада у приватном поседу), на северу данашњег Косова и Метохије, тј. на јужним падинама Копаоника. На овом реверсу (сл. 1) – прелазим преко описа аверса (сл. 2) јер нема значаја за тему – приказана је персонификација провинције Африке, са дугачком драперијом, војничком заставом у руци, а на глави је (слабије видљива) кожа слона. Испод ногу Африке (слабије видљив, али се може назрети) приказан је лав са ухваћеним биком. Друга слова на реверсу, уз Африкину руку (РКА) и јота (I) означавају ковницу. Према свему, ковање овог фолиса може се датовати „око 298. године”.¹³

Бело брдо је једно узвишење на јужним обронцима Копаоника, а у непосредној близини налази се истоимено село. Ништа о контексту овог налаза не може се поуздано рећи, осим да се, по свему судећи, бакрењак нашао на висини од око 500 метара. Фолис из Картагинске ковнице није очекиван у Дарданији, нити уопште у унутрашњости Балкана, чак ни у областима ближе лимесу где је размештај јединица из разних делова Царства био много чешћи. Висина при којој је нађен овај фолис, близина рудника и специфичност провенијенције наводе ме на претпоставку да је Бело брдо крајем трећег века отворен као рудокоп, или да је тада наставио пређашњу рударску активност. Фолис из Картагине могао је доћи заједно са неком помоћном јединицом

⁹ A. Demandt, *Geschichte der Spätantike. Das Römische Reich von Diocletian bis Justinian 284–565 n. Chr.*, München 1998, 33–34.

¹⁰ *RIC* 6.422–426.

¹¹ C.E.V. Nixon / B.S. Rodgers (introduction, translation and historical commentary), *In Praise of Later Roman Emperors. Panegyrici Latini* (with Latin text of R.A.B. Mynors), Berkeley and Los Angeles 1994, 175.

¹² *RIC* 6.43–44.

¹³ *RIC* 6.426; cf. 6.413–414.

која је обезбеђивала рудник, довела заробљене побуњенике осуђене на робовски рад у руднику, или на неки други начин, али опет везан за рударство. Како год, очекивана трговачка фреквенција монета не објашњава присуство картагинског фолиса у дубини и висини Дарданије.

Вреди напоменути да је један картагински ауреус из 298. године са FELIX ADVENTVS AVGG NN пронађен у Обреновцу. Није искључено притом да се овај налаз може везати за војно утврђење у Бељину,¹⁴ што посредно говори о начину доласка монета из удаљене Картагинске ковнице до балканских области Царства.¹⁵

Неколико других, независних индиција говоре у прилог активности Белог брда као рудника крајем III века. Прво, крајем III века рударство је оживело у Дарданији и на северу Горње Мезије (gira Danuvii). Тако је vir egregius, неки Симплиције, подигао жртвеник на Авали 287. године,¹⁶ а на Руднику је, отприлике у исто време, био активан један руднички прокуратор који се може идентификовати као овај Симплиције.¹⁷ Даље, на Космају, у рударском Стојнику мозаички натписи припадају почетку или првој половини IV века, што вероватно одговара и датовању саме цркве.¹⁸ Диоклецијан је у околини Сирмија и даље, низ Дунав, отварао или обнављао рудокопе. Царев боравак током 293. године у Сирмију и околини био је заправо посвећен његовом напору да, успостављајући рударство камена и метала, обезбеди граду материјалну основу за висок, заправо највиши статус који је тај град требало да добије у Царству.¹⁹ Диоклецијан је лично надгледао рудокопе – Лактанције, коме се не може пребацити да је скривао Диоклецијанове мане, пише о царској cupiditas aedificandi „грозничавој жељи за градњом”,²⁰ познатој, додајмо, и код мање импресивних представника социјалног слоја којем је Диоклецијан припадао пре него што је постао цар. Дакле, уколико су непорецива сведочанства о рударству у Диоклецијаново доба у јужној Панонији, источној Далмацији и дунавском делу Горње Мезије (користим овде називе провинција које су постојале непосредно пре Диоклецијанове реформе), разумно би било претпоставити да рударство у Дарданији није остало занемарено.

Друго, Бело брдо је познати рудокоп средњовековне Србије. Добро је посведочено као рудник гвожђа у XV и XVI веку.²¹ Наравно, рударство у XV веку не искључује раније, непосведочено средњовековно копање, као ни још

¹⁴ М. Васић, *Златни и сребрни новац касне аџије (284–450. године) из збирке Народног музеја у Београду*, Београд 2008, 59–60.

¹⁵ У збирци Народног музеја налазе се и два аргентеја са овом девизом (види дискусију код Васића, нав. дело, 60–62), али место њиховог налаза није познато.

¹⁶ *IMS* 1.20.

¹⁷ *IMS* 1.172–175; cf. S. Dušanić, „Late Roman Mining in Illyricum. Historical Observations”, у: *Ancient Mining and Metallurgy in Southeast Europe. International Symposium* (eds. B. Jovanović, P. Petrović, S. Đureković), *Donji Milanovac 1990, Bor/Belgrade 1995*, 219–226, овде 221.

¹⁸ С. Душанић, Из историје касноантичког рударства у Шумадији, *Сџаринар* 40/41 (1989/1990), 217–223, овде 217; 219; 223; cf. S. Dušanić (нап. 17), 221.

¹⁹ S. Dušanić, „Diocletian's Visits to Quarries and Mines in the Danubian Province”, у: *Die Archäologie und Geschichte der Region des Eisernen Tores zwischen 257–602 n. Chr. Kolloquium in Drobeta-Turnu Severin 2.–5. November 2001*, Bucurest 2003, 9–21.

²⁰ Cupiditas aedificandi: *De mort. pers.* 7.8–10.

²¹ С. Ћирковић, Д. Ковачевић Којић, Р. Ћук, *Сџаро српско рударство*, Београд – Нови Сад 2002, 153–156.

раније, античко, тј. римско. У оваквим случајевима, када је рудник дуго био у употреби, трагови ранијих копања нестали су због новијих рудника; нова окна су уништавала трагове старих, а флотација је прекривала остатке раније рударске производње. Никакво изненађење не би било – напротив, пре би се могло говорити о правилу – да је средњовековни рудник настао на месту где су постојали трагови ранијих, античких копања.

Уопште, искоришћавање подземног богатства Копаоника добро је посведочено, с обзиром на околности о којима је било речи. На Копаонику и околним планинама пронађен је цинабар, који се вероватно може идентификовати са средњовековним крмезом (црвцем), пигментом који је вероватно добијан ископавањем.²² Недавна археолошка открића говоре о значајним остацима касноантичког рударства (IV век) на локалитету Зајачак, на западном Копаонику.²³ Јужни делови Копаоника (дакле, у ширем реону Белог брда), заједно са Рогозном, представљали су познате рудокопе сребра и олова у античко доба, као и у средњем веку.²⁴

У непосредној околини Белог брда један археолошки локалитет својим налазима заслужује посебну пажњу.²⁵ Поред базилике с краја V и VI века, пронађен је старији слој – у питању су касноантичке грађевине. Поред тога, нумизматички налази указују на то да се на локалитету живело од III до VI века.²⁶ Како су и почеци живота на „Небеским столицама” везани за III век,²⁷ привлачно је помислити на Бело брдо у коме се нашао овај Максимијанов

²² S. Dušanić, „Epigraphical Notes on Roman Mining in Dardania”, *Starinar* 45/46 (1994/1995), 27–34 овде, 30–34.

²³ В. Богосављевић, М. Томовић, „Касноантички рударско-металуршки комплекс на западном Копаонику”, *Гласник САД*, 9 (1993), 236–240; М. Томовић, В. Богосављевић Петровић, „Зајачак-Кремићи. Касноантички археометалуршки комплекс”, *Гласник САД*, 12 (1996), 107–112.

²⁴ S. Dušanić (нап. 17), 227, нап. 50; O. Davies, Ancient mining in the Central Balkans, *La Revue internationale des études balkaniques* 6 (1938), 405–418, овде 406–407; С. Ћирковић, Д. Ковачевић Којић, Р. Ћук (нап. 21), 38, 148.

²⁵ Благодарим колеги Душану Рашковићу (Народни музеј Краљево) на подацима о овом локалитету.

²⁶ Г. Тошић, Д. Рашковић, Ранохришћански споменици на источним падинама Копаоника, *ЗРВИ* 44/1 (2007), 34–38.

²⁷ Тошић, Рашковић (нап. 26), 38. Наводи се 16 примерака новца цара III века, као и један тетрархијски фолис.

фолис. Разуме се да остаје неизвестан однос између – овде претпостављених – копова у Белом брду у Диоклецијаново време са насељем на локалитету „Небеске столице”.

Закључујем да налаз овог фолиса на подручју Белог брда, фолиса искованог у Картагини, околности његовог налаза, као и низ других индиција, дају повода да се закључи да је Бело брдо било активни рудник у Диоклецијаново доба. Намеће се и закључак да је Бело брдо морало припадати рударском дисктрикту муниципија Дарданаца (*municipium Dardanorum*).

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

A CONTRIBUTION TO LATE ANTIQUE MINING IN DARDANIA

by

Prof. Dr. ŽARKO PETKOVIĆ
University of Belgrade
Faculty of Philosophy

SUMMARY: The paper deals with a new finding of Diocletian's follis on the slopes of Kopaonik Mountain, not far from Belo Brdo. This follis was minted around 298 in North Africa, on the occasion of the great Maximian's war against the rebellious Moors. Taking into consideration the testimonies of Diocletian's personal efforts to revive mining in the Dardanian provinces, this finding allows us to assume that Belo Brdo silver and iron mine was active in Diocletian's time, although direct testimonies of the activity of this mine originate from the late Middle Ages. If this assumption is accepted – supported by a series of other indications – Belo Brdo will be added to the list of Illyrian (Dardanian) active or newly established mines in late antiquity.

KEYWORDS: Diocletian, Maximian, mining, Dardania, Belo Brdo, Africa

Проф. др ЉУБОМИРКА КРКЉУШ
Матица српска, Нови Сад

О ПРЕВОДИМА УГАРСКОГ МЕНИЧНОГ ЗАКОНА, ЊИХОВИМ АУТОРИМА И КРИТИЧАРИМА

САЖЕТАК: У раду је реч о српским преводима угарског Меничног закона 1840. године, насталим 1840. и 1841. године. Аутори Евгеније Ђурковић и Павле Арс. Поповић и критичари превода Теодор Павловић и Константин Богдановић припадали су различитим таборима у борби за српски језик и правопис. То је време када је вођена најоштрија борба око српског језика и правописа, што се јасно показало и у превођењу законских текстова и изградњи правних термина. И преводи и расправе вођене међу правницима поводом превода значајни су не само за развој српске правне терминологије, него и језика у целини. Важност превода је утолико већа што су начињени пре доношења Српског грађанског законика.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Угарски менични закон 1840, српски преводи меничног закона 1840. и 1841, Е. Ђурковић, П. А. Поповић, К. Богдановић, правна терминологија

Процес кодификације угарског приватног права мађарски аутори поделили су на неколико фаза.¹ По тој подели, трећи период, време од доба реформи² до 1900. године може се сматрати за епоху стварања термина, у току језичке обнове, мада се појединачни, усамљени покушаји, као што је

¹ Прву фазу чини време од Арпадове владавине до 1486. године; другу период од 1486. до сабора 1832–1836. (тј. до почетка периода реформи); трећа траје од периода реформи до 1900. године; четврта од првог законика до социјалистичке кодификације; и пету представља настаanak мађарског законика 1959. године (Balogh Judit, *A nyugat-európai kodifikációk hatása a magyar magánjog polgári kori fejlődésére*, Miskolc 2000; Beáta Szép, „Die Beziehungen zwischen Fachsprache und Gemeinsprache – die Auswirkung der deutschen Fachsprache auf den Bedeutungswandel in dem ungarischen juristischen Fachwortschatz”, *Germanistische Studien IX*, 2013, 87).

² Доба реформи, период од 1825. до 1848. године, обележен је политичком борбом за промену друштвено-економске и политичке структуре. Први, реформски сабор сазван је 1825. и трајао је до 1827. године. Такозвани дуги сабор одржан је од 1832. до 1836. године, а на њему се расправљало о различитим идејама за спровођење реформи. Аутори *Историје Мађара* означавају као почетак периода реформи нешто раније време од Ј. Балог, тј. од претходног државног сабора (П. Рокаи, З. Ђере, Т. Пал, А. Касаш, *Историја Мађара*, Београд 2002, 423, 425).

било дело Самуела Папаија, јављају још почетком XIX века³. Реформа језика, започета крајем XVIII века, требало је да мађарски језик учини модерним језиком, на којем ће моћи да се изразе нови научни, технички и уметнички појмови. Развој науке и уметности није био могућан док се језик не усклади с новим потребама. Реформа је била и политичко питање, сматрана је за део свеопштег националног политичког програма, чији је циљ био реформисање целог мађарског друштва.⁴

Незадовољни ранијим безуспешним покушајима, правници су захтевали истинске приватноправне реформе. Неопходност кодификације поменуо је на сабору 1832–1836. године први пут Ференц Деак. Преобраћање старог приватног права заснивало се у првом реду на стању у привреди. На овај проблем указао је најпре Иштван Сечењи, који је такође активно учествовао у изградњавању мађарских правних термина. После сабора настављени су послови на кодификацији, чији је резултат био низ закона између 1836. и 1847. године. Иако су од стране правне науке сматрани само за „рецепцију одговарајућих закона писаних немачким језиком”, они су ипак били од великог значаја.⁵ За тему настанка меничног права ови закони су утолико важнији јер су се ти тзв. *Excerpti* односили управо на област трговачког права. Развитак мађарског меничног права био је у највећој мери под утицајем аустријског меничног права.⁶ Тако се може закључити да је највећи део привредноправних термина у мађарски језик дошао као еквивалент немачких стручних израза, од којих је један број у мађарској стручној терминологији и остао. При овим процесима одиграли су осим језичких знатну улогу и други фактори.⁷

Развој стручне правне терминологије у то време није био усамљен и својствен само Мађарима. То је време покретâ обнове и изградње стручне терминологије у целој Средњој Европи. Док је претходни период био обележен појединачним покушајима, прикупљање термина из различитих области сада је засновано на једној промишљеној сарадњи. Национални покрет обнове стручног језика развио се на свеобухватним променама у целом друштву, у духовном животу, чак у читавој цивилизацији, и надовезао се на организовање и вођене покрете обнове језика у Средњој Европи од друге половине XVIII до краја XIX века.⁸

* * *

³ Самуел Папаи објавио је 1807. године *Eszrevételek u' magyar nyelvnek a' polgári igazgatásra és törvénykezésre való alkalmaztatásról; az oda tartozó Kifejezések' gyűjteményével* (Напомене о примени мађарског језика у свим јавним политичким и правним пословима; праћен речником израза који су употребљени), Веспрем 1807, 225 страна. Искрпан приказ објављен је у *Neue Leipziger Literaturzeitung*, Erster Band, Januar. Februar. März. Leipzig 1810, 321–335, 349–352.

⁴ П. Рокаи, З. Бере, Т. Пал, А. Касаш, *Исџорупја Мађара*, Београд 2002, 408–409.

⁵ Balogh Judit, нав. дело, 47.

⁶ И у Законику од 1900. године уочавају се утицаји немачког грађанског законика, а делимично циришког, швајцарског и аустријског (Babják Ildikó, “A váltó fajai a 19. században”, *Miskolci Jogi Szemle* 2/1, 2007, 67–92).

⁷ Szép Beáta, нав. дело, 88, 93.

⁸ Nyomárkay István, „Nyelvújítások Közép-Európában a 19. században. Kísérlet az anyanyelvi terminológiák kialakítására a közép-európai nyelvekben”, *Magyar Nyelvőr* 131/2, 2007, 85–195.

Као трговачко платежно средство меница је била у употреби у Угарској, али је од XVIII века до предмартовског времена била у знатном опадању. Првенствени разлог томе била је аустријска царинска политика, која је путем високих царинских дажбина и транзитних и увозних забрана за поједине артикле који су се производили и у аустријским наследним земљама разорила традиционалне угарске трговинске везе, па је целокупна трговина вођена преко аустријског дела царевине. Како је Угарска била потпуно окружена аустријским царинским територијама, угарски трговци су одржавали пословне везе готово искључиво с аустријским трговцима, пре свега у Бечу и Трсту, и плаћали веће царинске дажбине него трговци из западноевропских земаља. Уз то били су додатно оптерећени провизијом, због тога што је угарска меница сама по себи представљала ризик. Наиме, Угарска све до 1840. године није имала ни прописе о меници, ни меничне судове. Намера и покушаји да се оснују трговачки судови и регулише материја трговачког права и меничних послова постојала је још за време владавине Марије Терезије и Јосифа II, али није остварена због крајње сложених односа надлежности између аустријских и угарских управних органа, али и питања примене таквих прописа и на племство.⁹

Процеси поводом меничних захтева вођени су пред редовним грађанским судовима, а највиши суд био је Таверникални суд, који их је третирао као обичне дугове. Тако је меница у Угарској била само ограничено коришћена као трговачко средство плаћања, које се састојало у томе да тренутна неспособност купца да исплати цену неке робе није представљала сметњу да се закључи посао. Да ли је та околност представљала основну сметњу за напредак трговине, а доношење одговарајућих прописа услов за њен процват, као што су то тврдили предмартовски мађарски политичари, или су разлози били другачији, тешко је прецизно установити. На Сабору 1840. године Ференц Деак се залагао за доношење меничног закона. Недостатак овог закона сигурно није једини, тврдио је он, али јесте један од најважнијих узрока једног стања трговине и ограничених кредита, јер је у земљи готово немогуће пустити у промет меницу, а у иностранству се мађарска меница једва прима без иностраног јемства.¹⁰

Угарски Државни сабор одржан је у Пожуну 1839/40. године. Сабор је тада донео велики број прописа, 46 законских чланака, међу којима је било и неколико веома значајних.¹¹ Најважнији је несумњиво био Законски чланак VI *О мађарском језику*. У његових 11 параграфа прописано је да мађарски језик постаје званични језик државне управе, правосуђа и свих других јавних установа уместо латинског, па су закони које је Сабор тада донео били писани на

⁹ Puszta Alexander, *Das ungarische Wechselrecht in Bezug auf die Landeskonstitution, den Handel, die Industrie und den Kredit*, Leipzig 1842, 9–11.

¹⁰ Истурпије о овом: A. Lanier, *Das Kreditwesen Ungarns im Vormärz*, Peter Lang Verlag, 1995; П. Рокаи, З. Ђере, Т. Пал, А. Касаш, *Историја Мађара*, Београд 2002, 392, 427.

¹¹ Међу осталим, донети су прописи о војсци, о измени неких урбаријалних прописа и о добровољном откупу кметова, о наслеђивањуседа зависних сељака (подајника, насељеника, јобаја), о водама и каналима, о трговцима, трговачким удружењима, о правобранитељима и др.

мађарском језику, а објављени су и на немачком.¹² Менични закон, *Законски чланак XV*, био је најобимнији међу законима донесеним на овом заседању Сабора.

* * *

Такорећи одмах по усвајању Меничног закона у угарској Дијети дошло је и до његовог преводјења на српски језик. Та чињеница сведочи у првом реду о значају овог института за привредни и правни живот. Готово истовремено, предузет је посао на изради двају превода.

Први преводилац Меничног закона био је Евгеније Ђурковић.¹³ Огласе о издавању превода угарског Меничног закона објавио је 19. маја 1840. године у Пешти на мађарском, немачком и српском језику. У огласу на српском језику истиче да је последњих година у земљи дошло до знатног напретка трговине, што и држава настоји да подстакне свим расположивим средствима, те је управо окончани Државни сабор донео закон о Праву промене на мађарском језику. Како се велики број Срба бави трговином, а не влада довољно мађарским језиком, подухватио се да преведе закон на српски језик. У огласима објављеним на мађарском и немачком језику пак не говори о Србима и српском језику, него о Илирима и илирском народу и језику.

Ђурковићев превод, под насловом *Менично Право Унџарије (Wechsel-Recht)*, изашао је из штампе крајем 1840. године. Под насловом „Србски спомен из немачких новина” пренео је *Србски народни лист* од 10. фебруара 1841. године Ђурковићев оглас о књизи, објављен у Пешти 21. јануара 1841. године, где он обавештава читаоце да је његов превод изашао још децембра претходне године. Поред књиге могу се купити и менице, обрасци, штампани на основу закона и по прописаној форми. На крају, преводилац изражава наду да ће и господа Поповић–Павловић коначно издати своје најављено дело, које неће садржати само менично право него и све законе које је на последњем

¹² *Gesetzartikel des ungrischen Reichstages 1839–1840, nebst dem Wechselrechte und den übrigen Creditgesetzen für das Königreich Ungarn*, Pressburg 1840. Сабор је 1844. године донео Закон о језику који је прогласио мађарски за искључиви језик правног система, целокупне државне управе и јавног школства (*Gesetzartikel des ungarischen Reichstages 1843–1844, aus dem Ungarischen nach der Originalausgabe übersetzt und mit den Zitaten der veränderten Gesetzartikel versehen*, Tirnau 1844, 1–2; A. J. P. Taylor, *Habsburška monarhija 1809–1918*, Zagreb 1990, 68; *Историја Мађара*, 428).

¹³ Ђурковић Евгеније (Баја, 1790 – Будимпешта, 16. IX 1874) студирао је право и положивши адвокатски испит 1815. постао фишкал грофовских породица Бађањи и Вечеи и Српске школске депутације. Залагањем епископа Јосифа Рајачића постављен је 1841. за главног школског надзорника српских православних школа у Угарској. Уживао је поверење мађарских владајућих кругова, као носилац мађарске државне идеје. Настојао је да из препарандије уклони све противдржавне елементе, а наставом мађарског језика оснажи идеју мађарског родољубља. Конзервативан став заузимао је и у вези с тада актуелним питањима језика и правописа, оштро и бескомпромисно супротстављајући се реформама за које се залагао Вук Стефановић Караџић. Био је и огорчени противник Теодора Павловића, секретара Матице српске и познатог националног, јавног и културног делатника и један од оних који су захтевали да се седиште Матице српске врати у Пешту. Више пута биран је за посланика народно-црквеног сабора. Писао је највише о темама из области права (П. В. Крстић, *Српски биографски речник*, 3, Д–3, 678; В. Крстић, *Срби у Угарској 1790–1918*, Нови Сад 2013, 55).

заседању 1840. године донео Државни сабор.¹⁴ У огласу на српском језику, објављеном у мају, Ђурковић говори о праву промене, док у књизи већ користи искључиво термин меница, одн. менично право.

Први критички осврт на ову књигу објављен је већ у априлу 1841. године. У двама од трију наставака полемичке расправе о илирству, објављеним у бројевима 14 и 15 *Сербског народног листа* од 3. и 19. априла 1841. године, пренео је Теодор Павловић из *Илирских народних новина* рецензију (приказ) Ђурковићевог превода Меничног закона, из пера Петра Јовановића, професора новосадске гимназије.¹⁵ Рецензија је била неумерено похвална, и у погледу односа власти према самом подухвату, његове огромне користи за народ и, нарочито, према личности самог аутора, који је тих дана управо био постављен за врховног надзорника грчко-несједињених школа – српских народних школа. Између осталог, Јовановић је истакао образовање, знање и стручност аутора, као и његов углед носиоца високих звања. У питању је, дакле, искусни зналац, а не „какови полетарац, који још ни прах с леђах, који је из школах изнео, стресо није”.¹⁶

Бројним и опширним коментарима Јовановићеве рецензије Ђурковићевог превода и својим напоменама изложио је уредник *Сербског народног листа* Теодор Павловић оштрој критици и аутора приказа и његов текст. Најпре је изразио чуђење због чињенице што је сâм преводилац, Србин, обавестио публику да је објављена његова, српска књига, на српском језику, белешком у будимско-пештанским немачким новинама, 14. фебруара исте године, а његов рецензент тај превод хвали, под именом сербске литературе, латиничним писмом у *Илирским народним новинама*. То се тешко може сложити с врло истакнутим српским звањима обојице.

Павловићева критика рецензије односила се претежно на њен језик, а аутору је оштро замерио коришћење израза који нису српски, него спадају у језик који Илири називају општим јужнословенским језиком, намећу га Србима и тако „илирски правећи србски наш руше”. Називајући га Илиром

¹⁴ *Сербски народни лист*, 10. фебруара 1841. Ђурковић је алудирао на Павла Арс. Поповића, који је најавио издавање превода свих закона које је тада донео угарски Државни сабор, и Теодора Павловића, уредника *Сербског народног листа*.

¹⁵ „Опет нешто о илирству”, *Сербски народни лист*, бр. 12, 20. марта 1841, бр. 14, 3. априла, и бр. 15 од 19. априла 1841. године. Јовановићева рецензија је објављена у рубрици „Literatura serbska” у *Ilirskim narodnim novinama*, бр. 20, 9. оžујка 1841. Исти текст објављен је и 13. јануара 1844. године у *Пештанско-будимском скоротечи*. Како је од појаве Ђурковићеве књиге тада већ прошло неколико година, повод је вероватно био друге природе. Петар Јовановић (Нови Сад, око 1801 – Темишвар, 1855) свршио је гимназију у Новом Саду, реторику у Карловцима, студирао филозофију на универзитету у Пешти и право у Великом Варадину и Кошицама. Професор гимназије у Новом Саду био је од 1824. до 1848. године, а од 1842. до 1846. године и директор гимназије. Положивши адвокатски испит, бавио се поред педагошког рада и адвокатуром. Био је најистакнутији присталица илирског покрета међу Србима у Угарској, па се често називао и „Срб Илир из Бачке”, покретач и уредник алманаха *Бачка Вила*, који је излазио у Новом Саду, најзначајнијег од проилирских српских едиција. Као делегат Новог Сада учествовао је на Мајској скупштини и постао члан Главног одбора Српске Војводине (1848–1849). У време Бахове диктатуре постављен је за инспектора српских школа у Војводини (1850–1855).

¹⁶ То је била јасна алузија на младост другог преводиоца Меничног закона, Павла Арс. Поповића.

и Илироманом, Павловић истиче да рецензент Јовановић готово избегава и да говори о српском језику. Само једном је поменуо да је објављен превод Меничног закона на српски језик. Навео је да је аутор Ђурковић у посвети написао да се служио тако названим „славено-сербским језиком”, а Јовановић сматра да се „у богатом и сладком нашем јужнословјанском језику” све може јасно и савршено изразити. Павловићев осврт био је у првом реду део полемике која је у *Сербском народном листу* вођена поводом, односно против илирске идеје.¹⁷ Критиковао је и оспоравао многе изразе које је Јовановић употребио у своме приказу, али су његове замерке и примедбе биле претежно општег карактера, а у мањем броју су се односиле и на неке правне термине. Није расправљао ни о основном називу за правни институт о којем је била реч, тј. на који се превод односио – о меници и меничном праву. Највећи број Павловићевих коментара био је основан, али се показало да су време и развој језика дали предност неким речима које је он оценио као неодговарајуће и неприхватљиве. Тако је преводилац нпр. други део свога превода насловио „Менично правосудствије (*Procedura judiciaria cambialis*)”. Павловић је оспорио овакав превод, сматрајући, оправдано, да је исправан превод израза *procedura judiciaria* – судејски (судски) поступак. С друге стране, он сâм тумачи термин „правосудствије” као суд, праведни суд, или суд о праву, „јер се”, како наводи, „сâмо каже”.¹⁸

На крају је изнео и своје мишљење о целом преводу, закључујући да преводилац њиме није постигао сврху – да се Менично право може лако разумети. Уверен је да и цела читајућа јавност дели то мишљење, и да ће то посведочити, иначе би се устручавао да га изнесе. На крају, врло се лако може испоставити да је бољи превод онога којег Јовановић назива „полетарцем”.

* * *

Исцрпнију и обимнију анализу, односно критички преглед Ђурковићеве књиге написао је убрзо, већ 1. маја те исте, 1841. године и други преводилац угарских закона, „полетарац” – Павле Арс. Поповић.¹⁹

¹⁷ О илирској идеји, односно против њених основних теза, Павловић је написао низ чланака у свом листу: „Име рода” (бр. 23, 1839), „Свеславенске вести” (бр. 16, 1840), „Опет нешто о илирству” (бр. 12, 14 и 15, 1841), „Књижевне различности”, бр. 32, 1841) и др. (О Илирском покрету и Србима. вид. I. Mamuzić, *Ilirizam i Srbi*, Zagreb 1933, 11, 24–26, 34, 69–73; М. Живанчевић, „Теодор Павловић и Људевит Гај”, *Теодор Павловић и његово доба*, Зборник радова, Нови Сад 1998, 96–98).

¹⁸ Термин правосудје у савременој правној терминологији означава једну од три гране државне власти, поред законодавне и управне, која се састоји у примењивању општих правних правила (правних норми) на конкретне случајеве путем решавања спорова од стране судова. Реч правосудје се употребљава и да се означе судски органи, а у ширем смислу се под правосудјем подразумевају поред судских и други органи који се баве активностима у вези са применом права (јавно тужилаштво, јавно правобранилаштво, адвокатура, прекршајни судови, органи правосудне управе).

¹⁹ П. А. Поповићев *Критически преглед књиге: „Закон менични Унгарије и пр. с мађарског на сербски дијалект преведен Евгенијем от Ђуркович и пр.”*, у Будиму, 1841, 43 стране. Павле Арсенија Поповић рођен је у Башахиду, у Банату, 1812. године. У Пешти се бавио адвокатуром до 1841. године, када је прешао у Србију, где је конкурсом био изабран за уредника званичних *Сербских новина*. У то време начинио је нацрт о унапређењу и реорганизацији

За разлику од књижевности, истиче он у уводу, где се може, али и не мора испитивати и оцењивати вредност онога што се издаје, када се ради о законским прописима то је неопходно, јер и један једини недостатак или грешка не само да може, него и мора изазвати тешке последице. И Поповић је најпре писао о преводиоачевом језику. Мада ауторов стил има све одлике Видаковићеве граматике, одступио је ипак мало од тога свог особеног језика и приближио се општем српском.²⁰ То се може уочити већ ако се упореди оглас за књигу, где је наведен по поглављима њен садржај и одговарајући делови саме књиге. Сврставши прецизно, у колоне, оба текста, упоредио их је и указао на то да су у књизи коришћени други термини. Уместо „права промене“, у књизи се већ употребљава термин „право менице“ или „менично право“. И многи други термини измењени су. Поређење показује да се преводилац помучио да нове појмове, који путем ове правне материје улазе у српски језик, добро изрази, али се исто тако може видети и то колико је у томе успео.

Наводећи неке изразе и појмове из тог првог дела свог критичког прегледа, Поповић указује на то да њихов превод није добар, није у духу језика а често има и другачије значење од онога у оригиналном тексту. Ни „право промене“, ни „право менице“, за које се преводилац одлучио у књизи није добар превод јер би то значило да „промена“ или „меница“ има неко право, што није значење тог правила – то су посебна међусобна права и односи које људи имају по меницама. Исто тако, неодговарајући је и превод „способност промене“, што би значило да промена (меница) има или треба да има неку способност, што, разумљиво, није право значење – право значење је способност човека за издавање по закону ваљане менице.²¹

Неки примери које је навео показују да је Ђурковић употребио низ уобичајених и устаљених речи српског језика у сасвим неочекиваном смислу. „Надпис“ досад је значило код нас то, што „епиграм...“, пише Поповић. „А и не кажемо „надписати“ штогод на меницу и т. д., него: написати“. За „принадлежатељство“ би се рекло да је *appertinentia* или *Zugehörung* (припадање), али у ауторовом преводу то значи *competentia* (надлежност).²²

Поповић помиње и сасвим нејасно и погрешно преведен појам из закона – дефиницију друштава, које је преводилац означио као – *На обичу ползу сложена друштва*.²³ Таква би формулација значила да се ради о друштвима,

штампе. Био је члан Друштва србске словесности. Умро је у Београду 1849. године као чиновник највишег ранга – секретар Државног совјета. Још у Пешти био је запажен по свом бављењу новинарством, публицистиком и књижевном критиком. Сарађивао је бројним написима у *Србском народном листу*, учествујући у полемикама поводом илирског покрета. Поред К. Богдановића, био је један од првих позоришних критичара. Писао је, као правник, о правноисторијским темама. Пријатељ, а и критичар Стеријин, био је једна од најугледнијих личности у културној историји Срба у првој половини XIX века.

²⁰ Своју књигу *Селим и Мерима* Милован Видаковић посветио је Евгенију Ђурковићу који му је помогао да је изда, 1839. године.

²¹ Наводи и немачки, мађарски и латински израз за тај појам: *Wechselfähigkeit, Váltóképesség, Capacitas cambiaria*.

²² Глава II Ђурковићевог превода носи наслов: О принадлежатељству меничног суда. от § 18. до 26 (*Закон менични Унџарије...*, 59).

²³ Наслов Члана XVIII је *О одношенију права на обичу ползу сојужени Содружества*, а његове Главе I. *О обичеполезним Содружествима* (*Закон менични Унџарије*, 147, 149).

објашњава Поповић, која се оснивају ради тога, да делају на општу корист света и народа, као што су учена друштва, добротворна и сл. А Закон у том члану говори о људима који се удружују ради заједничког стицања, што је нешто сасвим друго.²⁴ Пита се и како је преводилац могао изразе „kereset”, „negotium”, „Geschäft”, „Erwerb” превести као „обща полза”.²⁵

Закључио је да није адекватан ни Ђурковићев превод неких других немачких, мађарских и латинских израза, као што су били *Handelsstand*, *Kereseti testület*,²⁶ *Corporatio mercantilis*, што је преведено као „купеческо састојаније”, „трговачка компанија”. Ни *gremium Comitatus*, *gremium Civitatis*, *Bürgerstand*, *Handelswerkstand*, *Bauerstand* нису неке компаније, као што је преведено, јер се не може рећи „вармеђска (жупанијска) компанија”, „варошка компанија”, „племићска компанија”, „земљеделска компанија”. Не нашавши ни сâм одговарајуће термине, Поповић закључује да би можда најприкладнија реч за те појмове била „сан”.²⁷ Овај пример показује да у тадашњем српском језику није још била прихваћена реч „сталеж”, као ознака друштвене групе чији је положај правно утврђен и која је у угарском државном праву и друштву постојала и тада и још дуго време после тога.²⁸

Анализирајући Ђурковићев превод Поповић је указао на још читав низ несагласности између латинског и мађарског текста закона и превода, које отежавају или чак потпуно онемогућују његово разумевање. Још је већи број израза који у српском језику имају другачије значење од оног које је преводилац навео, или пак готово да немају никакво значење.

На крају уводног дела своје критике, који се односио првенствено на језик превода, Поповић расправља и о самом изразу који је Ђурковић употребио за свој посао: да ће „предложити” закон на српски. У српском језику постоји реч „превести”, која потпуно одговара изразима у другим језицима, те се Поповић чуди коришћењу речи која није нимало у духу српског језика, а нема ослонца ни узора ни у одговарајућим речима немачког, мађарског и латинског језика.

У другом, обимнијем делу своје књиге Поповић је, анализом превода појединих одредаба Меничног закона, показао колики је значај и у разумевању и тумачењу законског текста имао језик, односно његова прецизна употреба

²⁴ У Закону стоји „Közkereseti társaságok”, „Societatis communis negotii causa initiae”.

²⁵ Kereset – зарада (мађ.); negotium – посао (лат.); Geschäft – посао (нем.); Erwerb – добитак, зарада (нем.)

²⁶ Збор, тело, кор.

²⁷ „Сан”, средњовековни израз који означава друштвени статус, високо дворско или црквено достојанство. Тако се у повељи Стефана Првовенчаног манастиру Жичи око 1220. године говори о казнама за неправилни развод: „...такав да се кажњава према своме сану” (С. Новаковић, *Законски синоници српског средњег века*, Београд 1912, 572–575).

²⁸ У Угарској Дијети (Државном сабору) доњи дом (Таблу) сачињавали су Чинови и Редови, а горњи дом називао се Великашка Табла. У своме *Речнику* Вук Ст. Караџић наводи реч, али као хрватску: „сталеж, m. (у Хрв.) Stand, status” (Вук. Ст. Караџић, *Српски рјечник истаумачен њемачкијем и латинскијем ријечима*, У Београду 1935, 734). Карактеристичан за феудални поредак и правну неједнакост која у њему влада, staleж означава део друштвене класе чији је положај правно утврђен пореклом (племство), положајем (црква и државни достојанственици), а касније (трећи staleж – грађанство) и имовинским стањем. Временом ће добити и шире значење – скупине људи истог занимања, професионалних и струковних удружења.

и тачно утврђено значење појединих појмова и какве су биле последице избора неодговарајућих израза. Превод је био дело врло угледног правника, дугогодишњег адвоката и фишкала двојице угарских велепоседника, магната, што је свакако била гаранција његове високе правничке стручности и образовања. Међутим, хибридни језик који је изабрао да на њега преведе законске одредбе није пружао могућности да се превод учини јасним, прецизним и недвосмисленим какав законски текст треба да буде, поготову када је реч о материји каква је материја меничног права. Из низа наведених примера могао би се можда извести и закључак, односно поткрепити хипотеза да Ђурковић, рођен, образован и делатан у мађарској средини, конзервативан по својим уверењима и одлучни противник Вукових реформи, који као правник и није пословао на српском језику, није довољно ни познавао живи језик, језик народа, језик који је доживљавао свој препород и служио као градивна материја и „фундаментално оруђе културе”²⁹, једне нове, другачије и богатије културе која се развијала.³⁰ За разлику од њега, његови опоненти били су млади људи који су у томе процесу живо и предано учествовали, не само као правници, него и као књижевници, критичари, културни и јавни делатници, страсно одани свом народу и свесни тога да је језик бит и суштина његовог опстанка и напретка.

* * *

Ускоро је *Сербски народни лист* био у прилици да објави нове, опширније и свестраније критичке ставове о књизи *Закон менични Унгарије* Евгенија Ђурковића који се нису ограничавали претежно на питање језика којим је писана. У бројевима 23 и 33, од 5. јуна и 14. августа 1841. године, написао је осврт на ову књигу и Константин Богдановић.³¹

²⁹ П. Ивић, *Српски народ и његов језик*, Београд 1971, 5.

³⁰ Језик Ђурковићевог превода могао би послужити као потврда Вукове опаске о познавању српског народног, говорног језика у неким круговима образованих Срба у Аустрији: „У царству Аустријскоме има Срба на стотине, који Латински и Њемачки знаду онако, као Г. Светић, а свога народног језика не зна ни он, који мисли да је први међу њима” (*ВУКОВ ОДГОВОР на УТУК Г. М. СВЕТИЋА*, У Бечу 1843, 23).

³¹ Константин Богдановић рођен је у Руми, 21. фебруара 1811. године, у угледној трговачкој и поседничкој породици. По мајци је био рођак једног од најзнаменитијих Румљана, Атанасија Стојковића, књижевника и научника светског угледа. Студирао је право у Сегедину, Пешти и Братислави. У Пешти је ушао у круг око Матице и спријатељио се са Теодором Павловићем. Сарађивао је у *Сербском народном листу*, пишући различите текстове, књижевне и друге. Адвокатуром се бавио у Руми од 1832. до 1842. године, а као адвокат често је успешно заступао сељаче из околине и грађане Руме у њиховим споровима са спахијама. Већ у то време био је присталица династије Обреновића и био са њима у преписци. У Србију је прешао 1842, где је ступио у државну службу и постао саветодавац младога кнеза Михаила и секретар Државног савета. За члана Друштва српске словесности изабран је међу осморицом првих редовних чланова. Србију је напустио у јесен 1842. године. Покушај издавања на српском језику трговачког листа у Новом Саду 1845. није одобрен. У европским културним центрима боравио је 1845–1847, усавршавајући своје образовање. Током 1847. био је секретар кнеза Милоша, а крајем 1847. године вратио се у Руму. Активно је учествовао у револуционарним збивањима 1848, у различитим својствима и у различитим местима. Био је издавач и уредник листа *Вестник*, посланик у Хрватском сабору, секретар патријарха Рајачића, члан Главног одбора Српске војводине и члан српске депутације у Бечу. Био је члан

Богдановић је најпре изнео свој начелни став о критици, који препоручује свима: да своју критику усмере на дело, а никако на личност писца. Света дужност свих списатеља је да имају у виду само дело, а не писца, и то не као судије, него као љубитељи науке који образлажу своје сумње, узимајући као једини ослонац тог права то што царство ума припада свима. Списатељ не може забранити да други о истом предмету другачије мисли и да своје слободне паметне мисли слободном своме роду саопшти. Он неће узети у обзир ни личност Ђурковићеву, ни његово звање, године и углед и усредсредиће се само на дело. Не жели да пресуђује делу, него само да своје мишљење о њему предочи општем суду.

И он је први део свог критичког приказа посветио језику који је преводилац користио – славеносрпском. Изражавајући своје крајње неповољно мишљење о томе „стилу”, није се либио чак ни да због његове употребе замери и Атанасију Стојковићу, свом деда-стрицу, којег је необично волео и поштовао. У својим делима служио се и Стојковић језиком који је био „от части славенски, от части србски, дакле у целости нити славенски ни србски”.³² То „језикосмешеније” било је последица погрешног става по којем је Стојковић „наш рођени, прави, дични србски језик” држао за нешто простачко, а славенски ценио и сматрао за дар учених богова; употреба такве „несгодне са језиком и невољом Transacti-e” било је подилажење читаоцима: простом народу с једне, и образованом свету с друге стране. То мешање језика Богдановић држи за његово кварење и за понижавање народа. Прилике су пре четрдесет година биле по језик неповољније, мада је то и тада заслуживало осуду, али никада овакву као у садашње време.

Потом је у неколико тачака изнео свој став о језику и његовој реформи. Пре четрдесет година стање српског језика било је на прекретници, било је знаменитих писаца који су писали славенским језиком. Србија је још била у тами, и Доситеј у њој без следбеника. Данас су већ општеприхваћени неки основни ставови: прво, сваки језик у почетку располаже са мало речи које још нису систематизоване и тек треба да се систематизују; друго, ниједан образовани народ није се стидео сиромаштва свог језика, него је, напротив, у њему налазио разлог да установи нека начела, по којима ће старе речи прикупљати, а нове стварати. Стварање језика не треба да иде путем мешања других дијалеката, него управо супротним путем – пречишћавањем.

Поред тих општих правила извесно је да у српском језику већ постоје нека основна начела, да су она у највећем броју већ откривена и утврђена, да се могу систематизовати и да српски језик већ по себи има својство и достојанство језика. Мешање са славенским језиком довешће само до тога да у тој смеши не може бити ни начела, ни система, ни језика. Када је чисти српски језик већ примљен у Кнежевини Србији, и када ће Србија у томе имати пресудни утицај, коришћење славеносрпског од стране малобројних појединаца само је особењаштво; граматика као образац народног гласа није ствар

ликвидационе комисије у Темишвару, која је требало да оконча послове народне управе, 1849. године. После Буне, бавио се адвокатуром у Руми, а од почетка 1854. године у Новом Саду, где је убрзо и умро.

³² К. Богдановић, „Критически поглед на новоиздану књигу ’Закон Менични Унгарије’, преведен Евгенијем от Ђуркович и пр.”, *Србски народни лист*, бр. 23, 15. јуна 1841.

појединца и у језик се никада не може продрети приватним ауторитетом, а такви покушаји само су повод распри и свађи.

У другом делу свог критичког осврта Богдановић је навео читав низ погрешних превода, које је сматрао за последицу језика којим се преводилац служио, а који није ни српски, ни славенски, ни славеносрпски. Тако нпр. наводи да аутор пише: „Меница може се обратити” и коментарише („на кога и како ће се обратити, за Бога! меница, кад је мртва?”), „меницу другом приписати” уместо „меницу другом преписати”, „лице устарањено” уместо различно, „лице неотлично”, дакле простачко, уместо неразлично.

Даље закључује да ни сами преводи појединих техничких латинских термина нису добри, без обзира на то да ли се ради о српском или славеносрпском језику, те да они не могу бити дело рођеног Србина, нити правника Србина. Наводи низ примера оваквих Ђурковићевих превода: „Transcriptio значи ’преоблачење.’ То код нас за одело говоримо, иначе пак кажемо препиши, преведи на другог.” „Соріа, списак место препис”. Даље, преводилац помиње „*На обичну ползу сојужена друштва*” „*обичеполезна друштва*” место: „на заједничку добит установљена друштва, која могу бити и обиче шкодљива”.

Из бројних примера потпуно погрешних превода закључује да преводилац не влада српским језиком довољно да би уопште и могао јасно да разликује значење сличних речи, када је њему „неотлично” исто што и „неразлично”, „приписати” што и „преписати”, „принадлежатељство” исто што и „надлежатељство” и друго. У таквој ситуацији било би неумесно постављати питања да ли је стил допадљив и разумљив. Остаје још само питање колико је превод веран, што је Богдановић размотрио у последњем делу свога осврта.

На почетку напомиње да одмах после Јеванђеља долази камбијално (менично) право, желећи тиме да нагласи колико је у праву, а нарочито у меничном праву битна прецизност, у том смислу да свака речца много значи и да из најмање странпутице могу произаћи велике грешке и тешке последице. Поред грешака језичке природе које је већ поменуо, указује и на низ других, које показују недовољно познавање самог закона. Пошто је навео низ примера погрешног превода, закључује да књигу треба да прегледа и поправи неки учени Србин, да не би изазвала штетне последице, јер је то у овом његовом критичком осврту немогуће учинити.

На крају, имајући у виду све побројане мане и недостатке књиге, изражава сумњу да је Ђурковић као рођени Србин и адвокат написао ову књигу и, иронично, претпоставља да је неко нестручан искористио његово име и углед да би своме делу обезбедио већи углед и вишу цену. Ако је то у питању, очекује да Ђурковић то и јавно обзнани и тако спасе част рода.

* * *

Непуних месец дана после Ђурковића објавио је своју намеру да преведе све угарске законе, донесене на Државном сабору 1839/40. године, међу којима и Менични закон, Павле Арсенија Поповић. Први оглас и позив пренумерантима штампао је у Пешти 6(18). јуна, а други 18(30). августа 1840. године.

На почетку истиче да сваки грађанин треба да познаје законе државе у којој живи, свој положај, права и обавезе. Угарски закони, донесени на последњем сабору, по својој важности превазилазе све дотадање. Сви ти прописи битни су за унапређење привредног живота Угарске, а како велики број угарских житеља чине Срби и то управо они за које су ови прописи нарочито корисни и потребни и за које је важно да их могу на свом језику сазнати и разумети, одлучио се да приступи њиховом преводу.

Између осталих закона, биће преведен и закон о веклама. Познавање тог права важно је за све Србе, а не само оне који живе у Угарској, а којих је тамо и највећи број. Тиме је желео да подвуче да се ради о привредним, трговачким пословима, чија је распрострањеност превазилазила подручја важења појединих правних прописа.

Завршени посао прегледаће његови пријатељи, водећи нарочито рачуна о томе да превод буде у складу са српским стилем прикладним овом предмету и да буде разумљив сваком Србину. Објашњења и тумачења техничких термина биће изложена и на другим језицима: мађарском, латинском и немачком. О томе је обавио консултације са др Вилднером, бечким адвокатом и бившим професором трговачког права, који је и сачинио пројект угарског закона. Сви закони донесени на сабору Краљевине 1839/40. године биће као једна књига објављени у новембру, за Пештански вашар. Цену од 1 форинте сребра одмерио је у таквом износу да би сваки, и мање имућан Србин могао себи да приушти куповину књиге. Напомиње да се ради о преводу свих закона, а не само меничног.³³

Ваља напоменути да у тим својим позивима Павле Арс. Поповић још увек није утврдио основни термин за правни институт о којем је реч. У првом позиву користи немачки термин који је јавности био познат: *вексла* (Wechsel). У другом већ помиње и друге могуће преводе, а опширније о томе расправља у напомени овог другог позива. Превешће, поред осталих закона, ново *Унгарско Мњовно Право* (*Wechselrecht, Право Промјне*). Ту ће, као и сви други угарски закони, ови о менбама (веклама) бити преведени и протумачени што једноставније и разумљивије. О термину менба и могућим другачијим преводима, значењима и објашњењима појма које наводи пише у напомени: „М е н а је мена месеца; п р о м њ е н а је permutatio Tausch, или immutatio Veränderung, а Wechsel, Comporiales litterae, нова је ствар, нов terminus technicus за наш језик. Дакле нова и реч треба. Писаније, у ком се тужимо, називамо т у ж б а, – contentum pro continente, – молимо: м о л б а. Дакле чрез које мењамо: м е н б а, или м е н њ б а, или з а м њ е н к а, у колико обвезателство плате замењује готов новац, који се платити има, или краће: м њ н к а, м њ н и ц а итд. Ја за сада једновидности ради једно свугди узимам: м е н б а. А ако се другојачије за боље нађе: лако ћемо промјнути. Нити је ту когод законодавац, осим обичаја и согласија веће части”.³⁴ Из ове, сразмерно кратке напомене јасно је видљиво да у српском језику у то време нису

³³ Превод самог меничног закона, који ће коштати 4 фор. сребра, а „на илирском (illyr nyelven) издат’ће Г. от Ђуркович „Право Промене” у једној књиги, а три части, свака по 1. ф. ср.”

³⁴ *Нов позив и нов рок за пренумерацију на СЕРБСКИ ПРЕВОД УНГАРСКИ НАЈНОВИЈИ ЗАКОНА*, У Пешти, 18(30) Авг. 1840, 2.

постојали стручни термини не само у области о којој је тада било речи – меници и трговачком праву, него ни за неке друге, основне правне појмове. Показало се и то, колико је посао који су Поповић, а и други српски правници предузели био новаторски, приметан, осетљив и тежак, поготову у то време „рата за српски језик и правопис“, када се српски књижевни језик уствари тек градио, растао, развијао и у току тога процеса мењао.

У децембру 1840. године П. А. Поповић је у *Сербском народном листу* објавио кратак преглед и објашњење основних појмова које је садржао нови угарски Менични закон.³⁵ У том чланку користи израз „менба“ за меницу, а „меновни суд“ за суд надлежан за меничне спорове. На крају напомиње да ће се исцрпнија објашњења наћи у његовом преводу закона донесених на последњем Државном сабору, међу којима је и превод закона о менбама.

Поповићев превод, књига *Закони Унгарије, установљени на Собору Краљевине 1840*, објављен је 1841. године у Будиму. У предговору је нагласио да је превод у првоме реду начињен да би се Србима омогућило лакше и боље упознавање са законским прописима. Поред тога, желео је да приходом од продаје књиге помогне Матици српској и српским становницима у Баји, који су тешко пострадали од пожара. Захваљује за помоћ у новцу који је за објављивање књиге даровао епископ бачки Георгије Хранислав. Ако у својој намери не буде постигао жељени циљ, прихватиће сваку примедбу и поправку, било да се ради о недовољно јасном и разумљивом преводу, било о језику превода, те позива читаоце да му се обрате, путем јавних гласила или лично, како би се у другом издању те грешке исправиле.

Поповић је *Законски чланак XV* превео, као што је то учинио већ у својим позивима на претплату и у чланку у *Сербском народном листу*, децембра 1840. године, као „Меновни законик“; за основни институт користио је у преводу термин „менба“, менично право назвао је „меновно право“, а за спорове поводом меница надлежни су „меновни судови“.³⁶

Настојао је да преведе већину речи које су означавале појмове из области меничног права, али и неке друге, општијег карактера, без обзира на то што се радило и о старим, устаљеним терминима из ове области (претежно италијанским и латинским), који су постојали и који ће остати и у каснијим прописима, све до савремених закона. Ипак, у преводу су задржани и овакви термини.

* * *

И о овом преводу угарских закона изнео је Константин Богдановић своје критичко мишљење у *Сербском народном листу*.³⁷ На почетку је преводиоцу одао признање због тога што је приходе од продаје књиге наменио

³⁵ „Навештај неки за годину 1841“, *Сербски народни лист*, 12. децембра 1840.

³⁶ *Закони Унгарије, установљени на Собору Краљевине 1840*, Будим 1841, 57, 67, 103.

³⁷ „Критически преглед књиге „Закони Унгарије на србски преведени Павлом Арс. Попович, Адв. У Будиму писм. Свеуч. 1841“ У 8-ву, стр. 258“, *Сербски народни лист*, бр. 35 од 28. августа, и 36 од 4. септембра 1841. године. Мада се у наслову помињу закони, цела књига, Богдановићев приказ односио се само на превод Меничног закона, тј. Законског чланка XVI од 1840.

у добротворне сврхе, за помоћ настрадалима у пожару у Баји и „не мање ого-
релом братству т. ј. књижевству српском”, – Матици српској. Држећи се наче-
ла да у критикама не говори о личностима, па ни похвално, онемогућио је
себи да преводиоцу ода велико и заслужено признање, јер се због тога узви-
шеног циља латио једног тешког посла. И поред тога указаће на мане самог
дела, без обзирања на племениту намеру из које је настало.

Језик превода је српски језик, мада би се преводиоцевом стилу у погле-
ду редоследа речи и склопа реченице могло штошта замерити; али како у
српском језику о томе још не постоје правила, као што је то случај са фран-
цуским, мора се то препустити пишевом урођеном осећању склада.

По Богдановићевом мишљењу, лепоти стила превода наудила је и њего-
ва претерана верност. Поред смисла закона преводилац се трудио да и речи
дословно преведе, што сврха овог посла није захтевала. Сврха преводјења
закона није требало да буде у томе да се о њему критички и стручно распра-
вља, него да се Срби, међу којима има много трговаца, упознају са законом
и о њему стекну обично, основно знање. Када се неки адвокат буде препирао
око смисла неке законске одредбе, неће се притом ослањати на српски превод,
него на мађарски оригинал. Да је преводилац намеравао да преводом изрази
смисао и природу самог закона, онда је он могао бити јасан и лепим српским
језиком изражен. Овако, српске речи и смисао се може спознати, али се превод
не одликује духом српског језика.

Највише је критиковао то што је Поповић користио тзв. куријални или
адвокатски стил. И сâм успешан и угледан адвокат, Богдановић је у више
својих написа врло критички писао о правницима, својим колегама адвока-
тима и о судијама. Тако је овом, тада владајућем стилу правничке праксе
приписао и неколико граматичких грешака које је уочио у преводу.

Када је реч о језику, Богдановић указује на још један проблем који се
јавља при преводу закона, нарочито меничног. Преводилац је имао широко
поље за изналагање нових речи. При томе послу већу улогу има случај, па
се нека реч устали, него нарочити напор да се нађе одговарајућа реч. Богда-
новић сматра да није ни требало налазити нове речи, већ се служити старим,
општеприхваћеним и коришћеним. Те речи, технички термини већ одавно
не припадају једном језику (италијанском), него су укорењене и постале
општа својина. Настале су у трговачким пословима, који су код свих народа
једнаки, па тако и Срби нека говоре: жиро, жирант, трата, трасант, вексла
или полица, протест. Ти су термини, већ уобичајени и усвојени код свих
народа. Када се ради о српским изразима, треба прихватити само оне који
постоје од старине или се намећу својом јасноћом и разумљивошћу.

Основне појмове Поповићевог превода није одобравао – ни менба, ни
меница нису по његовом мишљењу добри термини. Коментарисао је и кри-
тиковао и неке друге термине коришћене у преводу, било да се радило о пре-
водима са немачког или латинског језика, односно налажењу нових термина
за те појмове.

Покушај да се преведу уобичајени термини меничног права отежавају,
по Богдановићевом мишљењу, разлике у начину формирања речи у латинском
или италијанском и српском језику. Преводилац је пошао од латинског и
италијанског: у речима жирант и жиратар разлику у смислу чине последњи

слогови, па је он тако покушао да разлику међу тим терминима у свом преводу начини на исти начин, путем последњих слогова: жирант (онај који жирира) је превео са прометатељ, а жиратар (онај на којег се жирира) је прометник. Притом је занемарио да се у српском језику разлика у значењу формира првим а не последњим слоговима и да обе употребљене речи у српском језику значе исто.³⁸

Даље нпр. сматра да *Wechselfähigkeit* није добро преведено као „кадрост меновна” и мисли да је најбоље „меновна слобода”. Немачко *Vollmacht*, што је Поповић превео као „опуномоћење”, Богдановић означава као лош превод, мада је већ ушао у употребу; као бољи термин истиче „овластити, овласћење, пуновластник”. Уместо „опуномоћени имаоц” он сматра за боље „овласћени притјажатељ”.

Пример следећег Богдановићевог оспоравања Поповићевог превода упечатљиво показује како је тешко било стварати нове правне термине у времену када је језик био у стању бурних и готово свакодневних промена, раста и развоја, рађања нових и нестанка старих речи, али и промене значења постојећих. Тако је Богдановић приговорио Поповићевом преводу немачког *Vormänner* као „предходник”, са њему својственим, понекад и донекле грубим хумором: „Vormänner зове: предходник; код нас ходник значи Gang, конк, – предходник значи Vorhaus; боље се преводи: предци, моји предци”.

У погледу неких речи које је Поповић унео у свој превод, Богдановићеве примедбе биле су оправдане, и са гледишта самог језика, али и њихове употребе у својству правног термина, што је показао и потоњи развој правне терминологије и опстанак оних израза које је он сматрао за прикладније и адекватније од Поповићевих. У погледу неких других термина време је дало за право Поповићевом преводу, а код трећих је Богдановић замерио Поповићевом, али ни сам није умео да предложи прикладнији превод. Тако, на пример, *praescriptio*, *Verjährung*, Поповић преводи као „прегодиштење”, за шта Богдановић каже да није српски крој и да се обично вели „застарело, застарелост”. *Domicilium* није домовина, већ обиталиште. Појам римског приватног права *bona fides* (добра вера) у савременом праву најчешће се и не преводи; то је начело, које се са различитим формулацијама, нпр. савесности и поштења, уноси у законске и друге правне текстове, док га је Поповић превео као „безазлен”.³⁹ Богдановић подсмешљиво напомиње да су безазлена деца, а иначе се обично каже „поштен човек” (*bonae fidei homo*). И у погледу неких других римских (латинских) правних појмова није се сложио са преводом: *depositum* је преведено као „полог, положење”.⁴⁰ То код Срба између жена и кокошака влада, вели Богдановић, а код трговаца и суда обично се говори о „остави”.

Мада ретко, и Богдановић је понекад давао предност старим, па и славеносрпским речима. *Appellatio* је Поповић превео као „вишепозивање”, а одговарајући суд „више-позиватељни суд”. Одбацујући Поповићев превод

³⁸ Као пример и као доказ своје тврдње Богдановић наводи реч ступити, од које про-
излазе: отступити, наступити, уступити, приступити.

³⁹ У законским текстовима јавља се као принцип који треба да се поштује: тако у *Закону о облигационим односима РС*, у члану 12 стоји: „У заснивању облигационих односа и остваривању права из тих односа стране су дужне да се придржавају начела савесности и поштења”.

⁴⁰ У савременом праву *depositum* се преводи као остава.

appellatio – „вишепозивање” и „вишепозивателни суд”, Богдановић је уместо тога предложио „нарећи” и „нарицање”, као већ прихваћени назив. Међутим, сâм даље наводи да његове странке, простаци (обични људи), у таквој ситуацији обично изјављују да желе да апелирају и питају има ли каквог лека (правног), а ниједан не помиње „уврачеваније” одн. *remedium*. Термин је вероватно потекао из комуникације странака и адвоката, који је желео да странкама пружи разумљиво објашњење.

Поповић је превео *transigere* са „изравнати”, док Богдановић тврди да је боље како се обично и каже: „поравнати се”.

Сматрао је да је боље „притјажатељ” од Поповићевог „имаоц”. У погледу установе секвестра (*sequestrum*), сматра да Поповићев превод „забрава” не одговара јер то подразумева закључавање, а довољно је да се ствар само запечати, док се земља не може дословно забравити! Одбацио је Поповићев превод израза *falsificare* – лажнопокварити, питајући: „А шта је добро кад се поквари?”. Његов предлог пак био је „изпорчити”!

На крају закључује да је аутор у свом послу више пажње посветио верности превода, него настојању да он буде у духу српског језика. У том погледу одаје му пуно признање, јер се на превод може потпуно ослонити неко ко не зна други језик. Због тога су и општине у Срему највише у ту сврху набавиле књигу.

* * *

Поповић је одговорио на овај приказ и критику у *Србском народном листу*.⁴¹ Његов одговор био је опширнији од Богдановићеве рецензије јер није одговарао само на конкретне замерке и расправљао о њима, већ је изнео и своје начелне погледе на питање превођења законских текстова, правила и методе које се трудио да примени.

Задовољан је што је његов труд око превођења закона наишао на одјек у јавности, јер сматра да ће то само помоћи да превођење и обликовање термина буде што ваљаније. Оно што је Богдановић замерио, он сматра за свој највећи успех у том послу – верност превода. Са својим критичарем расправљаће о двема темама – прво, какав треба да буде превод: веран, онакав како је он превео или слободан, како рецензент мисли и друго: како ће се поједини појмови назвати у српском језику.

Приступајући послу определио се за веран превод. Образлажући такав свој приступ позвао се и на чланак Јована Суботића о превођењу страних класичних дела, објављен у *Лейбойсу* те године, са чијим се ставовима у потпуности сложио.⁴² Под слободним преводом подразумева да се читаоцима на другом језику саопшти шта се отприлике у неком оригиналу говори. Ако се понешто и може тако преводити, са законским текстовима то није случај. Мора се разликовати коментар, тј. објашњење и тумачење закона, од његовог

⁴¹ „Примечанија преводитељева на Г. Богдановића рецензију србског Превода Закона Унгарије 1840”, *Србски народни лист*, број 40 од 2. октобра и 41 од 9. октобра 1841. године.

⁴² Суботић дели преводе на слободне и верне, али слободне преводе сматра за неку врсту подражавања, док само верни преводи заслужују име превода (Ј. Суботић, „Неке мисли о том, како ваља страна класичка стихотворна списанија преводити”, *Нови србски летопис* за год. 1841, Част прва, 52).

превода. Коментарисати може свако, по својој вољи и знању, али то не сме прогласити за превод; превод закона мора бити веран, од речи до речи и читалац треба да буде сигуран да у преводу стоји исто што и у оригиналу. Ако се говори о лепоти стила, њу не треба тражити у преводу, него у оригиналу. Одбијао је и Богдановићеве критике због употребе мађарског куријалног стила – та примедба није требало да буде уперена против превода, него против оригинала. Оригинал је писан таквим стилем, па се не може очекивати од превода да буде другачији. Иначе, није сматрао да је тај стил тако неприхватљив као што је то мислио Богдановић. Искрпно је одговорио на Богдановићеве примедбе које су се односиле на чисто граматичка питања, оспоривши оправданост већине замерки, али закључивши ипак, на крају, да њих треба граматички и препустити.

Суштинско питање и неслагање у вези са превођењем законских прописа је следеће: треба ли налазити нове, српске речи за одређене појмове, као што је он то чинио, или задржати туђе, и, уколико преводилац неку жели да посрби, ставити је у заграде, као што мисли Богдановић? Као најбољи пример наводи основни појам Меничног закона – меницу. По Богдановићу не ваљају ни „менба” ни „меница”, него треба Срби да задрже, или тачније да уведу у свој језик стране речи: „вексла” или „полица”. Требало би задржати и друге старе термине, односно увести их у српски језик: жирирати, траса, трасант и трасат. Поповић пак сматра да је управо сада време да се изнађу сасвим нове, макар и силом тражене и сковане речи. То је и прилика да се и стране речи које су се већ одомаћиле у српском језику избаце и уместо њих уведу српске. Ако је већ потребно да се уведу нови термини, онда је боље начинити своје, који ће временом ући у употребу, него узети туђе. А ако се у српски језик уведу стране речи, оне ће ту и остати. Мађари су у менични закон увели скоро потпуно нове, своје речи. Пошто је време када се сви труде да свој језик очисте од страних утицаја, закључује да то и Срби треба да учине. Цитира Саву Текелију: и рђав стари обичај тешко је напустити, али га ваља напустити, ако се жели нешто боље.⁴³

Потом је одговорио на неке конкретне примедбе. Богдановић је оспорио прикладност термина „меновна кадрост”, предложивши „меновна свобода”. Остаје при свом преводу, закључивши да би се Богдановићев превод могао тумачити тако као да је човек о којем је реч слободан од вексле. Тако он наводи да је већ постојећу формулацију „жирирати векслу” превео на српски као „прометнути менбу”, а Богдановић предлаже, мада не сасвим одлучно „новац окренути”, а „жиро” као „распис”. „Жирирати” је Поповић превео као „прометати”, „жиранта” као „прометатеља”, онога коме се жирира „прометника”. Карактеристично је да Поповић у свом одговору користи већ устаљене изразе „жирирати” и „жирант”, а не оне које је сам предложио као њихову замену.

⁴³ У предговору *Римљана у Шпанији* Текелија наглашава да се трудио да употреби српске речи и створи нове; позива читаоце да прибележе нове, боље, уколико их смисле, да би употребом ушле у обичај и да не би користили стране и тако наружавали свој језик. Сви се народи сада труде да свој језик очисте од страних речи, па и Срби треба тако да поступају. „Нема тога старог обичаја, који оставити неби се чинило тешко, и несвикло, али опет га ваља оставити, ако што боље хоћемо, и стару хрђу стрти желимо...”

Није прихватио примедбу да је неадекватан израз „опуномоћити” и наглашава да исти смисао има и „овластити”. На Богдановићев предлог да је боље „предак, преци” од „предходник” и његово могуће тумачење тога превода, Поповић је одговорио сличним тоном. Када се помињу нечији преци, свако ће пре помислити на своје дедове и прадедове него што ће, ако чује претходници, помислити да је о предворју и ходнику реч, па помирљиво прихвата неко средње решење. Није уважио Богдановићево мишљење да је боље „застарити” него „прегодиштење”, ни да је оправдано оспоравање превода *bona fides* са „безазленост”. Није се сагласио ни са Богдановићевим подсмешљивим оспоравањем умесности превода *depositum* са „полог, положење”, мада у свом одговору помиње и превод „остава”.⁴⁴

* * *

Будући развој правне терминологије неће у потпуности дати за право ниједном од учесника у овој полемици. И неки други појмови меничног права били су већ у пракси у великој мери устаљени, тако да Поповићево настојање да за све појмове изнађе одговарајући српски термин није могло потпуно да успе.

Судбина термина које су користили преводиоци угарских меничних закона, као и других које су им супротстављали њихови критичари може се најбоље пратити ако се они пореде са касније доношеним правним прописима о меничном праву, трговачким закоником Кнежевине Србије и савременом терминологијом меничног права.

Двадесет година након првих српских превода мађарских меничних закона и расправа које су тим поводом вођене међу угледним Србима правницима у Угарској, донесен је *Законик трговачки за Књажевство Србију*, за време друге владавине кнеза Милоша Обреновића, 25. јануара 1860. године.⁴⁵ Његова Глава VI била је посвећена меничном праву, од § 76 до § 170, док је Поповићев превод мађарског меничног закона имао 209 параграфа. Законик се одликује јасним, кратко сроченим прописима, које очигледно није оптерећивао куријални стил, својствен мађарском Меничном закону, а коришћен

⁴⁴ И један и други термин постојали су у народном језику, али је остава била адекватнији избор јер је једино значење, за разлику од полога, било значење депозита. По Вуковом *Рјечнику* једно од значења полога је оно које је Богдановић у свом приказу поменуо: „јаје што се оставља на гнијезду, да би кокош опет снијела ондје” (*Рјечник*, 551). Оставу Вук тумачи као *depositum* (cf. сахрана) (*Рјечник*, 488). О пологу као депозиту говори В. Мажуранић (*Prinosi za pravno-povjesni rječnik*, Други dio P–Ž, У Загребу 1908–1922, 994). У савременом праву користе се термини депозит и остава.

⁴⁵ *Законик трговачки за Књажевство Србију*, У Београду 1860 (у даљем тексту *Трговачки законик*). Законик је начињен углавном на начелима француског трговачког законика (*Code de commerce*, 1807. године), када је реч о трговачком праву у ужем смислу, док је менично право делимично подударно са француским законом, а већим делом са општим немачким меничним законом (*Wechselverordnung*). То је било корисно за српску трговину, због суседства земаља аустријске царевине које су припадале области немачког меничног права (Ст. Ј. Вељковић, *Објашњење Трговачког законика за Књажевство Србију*, Београд 1866, 1–2). И избор аустријског Општег грађанског законика од 1811. године као узора уместо француског приликом доношења грађанског законика у Србији 1844. био је руковођен постојањем развијених привредних веза с Аустријом, које су биле олакшане применом подударних правних решења.

и у Поповићевом преводу. За двадесет година које су их раздвајале, терминологија меничног права већ је скоро у потпуности била утврђена и није се много разликовала од језика савремених прописа у овој области.⁴⁶

Мада несумњиво најконзервативнији од свих учесника у послу превода и расправама око њих, Турковић је употребио термин „меница” и „менична способност”, док је Поповић доследно користио реч „менба” и „меновни” у целом свом преводу. Меничну способност (способност да се издају и примају менице) Поповић је назвао „кадрост меновна”; активну меничну способност „кадрост меновна дејствителна”, а пасивну „страдателна меновна кадрост”.⁴⁷ *Трџовачки законик* пак употребљава реч „меница” и изразе „способност за меничну обвезаност” и „менична способност”, као и савремени правни прописи.⁴⁸

Онај који меницу издаје означен је и код Поповића и у *Трџовачком законуку* као издатељ или издавач. Поповић у загради ставља и немачки термин, а и латински трасант. У савременом праву се овај термин, трасант, користи и чешће него српски – издавалац менице. Лице на које се меница вуче (трасира) и коме се шаље налог за исплату је код Поповића упућеник (упутник, Trassat); у савременом праву је трасат. Онај коме се исплата обавезује је и код Поповића и у *Трџовачком законуку* ремитент или пријемник, а у савременом праву корисник исправе, ималац менице, али најчешће ремитент. Меница може бити сопствена и туђа, може се прометати (Поповић), даље предати, пренети, индосовати или жирирати (*Трџовачки законик*), индосирати, пренети путем индосамента (савремено право).⁴⁹ Жирант је прометатељ, прометалац (Поповић), у *Трџовачком законуку* трасант (жирант), а у савременом праву такође трасант и жирант. Поповић говори о писатељу (Indossant), *Трџовачки законик* о индосенту или жирирању, савремено право о индосанту (преносиоцу менице) и индосатару (новом имаоцу).

У савременом меничном праву убедљиву превагу имају устаљени стари термини, страног – италијанског, латинског и француског порекла. На почетку законског текста објашњен је, односно дефинисан појам о којем је реч, а у загради наведен страни термин; традиционални страни термини користе се претежно, и чак готово искључиво у даљем тексту. Тако у Члану 1 *Законна о меници*, који наводи шта меница мора да садржи, стоји „2) име онога који треба да плати (трасат);”, „6) име онога коме се или по чијој се наредби мора платити (ремитент);”, „8) потпис онога који је издао меницу (трасант);”. Нема једночланог српског термина за ове учеснике у меничним радњама.⁵⁰

⁴⁶ Још пре доношења *Законика трџовачког за Књажесѣво Србију* у Кнежевини су били већ устаљени термини за основне појмове меничног права – меница, поверитељ (ремитент), пријемник (акцептант) (Ђ. Петровић, *Речник закона, уредба и уредбени пројиси издати у Књажесѣву Србији од 1827. до половине 1854. год.*, У Београду 1856, 235).

⁴⁷ *Закони Унџарије, усјановљени на Собору Краљевине 1840*, Будим 1841, 57, 58.

⁴⁸ Ст. Ј. Вељковић, *Објашњење Трџовачког законика за Књажесѣво Србију*, Београд 1866, 312, 314.

⁴⁹ Изјава о преношењу се писала на полеђини менице *in dosso* (итал.), отуда термин *indossement*.

⁵⁰ „Закон о меници”, *Службени листи ФНРЈ*, број 104 од 24. децембра 1946; *Службени листи СФРЈ*, бр. 16 од 16. априла 1965; 54 од 3. децембра 1970; 57 од 29. септембра 1989; *Службени листи СРЈ*, број 46 од 4. октобра 1996.

Имајући у виду чињеницу да највећи део приватног права почива на моћним темељима римског права и латинског језика, правне науке и културе, опстанак и дуго трајање првобитних правних термина, насталих у римском праву, бива потпуно разумљив. Мада римско право није познавало меницу, основни принципи римског приватног права владају и у овој области. Латински језик, класични и средњовековни, био је званични језик државне управе и правосуђа у Угарској све до времена настанка ових превода, па су његов утицај и његово учешће у законским текстовима и правном животу били снажнији него у неким другим земљама, где је он био напуштен раније.

Менично право, знатно млађе у односу на класично римско приватно право, поникло је такође на простору латинске културе и језика. Развиле се највероватније у XII веку, у Италији – у Венецији и другим трговачким градовима, па се први помени менице, први технички термини у меничном праву, а и прве правничке расправе о меници срећу код италијанских аутора и на италијанском језику. У каснијем напретку светске трговине све веће учешће добијају француска трговишта, те су неки термини везани за меничне послове били и француског порекла.

Конечно, у даљем развиту меничног права, од XVII века вођство су преузели Немци. У XIX веку меница је постала већ универзална хартија од вредности и широко је коришћена код разних видова међународног плаћања, што је довело до потребе за унификацијом меничног права, нарочито у другој половини века. У време доношења и превођења угарских закона, па и шездесетих година, када је донесен *Законик трговачки за Књажество Србију*, постојало је у меничном праву још много спорних питања – међу европским правницима, па ни у немачкој правној науци још није постојала пуна сагласност ни о основним теоријским појмовима, као што је природа менице и правна питања која из тога произлазе.⁵¹

То су, поред језичких прилика српског народа у то време, били објективни чиниоци који су отежавали успешно превођење меничног закона, односно стварање српских правних термина из те области и поред свесрдног труда правника који су се прихватили тога посла.

Усвајању и одржавању и традиционалних термина меничног права доприносила је свакако и њихова прецизност и економичност, што омогућава да се правна норма формулише јасније и разумљивије.

* * *

Рад на превођењу угарског Меничног закона од изузетног је значаја јер су преводи настали пре доношења Грађанског законика за Кнежевину Србију 1844. године, па је, иако је реч само о преводима, у вези са тим послом отворен низ начелних питања везаних за правни језик и правну терминологију код Срба.

Превођење Меничног закона и расправе које су тим поводом вођене, различита мишљења о адекватности употребљених термина, и у погледу

⁵¹ Ст. Ј. Вељковић, *Објашњење Трговачког законика за Књажество Србију*, Београд 1866, 281–282, 287–288, 293–303.

језика, али и у погледу њихове прецизности и јасноће у склопу правне норме, пружају изванредно живу и богату слику о једном периоду значајном за развој српске културе у целини и, посебно, правне културе.

Преводи Меничног закона на српски језик начињени су готово одмах по његовом доношењу у угарском Државном сабору. И у Угарској су тада закони били први пут формулисани на мађарском језику, али у далеко повољнијим условима, од оних у којима су се Срби правници прихватили њиховог превођења на српски језик. У то време је у Угарској језичка реформа већ била извршена, мађарски језик обogaћен замашним лексичким фондом, стране речи избачене, језик стандардизован и правопис утврђен.⁵²

Када је о српском језику реч, реформа језика и правописа била је још у пуном јеку. Крај XVIII и почетак XIX века били су период превласти грађанског, славеносрпског језика. У славеносрпском је тада владала флукуација са мноштвом неједнакости између једног писца и другог, између једног дела и другог, чак од једне реченице до друге. Славеносрпски је језик чија се граматика не може написати. У њему је у начелу било могуће све што постоји у најмање два друга језика, српскохрватском и рускословенском, евентуално још и у трећем, руском. Постоје бројни утицаји других језика, многобројне речи и обрти немачког језика, западноевропске позајмице за појмове модерне цивилизације, већ конституисана терминологија државног уређења и администрације и многих наука. Лако је схватљиво због чега је „...оваква вавилонска кула многих језика стопљених у један била врло лош инструмент израза, упркос свем свом језичком богатству, присутном и потенцијалном”, пише Павле Ивић. И даље, „...тај књижевни језик који није честито ни постојао, требало је да постане медијум у којем ће живети будућа култура, да буде полуга напретка друштва у целини”.⁵³ Вукова језичка реформа била је још у току, а до њене коначне победе протећи ће још готово пуна деценија.

При таквом стању језика, он је тешко могао бити погодан инструмент да обликује термине у једној специфичној сфери какво је било право, да буде медијум у којем ће се они стварати и тиме полуга напретка друштва у целини. У раду на преводима меничног закона, у неслагањима и распрама насталим тим поводом између преводилаца и критичара резултата њиховог труда, чак и међу онима који су били истомишљеници када се радило о језику, били су убедљиво потврђени закључци знаменитог српског лингвисте о језичким приликама времена.

⁵² Реформа језика, започета крајем XVIII века, требало је да мађарски језик учини модерним језиком, на којем ће моћи да се изразе нови научни, технички и уметнички појмови. Развој науке и уметности није био могућ док се језик не усклади са новим потребама. Реформа је била и политичко питање, сматрана је за део свеопштег националног политичког програма, чији је циљ било реформисање целог мађарског друштва. Резултат ових свестраних напора био је тај што је мађарски језик до средине прве половине XIX века био освежен са више десетина хиљада нових израза и речи. Током реформе посвећивала се велика пажња чистоти језика, тј. да се из њега избаце дотад често коришћене стране речи и замене новим мађарским речима. Коначну стандардизацију и одређивање правила правописа извршила је почетком тридесетих година Мађарска академија наука (П. Рокаи, З. Ђере, Т. Пал, А. Касаш, *Историја Мађара*, Београд 2002, 408–409).

⁵³ П. Ивић, *Српски народ и његов језик*, Београд 1971, 171–172.

И између присталица Вукових реформи, Богдановића и Поповића, било је неслагања, не само око нових термина, које је тек требало изнаћи, него и око оних правних појмова који су у римском праву и латинском језику и другим језицима одавно постојали и до тада фигурирали у правној науци и у правном животу. И Поповић и Богдановић били су не само добри познаваоци српске књижевности, него и учесници у књижевном животу, и као цењени критичари али и као аутори књижевних дела. То подразумева да су били добри познаваоци језика. Богдановић је касније посредно и учествовао у борби за српски језик и правопис – стао је одлучно уз Вука Караџића у његовој полемици са М. Светићем.⁵⁴ Поред тога, као адвокат, Богдановић је често заступао сељаке, имао непосредан контакт са народом и његовим говорним језиком, што се могло често запазити и у свежем и непосредном стилу којим је писао.

Поповић је сматрао да у питању изградње терминологије треба поступати темељито, као што су поступили и Мађари, и настојати да се за сваки појам у језику нађе или смисли одговарајућа српска реч. У много чему иначе радикалнијих погледа, Богдановић је био склон да се задрже и усвоје традиционални термини, који су, што је многим примерима и поткрепио, и у народу већ били и познати и прихваћени, било да се радило о старим страним терминима, било онима који су настали у правничкој пракси.

Оно што је био заједнички, јединствен циљ којем су стремили и чијем су остварењу посветили своје напоре и своје знање, било је да се изгради српска стручна терминологија у послу којим су се бавили. Разлике у решењима које су предлагали биле су природна последица друштвених и културних прилика у којима су живели, сложеног ткива различитих слојева и разноврсних утицаја. Изградити једну потпуно нову, монолитну структуру било је и нерешиво, немогуће, па и непожељно.

Показало се да Поповићева одлучна намера да за све појмове изнађе српске речи, одбацујући и оне које су не само у законима, већ и у пракси биле употребљаване и коришћене, није била остварљива. Само они нови термини, формулисани за правне појмове до тада у народу мало познате, имали су изгледа да опстану.

Приступивши превођењу угарских закона са жељом да створи српске термине за све, или бар за већину правних појмова, био је по свему судећи свестан да се тај циљ не може лако постићи, односно да његов превод представља у неку руку прелаз, мост између старих, страних, али до тада једино познатих термина, ка новима које је покушао да створи. Стога је најчешће у загради наводио и мађарски, латински, италијански и немачки израз.⁵⁵

⁵⁴ К. Богдановић, *Изјашуљенија М. Светића у Уџуку II*. У Бечу 1845. Ову књигу Константин Богдановић објавио је као одговор на Хаџићев *Уџук II*, један од списа насталих у полемици између Вука Ст. Караџића и Милоша Светића. Мада се Богдановићев спис није бавио језичким питањима, показује да је помно пратио полемике око језика и био присталица Вуков.

⁵⁵ „Менбе, које су на виђење (látra, ad visum, a Vista, auf Sicht, т.ј. кад ји види упућеник, да ји исплати) издате, и оне, којима се рок исплате (lejárat idő, terminus solutionis, Verfallszeit) не рачуна од представљења, ни је нужно ради примљења представљати...” (*Закони Унгарске, усвојени на Собору Краљевине 1840*, 68).

У преводима и њиховим критикама јасно се може уочити да се српски језик и његова примена у праву, и у нормативној сфери, тј. текстовима, односно преводима закона, али и правничкој пракси, налазио у процесу изградње, која је почињала од самих темеља, тј. од основних правних појмова и института, а не само термина меничног права. Мада је јасно уочљива разлика између погледа правника млађе генерације, присталица реформе језика и Вукових напора у том правцу, понекад су решења која су опстала у правној терминологији долазила и од оних конзервативних аутора, чије је дело било писано разним варијантама славеносрпског језика, доследно и целовито, или пак само делимично. С друге стране, и присталицама Вукове реформе и увођења народног језика у стручну терминологију није увек било лако да искораче из традиционалних, устаљених језичких оквира. И овде су се јасно показали путеви и странпутице, питања и дилеме који су тада обележавали борбу за српски језик.

Тако су се већ у овим покушајима показали правци којима ће се даље кретати изградња правне терминологије у српском језику. И путевима наслеђа, у првом реду римског, али и неких других правних система, народних обичаја и језика, али и стваралачких напора српских правника.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

ON THE SERBIAN TRANSLATIONS OF THE HUNGARIAN BILL OF EXCHANGE LAW, ITS AUTHORS AND CRITICS

by

Prof. Dr. LJUBOMIRKA KRKLJUŠ
Matica Srpska, Novi Sad

SUMMARY: Immediately after the adoption of the Hungarian Bill of Exchange Law in 1840, two translations into Serbian were made in 1840 and 1841. The translators were Evgenije Đurković and Pavle Ars. Popović. E. Đurković was a respectable lawyer with conservative views and an opponent of Vuk's language reform; P. Ars. Popović was a lawyer, literary critic, later secretary of the State Council of the Principality of Serbia, editor of the official *Serbske novine* (Serbian newspapers), and a supporter of Vuk's reform. The translations were criticized by Teodor Pavlović, editor of *Serbski narodni list* (Serbian national magazine), and Konstantin Bogdanović, a distinguished lawyer and literary critic. Pavlović's criticism was in the first place directed towards the Slavonic-Serbian language used by E. Đurković, but also towards some terms used in translation. Both translations were criticized by K. Bogdanović, also a supporter of language reform, who objected to the Slavonic-Serbian language used by E. Đurković, and to an inadequate translation resulting from the insufficient knowledge of legal matters. Regarding Popović's translation, he thought that many of the terms Popović coined did not correspond to the meaning of the relating legal concepts and that some old foreign terms used in that field should have been retained.

The translation of laws was innovatory, sensitive and difficult, especially at the time of turbulent language changes, Vuk's language reform, when Serbian literary language was actually in the process of growing and developing, and also changing during that process. In Serbian language at that time legal terminology was not developed, not only in the field of

bill of exchange legislation, but also for some other basic legal concepts. Therefore, the translations of the Hungarian Bill of Exchange Law and the discussions about them were extremely important for the development of Serbian legal terminology, especially since they were made before the adoption of the Civil Code in the Principality of Serbia in 1844. Although it was only the question of translations, a number of basic issues related to Serbian legal language and legal terminology were opened in connection with that.

KEYWORDS: Hungarian Bill of Exchange Law in 1840, Serbian translations of the Bill of Exchange Law in 1840 and 1841, E. Đurković, P. A. Popović, K. Bogdanović, legal terminology

Проф. др ВЛАДАН С. ГАВРИЛОВИЋ

Универзитет у Новом Саду

Филозофски факултет

ПРЕГОВОРИ ИЗМЕЂУ СРПСКЕ И МАЂАРСКЕ СТРАНЕ НОВЕМБРА 1848. ГОДИНЕ

САЖЕТАК: Српско-мађарски неспоразуми око питања народносне равноправности у Угарској достигли су своју кулминацију у оквиру револуционарних дешавања 1848. године и нажалост, претворили су се у отворени рат две стране, у којем су пале небројене жртве и причињена је знатна материјална штета, у појединим случајевима и на сакралним објектима. Обе стране више пута, од почетка сукоба јуна 1848, тражиле су решење, покушавале да изнуде примирје, ако не и склапање коначног мира. Разговори о примирју вођени су више пута између различитих учесника са српске и мађарске стране а интензивирани су међусобним контактом између српског патријарха Јосифа Рајачића и мађарског генерала у Петроварадину Имреа Благојевића новембра 1848. Овај рад показује до данас у историографији непознат, можда и почетни део тих разговора. Нажалост, међусобне несугласице, као и мешање Бечког двора нису довеле две стране (српску и мађарску) до коначног мира до краја Револуције 1849.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Срби, Мађари, преговори, Револуција 1848/1849.

Почетак револуционарних збивања у Хабзбуршкој монархији 1848. године био је у знаку „слободе и народности”. Срби у Монархији су се с таквим мислима и осећањима укључили у пештанска мартовска збивања кличући слободи и равноправности, али у погледу народности (нације). Управо та тежња за заштитом, односно слободом и равноправношћу своје нације постала је веома брзо камен спотицања у српско-мађарским односима, који су имали прворазредну улогу на територији јужне Угарске, односно будуће Српске Војводине. С друге стране вође Мађарске револуције веровале су „да заједничка слобода повезује људе чвршћим нитима него националност”. Такав став, као и тежња Мађара да своју нацију издигну изнад осталих у Угарској с теоријом да су сви грађани једне земље и да тиме припадају једној (мађарској) нацији, довело је до нетрпељивости и нетолеранције према другим народима у Угарској, а посебно према српском, који је био национално и духовно отрежњен. Врло брзо се распламсао ратни сукоб између два народа, који је започет 12. јуна 1848. нападом на Сремске Карловце од стране команданта

Петроварадина генерала Јожефа Храбовског. Српско-мађарски рат, који је тада започео имао је тешке последице за обе стране.¹

Због тога су и српска и мађарска страна тежиле да у неким моментима, склопе примирје, макар на неколико дана, које би прерасло у коначни мир између две стране. Одмах после избијања сукоба, односно 12 дана после, покушан је први прекид ватре између две стране. Ово примирје склопљено између Срба и Мађара од 24. јуна 1848, требало је да траје десет дана², да би пре његовог званичног истека, крајем јуна, борбе биле настављене, великим сукобима две стране на бачком ратишту.³

Срби и Мађари после низа сукоба започели су нове преговоре о примирју, од 17. до 19. јула (по старом календару), до недавно непознатом у историографији, који су вођени између две стране, нажалост без конкретног, одлучујућег резултата.⁴

С обзиром да мађарска војска у току лета и јесени 1848, посебно у Бачкој, није успела да победи Србе, а будући да су у рат против Мађарске ушле Троједна Краљевина под баном Јосипом Јелачићем и Аустрија с армијом маршала Алфреда Виндишгреца (Alfred Windischgrätz), мађарска влада је била принуђена да поново покуша преговоре са Србима, да би стабилизовала, а можда и успешно окончала своје јужно ратиште.⁵ На основу тога Лајош Кошут је преко владиног повереника Бете Едена, у име Одбора за заштиту отаџбине издао наређење 4. новембра, да се са Србима започну мировни преговори. Еден је ово наређење проследио новом команданту Петроварадинске тврђаве генералу Имреу Благојевићу, који је добио упутства за директне

¹ О сукобу поближе: Ђерђ Шпира, „На прагу братоубилачког рата”, *Зборник радова Срби и Мађари у Револуцији 1848–1849. године*, Београд 1983, 3–57; Сигфрид Капер, *Српски њокреј у јужној Угарској 1848–1849*, Београд–Ваљево, 1996, 87–98; Славко Гавриловић, „Срби у Револуцији 1848–1849”, *Историја српског народа*, V/2, Београд 2000 (3. издање), 69–72; Славко Гавриловић, „Политичка борба за Српску Војвину у Аустријској царевини 1848–1849”, *Зборник радова Српски њокреј у Револуцији 1848–1849*, Нови Сад 2000, 7–33; Љубомирка Кркљуш, *Правна историја српског народа*, Нови Сад 2002, 391–392; Дејан Микавица, *Српска Војводина у Хабзбуршкој монархији*, Нови Сад 2005, 23–38; Дејан Микавица, Владан Гавриловић и Горан Васин, *Знаменија докумената за историју српског народа 1538–1918*, Нови Сад 2007, 241–244; Дејан Микавица, *Српско њишање на Угарском сабору*, Нови Сад 2011, 65–100.

² Примирје склопљено између српске и мађарске стране на иницијативу опуномоћеног краљевског комесара, тамашког грофа и великог жупана Петра Чарнојевића, било је већ после два дана (26. јуна) прекршено у Новом Саду између две стране. И Срби и Мађари су оптуживали ону другу страну за кршење примирја (Сигфрид Капер, *Српски њокреј у јужној Угарској*, Београд–Ваљево 1996, 101–103; Славко Гавриловић, *Срби у Хабзбуршкој монархији 1792–1849*, Нови Сад 1994, 94; Золтан Ђере, Дневник краљевског комесара Петра Чарнојевића из 1848. године, *Зборник Мајице српске за историју*, бр. 61/62, Нови Сад 2000, 241–275).

³ О сукобима у Бачкој у лето 1848. Видети: Сигфрид Капер, *нав. дело*, 125–132; Золтан Ђере, *нав. дело*, 264–274.

⁴ Преговори су вођени у мађарском војном логору код Старог Бечеја, између народног капетана Милоша Војновића, са српске, и пуковника Јована Силијака, с мађарске стране (Владан Гавриловић, Учешће народног капетана Милоша Војновића у српско-мађарским преговорима у Бачкој у лето 1848. године, *Зборник Мајице српске за историју*, св. 63–64, Нови Сад 2003, 221–227).

⁵ Славко Гавриловић, „Политичка борба за Српску Војвину у аустријској царевини 1848–1849”, *Зборник радова научног скупља Српски њокреј у Револуцији: 1848–1849*, Нови Сад 2000, 13–14.

переговоре са српском страном, односно патријархом Јосифом Рајачићем.⁶ Званичан документ, који је у име Одбора гарантовао Кошут, упућен је Патријарху 23. новембра 1848. Он се састојао од седам предлога за склапање мира и није садржао више него што су Срби тражили пре оснивања Српске Војводине, односно на самом почетку револуционарних збивања.⁷

О овим дешавањима писао је мађарски историчар Јожеф Тим (József Tim) у свом тротомном делу *A magyarországi 1848–49-iki szerb fölkelés története*, објављеним у Будимпешти 1930. (I–II) и 1935. (III), која је додатно објаснио српски историчар Јован Савковић и објавио у *Зборнику Мајице српске за друшћивене науке* 1956. године.⁸

Код Тима, односно Савковића недостају поједини сегменти преговора које смо пронашли у Рукописном одељењу Матице српске (РОМС), у фонду Манускрипти (М), под сигнатуром 10.082, што нас је навело да објаснимо и објавимо у оригиналу, на немачком језику ова акта. То су, највероватније, почетни контакти између две стране, које су водили патријарх Јосиф Рајачић и мађарски генерал Имре Благојевић, пре доношења поменуте званичне понуде мађарске владе с краја новембра 1848. године.⁹

Овај вероватни почетак комуникације (переговарања) патријарха Рајачића и генерала Благојевића наведен у овом писму односи се на дешавања с почетка новембра, односно на период од 3-ег до 10-ог новембра, по новом календару. У патријарховом писму генералу Благојевићу заступљена су оба календара (јулијански и грегоријански). Патријарх је писмо послао 30-ог септембра (по старом), односно 11. новембра 1848. године (по новом).

Рајачић је започео писмо с констатацијом да је већ било покушаја склапања мира од стране појединих официра из Петроварадинске регименте и пита се да ли су то били појединачни случајеви или званичан став мађарске владе за отпочињање преговора. Патријарх потом описује неслагања и неразумевање генерала Храбовског за српски народ и његова захтевања у Угарској. За српску страну рат је нужна одбрана а уједно и борба за најсветија права, која се добијају поштењем и лојалношћу, по којој и живи српски народ у Угарској.¹⁰ Српски народ се својим захтевањима на Мајској скупштини ставио у ред европских народа и желео је једнакост за све у Угарској. Нажалост, наставио је патријарх, од друге стране (мађарске) није уследио позитиван одговор.¹¹ Због тога је патријарх однео закључке српског народа

⁶ Јован Савковић, „Мировни преговори за време српског покрета 1848–1849. године према документацији Јожефа Тима”, *Зборник Мајице српске за друшћивене науке*, бр. 15, Нови Сад 1956, 128–129; *A magyarországi 1848–49-iki Szerb fölkelés története*, I–III, Budapest 1930/1935.

⁷ О тачкама мировне понуде и званичном ставу Срба видети: Славко Гавриловић, *нав. дело*, 7–33.

⁸ Јован Савковић, *нав. дело*, 129.

⁹ Евантуално постигнуто примирје би максимално трајало две до четири недеље, а његов разлог требало је тражити у чињеници да се морала појачати горња војска, а то је могуће само узимањем дела снаге од доње (јужне), која тај мањак не би могла издржати, па је једина могућа опција примирје (Јован Савковић, *нав. дело*, 128).

¹⁰ Unserer Seits kann und muss Dieser Krieg als eine Nothwehr für die heiligsten Interessen von Indemann der Rechts, Menschlichkeit und Lojalitet liebs, betrachtet werden (РОМС, М. 10082).

¹¹ РОМС, М. 10082.

за Инсбрук очекујући од царске стране позитиван одговор на српске захтеве.¹² Патријарх је својеручно у писму подвукао да је српски народ у овој животној борби дао све, да су привилегије издате српском народу зарађене његовом верном службом за државу и Монархију. Такође, подвукао је Рајачић српски народ у овој борби нема шта више да изгуби и да ће у разарајућем мађарском рату српски народ опстати и остати у историји записан као један храбар народ дорастао времену.¹³ Такође, наставио је патријарх, боље је за српски народ да ископа себи гроб него да пристане на мађарско Божије право.¹⁴ Патријарх је између осталог напоменуо да после свега нико у свету неће моћи да прихвати да су Мађари носиоци маслинове гранчице мира (friedenspalme), односно да је они (Мађари) никако не могу у руке узети. Рајачић је закључио речима да не може Божије право бити изнад интереса народа и да Мађари морају попустити у својим захтевима. Српски народ у разговорима не може ићи испод одлука Мајске скупштине завршио је Рајачић.¹⁵

Сматрамо да је ово, за сада у нашој историографији, необрађено и непознато писмо, вредан историјски извор, који сведочи о комплексности и тежини евентуалног мировног процеса између српске и мађарске стране. Колико су евентуални преговори зависили од свеукупних односа у Монархији сведочи и патријархово писмо упућено царским властима у Бечу 20. новембра 1848. у којем он (Патријарх) изричито наглашава да „све то напрезање српскога народа против мађарске обести није са стране државе [Монархије, Аустрије] ничим помогнуто, па и у садашњости није још никаква помоћ примљена”.¹⁶ Патријарх је 25. новембра примио лично царско писмо у којем се изјављује да је Двор стао уз патријарха а против Мађара и да ће Цар када се буде успоставио мир и ред повести рачуна о српским захтевима.¹⁷ Дешавања на ратишту су, такође, ишла у прилог Патријарху и српском народу. Аустрија је променила свој однос према Мађарима доношењем царског манифеста 3. октобра 1848. којим су бану Јелачићу као именованом царском комесару предата сва војна и грађанска овлашћења у Угарској.¹⁸

¹² Срби су као и други народи у Монархији истицали лојалност према законитом владару (Цару) и Монархији и очекивали да владар санкционише (потврди) одлуке Мајске скупштине. Затекавши Цара и Владу на лето 1848. у Инсбруку, добили су хладан одговор да владар не може да потврди одлуке незаконитог Конвента и да су Мађарска влада и Парламент једини легалан пут за потврду тражења права у Угарској. Срби су од стране владара били признати само за верску скупину грчко-источневероисповести а не за народ. Стање се почело мењати средином октобра када су царске власти званично прогласиле Мађарску непријатељем и на њу послале војске генерала и бана Јосипа Јелачића и маршала Виндишгреца (Славко Гавриловић, „Политичка борба за Српску Војводину у аустријској царевини 1848–1849”, 21–22).

¹³ Sollte Der Magyarische Ausrottungs krieg Die Serbische Nation ganz verfolgen, so wird in Der Geschichte als ein tapferes Volk, welches Die Aufgabe Der Zeit gut verstanden hat (POMC, M. 10082).

¹⁴ POMC, M. 10082.

¹⁵ POMC, M. 10082.

¹⁶ Васо Богданов, *Устјанак Срба у Војводини и мађарска револуција 1848. и 1849*, Суботица 1929, 162.

¹⁷ Исто, 163.

¹⁸ Славко Гавриловић, *Срби у Хабзбуршкој монархији (1792–1849)*, Нови Сад 1994, 72–75; Славко Гавриловић, „Хрватски бан Јосип Јелачић и Српска Војводина”, *Насијава историје*, бр. 14, Нови Сад 2001, 7–32; Горан Васин, „Национално-политичка борба Срба у Угарској”, *Испитивања*, бр. 21, Нови Сад 2010, 317.

Званична мировна понуда која је уследила 23. новембра 1848. од мађарске стране била је закаснела. Патријарх је оценио да никакви мировни преговори више нису потребни пошто су царске трупе угушиле устанак у Бечу и отпочеле поход на Мађарску. Обавештавајући о томе 23. новембра војводу Стевана Книћанина Патријарх је констатовао: „То није ни за длаку више него што смо раније имали... јер овде не говоре Мађари ни једном речју о одлукама Мајске скупштине... Ако Мађари искрено хоће мир, пријатељство и братство српског и румунског народа, то мировни услови морају почивати на слободи и једнакости, као што то садашње време захтева”.¹⁹

Наведено писмо патријарха Рајачића о почетним иницијативама за отпочињање преговора између српске и мађарске стране с почетка новембра 1848. у целини, оригиналу, на немачком, с нашим интервенцијама у угластим заградама гласи:

Dem seine des k[aiserlich] k[öniglich] Herrn F.[eld]M.[arschal]L.[eiutenant] und kommandierenden Generalen etc. Blagoevich Excellenz in Peterwardein

Euere Excelenz! Ich habe die Ehre auf die verehrten praesidentialnoten vom 3. und 10. 9^{ber} 1848. N 1037. und 1045. nachstehende ansichten Eueren Excelenz diensthöflichs zu eröffnen.

Der Hauptmann Mayer von Peterwardeiner Grenzregimente war weder schriftlich noch zu irgend einen Antrage oder Vorschlage wegen Pacificierung zwischen der Serbischen und Magyarischen Nation ermächtigt, vielmehr war er mit anderen aufträgen, die er nur Eueren Excelenz mitzutheilen hatte, nach Peterwardein geschakt. Als aber der mayor Boxicsevit mit noch anderen zwey hungarischen officieren dem hauptmann Mayer entgegen gekom[m]en sind, konnte der letztere die seiner wahren Sendung Diesen Heren Officieren nicht eröffnen und glaubte dass es am zweck Dienlichsen sey, iregen internationalen Pazificierung, Die der humanität und Der Staats zweck Die gesammt Monarhiegewiss aufrichtig verlangen, zu sprechen.

Hie durch sind Euer Excellenz veranlast worden, anmich jene beide verehrten Noten zu richten und ihre menschen freundliche Stimmer Behufs Der Wiederkehr Das Friedes auf Grundlage einem balligen ausgleichung Der nationalen Interessen zu erheben.

Euer Excellenz können Die Versiecherung nehmen, Dass ich und Die Serbische Nation Den Krieg, zumahl Den Bürgerkrieg verabscheuen, und zu Diesem nur Durch Die Himmelschreiende Angerechtigkeit Der Magyarischen Machthaber ihres alles nichts Magyarische mit Füßen frettenden Ministeriums, und durch die perfinden in Den annalen Der Völken können zu verkommende Wortbrüchigkeit Des herrn F[e]l[d]m[arschal]leiutnants Hrabovsky gezwungen worden sind. Unserer Seits kann und muss Dieser Krieg als eine Nothwehr für die heiligsten Interessen von Indemann der Rechts, Menschlichkeit und Loyalitet liebs, betrochtet werden.

¹⁹ Jozsef Thim, *A magyarországi 1848–49-ki Szerb fölkelés története*, III, Budapest 1935, 214–215; Јован Савковић, *нав. дело*, 129; Славко Гавриловић, „Политичка борба за Српску Војводину у аустријској царевини 1848–1849“, 15.

Das auser Magyarische Europa hat diese Stimme schon lauserhoben und Die Serbische Nation steht auf dem breitigsten Rechts boden vom Gots, dem allerhöchsten Monarchen, und den Völkern Europas. Ich und Die Serbische Nation betrachten jene Pamphlete einigen wuthent beamten magyarischen Scribler, und einiger Das Unglück Des Vaterlandes wünschenden Staats organen Ungarns, als eine Partei----- und auswünscheschamlosen Spies gefellen Der Vaterlands würgen. des halb würdigen wie dessen Pomphlete keinen Beantwortung. Die von Staat annerkannten Rechte einer Nation, also auch Den Serbischen sind, nur erjöhrrbar, und Die Serbische Nation hat von 1. und 3. May 1848. Diese Rechte, welche Der Despotismus lange gedrückt, aber wie unterdrückt hat, in 6 Lebens getruhen. Vermög Der Privilegien war sie zu Diesen Handlung ohnen ermächtigtet.

Die Serbische Nation hat durch eine ansehnliche Deportacion, Die ich persönlich angeführt habe, ihre Gerechten ansprüche und Beschlüsse zur allerhöchsten Sanction in Innsbruck vorgelegt, und es war an Dem Hungarischen Ministerium, Die Anforderungen Der Zeit, Das wohl Ungarns bessen zu versehen, und ein auflösbares Band zwischen zwey Nationen, die beide hochferzieg und tapfer sind, und einige zeiten zu befestigen, Die Handlung Des F[e][l][d]m[arschal]leutnants Hrabovsky genügend zu strafen, jene schündlichen Standrechte gehen Die Sprache und Nationalität Den Serben aufzuheben, und Sowis Das Glück Den Völker Ungarns noch den ausgesprochenen Principe Der Gleichberechtigung aller Nationen zu begründen.

Die Serbische Nation hat in Diesem Lebens Kampf alles gewamen, Dem Des Humane Europa und selbst Die Demagogen Des Magyarians haben ihre Kraftanstregung gesehen, haben ihre Privilegien ihre Verdienste für Staat und Monarchie kennen gelernt, und ich versichner Euer Excellenz Die Serbische Nation kann in Diesem Kampfe nicht verlieren. Sollte Der Magyarische Ausrottungs krieg Die Serbische Nation ganz verfolgen, so wird in Der Geschichte als ein tapferes Wolk, welches Die Aufgabe Der Zeit gut verstanden hat, prangen ein solches Grab würde für uns besser sein, als die möge Duldung Der Magyarischen gottlochen Rechtung.

Gott der Lender der Völker wird die Nationen Ungarns von diesem internationalen Kriege befreien und Niemand auf der Welt würde eher als ich Die Friedes palme in die Hand nehmen. Doch Dieser Friede kann und dann wieder kehen, wenn Der Magyarismus in die Lahninternationalen Liebe und Anerkennung der gesetzlichen unantastbaren sonder interessen Völker Ungarns einlenken sollte. Was aber Die Serbische Nation anbelangt, so kann sie nur auf der Basis der ansprüche vom 1. und 3. Mai 1848. und der mit den Völkern der Königreiche Dalma tiens, Croatiens u[nd] Slavoniens am Landtage zu Agram gemachten Convention untersenden und pacificiren. Sollte Das Magyaren thum diese Ansichten theilen, so entsteht eine richtige frage. Mit wem kann die Serbische Nation pacificiren? Bekanntter massen hat das Ungarische ministerium abgedankt, der Ungarische Landtag ist allerhöchsten Orts aufgelöst worden, und das allerhöchste Manifest vom 3. Oktober 1848. hat in Ungarn aus Anlass euerhörter einen zustand herbeigeführt, welcher bis zur Wiederkehr grynztlichen Ordnung an keine Pazificatien dessen läst Ich werde übrigens nicht unterlassen die friedliebenden Gesinnungen Euere Excellenz zur allerhöchsten im geringesten und in der letzteren Zeit allerhöchst von geschriebenen Wege zu bringen und mir die Weisungen zu erbitten.

Ich freue mich, Dass ich Die Gelegenheit eröffnet erhalten habe, mich mit besonderer hoch achtung zeichene zu dürfen.

Euer Excellenz

Carlovitz am 30 8^{ber}/11 November 1848.

Ergebenster deiner Joseph Rajacsich m.[anu] p.[ropria] Erzbischof und Patriarh

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

NEGOTIATIONS BETWEEN SERBIA AND HUNGARY IN NOVEMBER 1848

by

Prof. Dr. VLADAN S. GAVRILOVIĆ
University of Novi Sad,
Faculty of Philosophy

SUMMARY: Disagreements between Serbia and Hungary on the question of the equality of the nationalities in Hungary reached their culmination during the revolutionary events in 1848 and unfortunately turned into the open war of the two sides, with many victims and considerable material damage, even of the sacral buildings. Both sides many times sought a solution for truce or even a peace treaty, ever since the conflict started in June 1848. The truce negotiations were conducted many times between the different participants from the Serbian and Hungarian sides. They were intensified by the contact between Serbian patriarch Josif Rajačić and Hungarian general in Petrovaradin, Imre Blagojević, in November 1848. This paper presents so far unknown, and maybe even the initial part of these negotiations. Unfortunately, mutual disagreements, as well as the interference of the Viennese Court did not lead the two sides (Serbian and Hungarian) towards the final peace agreement until the end of the Revolution in 1849.

KEYWORDS: Serbs, Hungarians, negotiations, Revolution 1848/49

Проф. др МИРА РАДОЈЕВИЋ
Универзитет у Београду
Филозофски факултет

ЈОВАН ЦВИЈИЋ И ЈУГОСЛОВЕНСКА ДЕМОКРАТСКА ЛИГА (1918–1919)

САЖЕТАК: Насупрот бројним историографским радовима о Првом светском рату и улози српских научника како у одбрани отаџбине тако у пропаганди југословенске идеје, у којима је делатности Јована Цвијића посвећено доста пажње, краткотрајно, али не и неважно постојање Југословенске демократске лиге (ЈДЛ), чији је био председник, углавном је остало неистражено. Управо из тог разлога покушали смо да у овом раду анализирамо тадашње политичке погледе овог истакнутог српског научника, страначки неопредељеног, но изузетно активног у расправама о будућем уређењу југословенске државе. Тумачење његовог места у ЈДЛ првенствено смо засновали на документима из више личних заоставштина и збирки похрањених у Архиву САНУ и Архиву Југославије.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Први светски рат, српска влада, Јован Цвијић, интелектуална опозиција, југословенска пропаганда, уједињење, Југословенска демократска лига

Мада за разлику од многих других српских научника и интелектуалаца није учествовао у политичким и страначким надметањима у Краљевини Србији крајем XIX и почетком XX века, Јован Цвијић (1865–1927) није остао по страни од националних тежњи, узбуна и криза. Његови научни радови, јавна предавања, говори и новински текстови, као и богата сачувана преписка с различитим личностима, показују да је све време био живо заинтересован за актуелна збивања, посебно она која су се одражавала на судбину нације. Штавише, као неспоран научни ауторитет више пута је, и пре Првог светског рата, резултатима својих истраживања давао научну подлогу за националне програме.¹ Будући да су његови ставови према тадашњим догађајима и политичким појавама били добро познати, за мишљење и савет обраћали су му се не само генерацијски пријатељи, већ и омладина, готово револуционарно

¹ Видети: Мира Радојевић, „Јован Цвијић у друштвено-политичком животу српске и југословенске државе”, у: *Јован Цвијић: животи, дело, време. Поводом 150 година од рођења*, ур. Видојко Јовић и Александар Костић, Београд 2015, стр. 79–95.

расположена и нестрпљива да заврши дело националног ослобођења. У једном таквом тренутку, на пример, проистеклом из горке разочараности због изнуђеног признања анексије Босне и Херцеговине, пречански Србин Милан Ђурчин писао му је у пролеће 1909. године: „Колика је то брука, претити с песницом у џепу, како се сад види да смо ми чинили, и водити једну политику прошења по Европи; и шта би човек сад све био у стању учинити, да заборави оне демонстрације под Нушићем! Кад не можемо ништа, бар да смо ћутали”.²

Поред бројних савременика из различитих образовних и социјалних слојева, Јовану Цвијићу је поштовање указивао и дом Карађорђевића, нарочито престолонаследник Александар, с којим се у октобру 1909. године, у друштву бугарског краља Фердинанда, такође љубитеља геологије, и групе српских научника пењао на Копаоник. Забринуто због овог „излета”, аустро-угарско посланство у Београду покушавало је да открије могуће скривене разлоге, за које је била заинтересована и штампа, не пропуштајући да истакне присуство Јована Цвијића, најбољег познаваоца Балканског полуострва. Неколико година доцније, постављено је питање није ли управо тада разговарано о будућем српско-бугарском разграничењу и могу ли се у овом сусрету назрети зачеци српско-бугарског савеза, оствареног 1912. године.³

Иако је на сличне недоумице тешко дати поуздане одговоре, сигурно је да Јована Цвијића чак ни његов изузетно критичан однос према Николи Пашићу није спречавао да српској влади помогне својим знањима. Чим је почео Велики рат, на предлог регента Александра напустио је Београд и заједно с владом и двором прешао у Ниш, ратну српску престоницу почев од 25. јула 1914. године, где је већ првих дана укључен у разговоре о суштинским питањима одбране земље и њене будућности. Као врхунски стручњак и познавалац терена прикључен је Географском одељењу Врховне команде и истовремено започео писање брошуре *Јединство Југословена*, којом је требало образложити и географску целину југословенских земаља. Убрзо по завршетку тих послова, почетком 1915. године упућен је у Лондон, где му је првенствени задатак био да уз помоћ енглеских научника и јавних радника – Артура Еванса, Викема Стида, Роберта Ситон-Вотсона и Џорџа Тревелиана – одбрани територије којима су савезници покушавали да Бугарску, Италију и Румунију придобију да се приклоне Антанти. И поред великог труда који је уложио у успех те акције, боравак у Енглеској уверио га је да напори појединаца и оправдани захтеви малих народа бивају немоћни пред бескрупулозношћу интереса великих сила.⁴ „Увидео сам да је од чланака и књига мала или ни-

² Архив САНУ, Заоставштина Јована Цвијића, 13.484/1.305–3.

³ М. Радојевић, нав. дело, стр. 86. По речима кнеза Григорија Трубецког, руског посланика у Краљевини Србији од јесени 1914. године, изван њених граница била су позната само тројица српских научника: Стојан Новаковић, Михаило Петровић Алас и Јован Цвијић, владин „учени експерт” за „кројење” територија. Нагласивши да је управо он уочи балканских ратова „направио српско-бугарску границу према заједничком споразуму”, додао је да је и 1914. године, по избијању Великог рата, „саставио карту српских претензија на основу племенског принципа”, која је „без сумње била претерана”, с обзиром на то да је укључивала целу обалу Јадранског мора до Трста и „велики део Баната” (Кнез Григорије Николајевич Трубецки, *Рајн на Балкану 1914–1917. и руска дипломатија*, Београд 1994, стр. 73, 79).

⁴ Видети: Љубинка Трговчевић, „Јован Цвијић у Првом светском рату”, *Историјски часопис*, књ. XXII, Београд 1975, стр. 176–185.

каква непосредна корист”, написао је влади. „И зато желим да се вратим у Србију где ћу чини ми се бити кориснији.”⁵

Вративши се у земљу крајем јула 1915. године, Јован Цвијић се поново посветио научним екскурзијама, превасходно обилазећи крајеве који су се унутар српских граница нашли после балканских ратова. Осим жеље да их детаљније проучи, с обзиром на очекивану нову аустроугарску офанзиву, циљ ових путовања био је и да испита терен могућег повлачења српске војске. То потврђују белешке које је тада водио, али и налог министра војног Радивоја Бојовића да као његов изасланик и научни саветник отпутује у Солун, у штаб генерала Сараја, главнокомандујућег савезничког официра. Не штедећи се, није одбио ни ту дужност.⁶

Војни слом у јесен 1915. године, међутим, и трагедија која га је пратила, оставили су и на њега тешке последице. Потпуно скрхан, кривио је владу и савезнике, учврстивши рђаво мишљење о способностима Николе Пашића и политици Антанте. Као и у другим приликама, његова размишљања имала су карактер својеврсних савета и порука народу, мада овог пута нису изрицана јавно него бележена на хартију, којој је исповедао стечено искуство и највеће своје јаде. „Једна држава, ма како била мала, не сме своју велику судбину предати у руке својих савезника”, записао је. „Тим пре кад је не само у врло обавештеним круговима познато, како Енглеска може да употребљује и злоупотребљује мале народе и државе и како укоренење погрешне мисли о Балкану имају и многи Французи, а нарочито Руси. Међутим, то је практично изашло на то да су савезници потпуно располагали судбином Србије [...] не само нашим легалним тежњама него и територијом Србије, као што им се свидело према њиховим погрешно схваћеним интересима и неразумевању балканскога духа. У неколико махова је било потребно рећи да ми не можемо ићи с њима, иако нећемо бити против њих [...] Бар да је српска влада дала оставку, и требала је то учинити, у неколико прилика, кад се од стране савезника није обраћала пажња на њене разлоге, и предлоге...”⁷

Несрећан због страдања српског народа, разочаран у савезнике и љут на владу, Јован Цвијић је годину дана, од краја децембра 1915. до краја децембра 1916, провео у швајцарском градићу Нојшателу, а потом две године у Паризу, све до завршетка рата и Конференције мира. Не мењајући током те три године однос према српској влади и Николи Пашићу, пуно је радио, истраживао и писао, држао предавања на Сорбони, сарађивао у научним часописима, одржавао контакте с бројним страним научницима, покретао акције за помоћ српским избеглицама, основао комитет за српску сирочад, помагао студенте...⁸

Позиви и предлози за сарадњу стизали су му са свих страна, нарочито од почетка 1917. године, када је и сâм испољавао више уверења у коначан исход борбе за југословенску идеју. Истовремено, инсистирао је на потреби да уједињена држава буде по свему моралнија од режима који је у то време наметала влада Николе Пашића. „У земљу не само што не треба пустити (да је

⁵ Архив Југославије (АЈ), з. Јован М. Јовановић Пижон (80), 80–8–277; 80–2–321.

⁶ Љ. Трговчевић, нав. дело, стр. 185–187.

⁷ Наведено према: исто, стр. 188.

⁸ Видети: исто, стр. 189–195.

организују) садашње људе”, писао је Љубомиру (Љуби) Стојановићу, бившем шефу Самосталне радикалне странке и личном пријатељу, „већ нов дух, с почетка без трунке од партијског духа, полиција и администрација на новим основама, ради јавне и имовне безбедности, ради честитости и приватне и националне...”⁹ Јер, не слажући се с политиком Николе Пашића и његових најближих сарадника, попут Јована М. Јовановића Пижона, бившег помоћника у Министарству спољних послова и посланика у Лондону, Јован Цвијић није скривао дубоку огорченост која је ишла до оштре осуде и негодовања. То се веома добро видело и у писму које је септембра 1917. године упутио Милану Ђурчину, као одговор на његов текст о јужнословенском питању и идеју ширег окупљања присталица југословенства из редова особито млађе интелектуалне и политичке елите, али и уз подршку српске владе.

„Врло се слажем с вашим мислима”, написао је у одговору, „да наши политичари нису мислили и радили на целом нашем народном питању и да му се тек полако и околишно приближавају, да млада генерација, која је имала највећег удела у раду има право да представља народно мишљење.

Али нисам могао видети из Вашег Јужнословенског питања и јужно-слов[енске] политике на какав Ви практичан рад мислите осим овога што раде они који раде. Организација – каква и којих средстава? Однос према Влади и Југосл[овенском] Одбору? Лист, реви? Приметио сам да се и овде и у Женеви о томе мисли.

Ја имам свој круг рада који је ван владе и јужносл[овенског] одбора и то толико да ми га је немогуће скоро савлађивати.

Као што знате са Владом не желим никакве везе:

То су угурсузи, највећи у нашем народу, нарочито Пашић.

Да није Љ[убе] Јовановића не би имали ни једну идеју.

Представници најизразитије корупције и шпијунаже.

Главни им посао одржати се на власти.

У марту 1915 су требали да дају оставку због макед[онског] питања.

Нису ни приближно исцрпили средства да увере Савезнике о перфидији Бугара пре напада.

После пропасти Србије да им је звезда на челу требали су дати оставке или их давати тако постепено (дати им плате и положаје – нека их ђаво носи) да нестане те владе под којом пропада Србија, народ сва култура.

Као што знате ја од тих времена не могу да [их] гледам и сматрам њихово остајање на Влади за највећу народну срамоту.

Због тих и других разлога ја остајем да сам радим и са пријатељима истих уверења, али нећу ни у какав одбор, ни у какву акцију која је у вези с Владом. Исто тако у све послове у којима је тај интригант Пижон, врапчије

⁹ Архив САНУ, Заоставштина Љубомира Стојановића, 14.092/4. Немоћан пак да га следи у тој поново пробуђеној политичкој вољи, Љуба Стојановић му је одговарао потпуно другачијим тоном: „Ти сав гориш од политике, а ја сам се – угасио! Ја сам изгубио веру у људе, и то како у њихов карактер тако и у њихову *йамей*. Никад ми нису изгледали мизернији него у овим приликама. Може бити да то долази и отуда, што и сам немам јасне оријентације у овим приликама, па то преносим и на друге [...] Грех је, да, седети скршених руку, али да се може што радити, први је услов имати *вере у себе* и имати *план рада*. Ја немам ни једно ни *друго*” (Архив САНУ, Заоставштина Ј. Цвијића, 13.484/1.235–11).

главе. Кад сам пошао у јануару у Лондон добио је Љ[убомир] Мијаиловић, посланик у Риму од тог интриганта телеграм, према коме се краљ Петар не слаже с мојим погледима о 'Јединству Југословена' (књига изишла у Нишу). Мене се није тицало што краљ Петар мисли о мојим погледима и нисам се на то обазирао. Али сам сад случајно сазнао да је тај телеграм фалсификат; у осталом онако исто као што је тај Пижон фалсификовао у нашој диплом[матској] књизи телеграм Мате Бошковића из Лондона, који је рат јасно предвидио и енергично објавио Влади.

1912. г. Пашић је преко Пижона пратио двојицу новинара да ме нападају за моје погледе о макед[онским] Словенима.

То је неваљао свет коме је до ствари само толико ако је то и у њиховом интересу и у интересу њихове сујете.

Ви видите ваљда да они и тамо као и овде и у Женеви (34 шпијуна) и у Ници (преко 80 шпијуна) дају дијурне и новчане награде не ради ствари, већ својим људима, тј. оним положарама који и у данашњем времену само њих хвале.

Ма какав посао или акцију предузели која има везе с тим људима, немојте на мене рачунати. Јер ја мислим да је пре свега потребно остати пристојан човек".¹⁰

Истоветну нетрпељивост према влади Николе Пашића и њену самом показивала је и група политичара из Самосталне радикалне странке, љутих противника и често преоштрих критичара некадашњих партијских сабораца, од којих су се одвојили на почетку XX века, критикујући их због политичког опортунизма.¹¹ Иако су по налогу владе били задужени за југословенску пропаганду и одржавање веза с Југословенским одбором, они су – углавном боравећи у Женеви и другим пропагандним центрима – заузимали све изразитији опозициони став, чак толико наглашен да се стицао утисак како своје акције превасходно усклађују с мишљењем и потребама Југословена из Аустроугарске.¹² Слично другим опозиционарима, и они су сматрали да је целокупан владин управни апарат био крајње бирократизован и огрезао у корупцији, а у односу према Југословенском одбору и југословенској идеји нетолерантан, недемократски и искључиво српски. Њихов пренаглашени критицизам према Николи Пашићу већ је у пролеће 1918. године постао толико агресиван да је засметао чак и Роберту Ситон-Вотсону, чувеном „пријатељу Југословена”, заштитнику Југословенског одбора и заступнику југословенске идеје у енглеским интелектуалним круговима. По његовим речима, српска опозиција је показивала „врло мало тактичке умешности”, а борбу против владе водила је „с непомирљивошћу која је заједничка свим балканским странкама без изузетка”. Поступајући тако, није могла ни да у потпуности допринесе пропаганди југословенства.¹³ Јовану Цвијићу, међутим,

¹⁰ Наведено према: Константин Бастаић, „Југословенска демократска лига и њени претходници”, *Зборник Правног факултета у Загребу*, бр. 3–4, Загреб 1962, стр. 171.

¹¹ Видети: М. Радојевић, *Научник и политик*. Политичка биографија Божидара В. Марковића (1874–1946), Београд 2007, стр. 53–62.

¹² Исто, стр. 148–298.

¹³ Роберт Ситон-Вотсон је ово мишљење изнео у чланку „Избор Србије” у коме је и сâм осуђивао непопустљивост Владе Николе Пашића у питањима уједињења, а за који су

такав опозициони став није много сметао. Мада страначки неопредељен, и лично и политички био је близак са старијом генерацијом самосталних радикала, док га је с млађом повезивала нетрпељивост према Николи Пашићу. Из тих разлога су му се припадници те групе обраћали молбама и предлозима да их подржи у покушајима окупљања некомпромитованих интелектуалаца и политичара, који би – повезујући се на једној широкој идејној основи – могли да утичу на процес југословенског уједињења. Пуна, али и идеализована демократска форма за коју су се горљиво залагали требало је да осигура апсолутну равноправност свих чинилаца уједињења, без обзира на допринос ратној победи, поднете жртве и неједнаку тежину у међународноправним односима.

На основу сачуваних историјских извора може се закључити да је у покушајима придобијања Јована Цвијића за такав политички ангажман посебно упоран био Милан Грол, чија је преписка с истакнутим научником била прилично редовна и често веома исцрпна, па и садржајнија од оне коју је водио с Љубом Стојановићем и Јованом Жујовићем, тадашњим председником Српске краљевске академије. Знајући за став Јована Цвијића да Србија у процесу уједињења мора остати „на моралној висини”, не напуштајући „ниједан народни идеал” и не правећи „никакву разлику између наших сународника разних крајева и вера”, Милан Грол се трудио да га убеди у нужност стварања конкретнијег програма уједињења. И сâм огорчен на владу, у име већег броја опозиционара слао му је низ молби за помоћ.

Критикујући „идеје званичног Пијемонта”, у једном је писму напомињао да омладина мисли напредније, али да се и у њој „те мисли почињу прогањати”. Уз све поштовање, додавао је: „Они који су најпозванији да о томе говоре и дају правац – Цвијић, Љуба Стојановић и њима достојни – или ћуте или своју улогу подређују и посредно дају санкцију византизму наше рђаве националне политике. Мени се чини да морамо прибећи овим драстичним начинима да Вас извучемо из резерве! Зло ће бити ако до краја остане на компетенцијама које данас опредељују сав наш јавни живот – чији је партијски царизам апсолутнији по будућност Србије од оног што је био у Русији.”¹⁴

Само неколико недеља касније, Милан Грол је поново апеловао на Јована Цвијића да се ангажује у стварању програма уједињења, додељујући му због његовог научног и личног ауторитета, као и партијске неопредељености, најзначајнију улогу, не само током рата већ и по повратку у земљу. Попут многих других његових писама, и ово је било одраз опседнутости потребом да југословенско уједињење буде остварено на најдемократичнији начин, те

му материјал достављали и припадници српске опозиције. Објављен у августу 1918. године, у часопису *Нова Европа*, који је Роберт Ситон-Вотсон уређивао у Лондону, тај је чланак имао велики утицај како на критичаре Николе Пашића тако и на његове присталице, поготово отуд што су из њега стекли додатно уверење да српска политичка и интелектуална опозиција зарад југословенске идеје и политичких захтева Југословенског одбора угрожава српске националне интересе. Под нешто измењим насловом „Србија има да бира” и уз неколико реакција на њега, после рата га је на српско-хрватском језику објавила загребачка *Нова Европа*, књ. VI, бр. 6, 21. октобар 1922, стр. 160–178. Више: М. Радојевић, *Научник и пољитика. Пољитичка биографија Божидара В. Марковића (1874–1946)*, стр. 290–291.

¹⁴ Архив САНУ, Заоставштина Ј. Цвијића, 13.484/279–1–4.

да га формулишу најпозваније личности, ослобођене свих националних и политичких „предрасуда”, а противне политици Николе Пашића. Бринући о моралности целог „подухвата”, страховао је да једну тако велику идеју, као што је по његовом уверењу била југословенска, не упропасте „мале главе”.

„Кад сам у ранијем нервозном писму”, написао је такође 1917. године, „учинио апел на Вас и Љубу Стојановића и остале људе виших идеја и вишег морала од оног који је данас у званичном оптицају, ја сам само дао израз очајној опасци да ни они који виде зло не организују снаге за боље. Не мислим да Вас лично, на пример, треба бацити одмах у отворену арену [...] Људи вашег имена не морају се ангажовати тамо где други морају по сваку цену. Ви сте потребни да са једног вишег [...] форума казујете оне истине које су основа нашој борби, и да, с неокрњеним ауторитетом у потребном тренутку пресудите – када то буде корисно [...] Нама сте толико потребни и [...] толико сте нам драги: чуваћемо Вас ако не ради чега другог зато што сте потребни за послове по повратку, када ће требати још више људи од добра и висока имена но данас.”¹⁵

Без обзира на сталност и убедљивост упућиваних позива, посебно Јовану Цвијићу, ови покушаји млађих самосталаца, углавном ангажованих у српском Новинарском пресбируу у Женеви, нису ни брзо ни лако довели до настанка некакве организације истомишљеника. Створили су, међутим, основу за годину дана доцније формирану Југословенску демократску лигу. У међувремену, сматрајући да је и без тог додатног ангажовања много чинио за српску и југословенску ствар, Јован Цвијић се посвећивао завршетку велике антропогеографске монографије о Балканском полуострву, уз коју је написао и друге радове, попут *Етничког и националног јединства Југословена* и *Културних појасева Балканског полуострва*, публиковане на више језика. Саветима је помогао и објављивање књиге о бугарским злочинима у Србији, коју су уз владину новчану помоћ и сагласност швајцарског лекара Виктора Кина, формалног аутора, у Женеви приредили српски интелектуалци, ангажовани у Новинарском бироу Краљевине Србије.¹⁶ Иако и даље резервисан према влади, пристао је да буде председник Одбора за културну пропаганду, који је она основала у Паризу. Са своје стране, знајући колико у националној политици вреди помоћ и рад Јована Цвијића, влада му је испуњавала готово сваку жељу, сагласивши се – на пример – да од војне обавезе ослободи све стручњаке који су му били потребни због својих географских и картографских знања.¹⁷

Свестан таквог, донекле контроверзног односа, Јован Цвијић је у својој бележници оставио и овакве мисли: „Свима политичарима, малим, уским и себичним, какви су сада, није до стварања правих личности, оних који су со и снага једне нације. Кад им приђу или их позову на заједнички рад, то је без изузетка икаквог да их употребе за своје циљеве, чим престане потреба напуштају их. Мање личности су тиме исцеђене и пропале. Људе веће научне

¹⁵ Исто, 13.484/279–I–6.

¹⁶ Више: М. Радојевић, *Научник и политик*. *Политичка биографија Божидара В. Марковића (1874–1946)*, стр. 256–258.

¹⁷ Љ. Трговчевић, нав. дело, стр. 194–195.

важности држе под сталним надзором, једнако мотре на њих, нарочито ако имају карактера, јер их се боје. Осећају да им ови морају бити дубоко противни.”¹⁸ И поред тога, помагао је увек када је могао, што као уверење није било карактеристично само за њега, него и за друге српске научнике. Веома се често налазећи у опозиционом политичком ставу, готово су без изузетка такву своју позицију знали да одвоје од љубави и осећања дужности према народу и држави, верујући да су режими пролазни, а нације и њихове заједнице вечне.

То се осетило и у новембру 1918. године, непосредно пред јужнословенско уједињење, усред захукталих расправа о држаном уређењу будуће заједнице и пораста опозиционих расположења, када су српски и југословенски политичари и интелектуалци у Паризу основали Југословенску демократску лигу (ЈДЛ), организацију чија је идеја разматрана много пре њеног остварења, доживљавајући потом веома изражене промене.¹⁹

Историјат постанка и рада Лиге већ је обрађиван у историографији, али ни приближно довољно.²⁰ Поготово је непотпуно анализирана улога Јована Цвијића, који је на наговор више интелектуалаца прихватио да јој постане председник, понајпре зато што је у том хетерогеном кругу имао несумњиво највећи углед и ауторитет. Осим тога, од јесени 1918. године био је међу оним српским интелектуалцима, „антипашићевски” опредељеним, који су с много ентузијазма обнављали политичку делатност, размишљајући и о могућности да будућа југословенска држава постане република. Штавише, у писму упућеном 27. септембра Роберту Ситону-Вотсону обавештавао га је о одушевљењу којим је српска политичка и интелектуална опозиција, као и Југословени из Аустроугарске, примила његов чланак „Избор Србије”. Понављајући том приликом оптужбе против Николе Пашића, коме је пребацивао и да је „користио беду у којој су се нашли Срби емигранти”, истакао је наду да ће тадашња хомогена радикалска влада бити замењена владом националне концентрације, способном да омогући стварање југословенске федерације. Сâм је пак највише био склон идеји да нова држава буде „U. S. of Yougoslavia”.²¹

¹⁸ Наведено према: исто, стр. 228.

¹⁹ По мишљењу Константина Бастаића, Југословенска демократска лига је организована по угледу на француску Грађанску лигу, основану почетком 1918. године, на подстицај професора Ернеста Дениа. Њен је циљ био васпитни и патриотски: требало је да јача грађанску дисциплину и међукласну солидарност ради снажења одбране у сукобу с Немачком. Инсистирање на солидарности свих Француза, неvezано за социјалне и друге разлике, требало је, такође, да паралише утицај револуционарних догађаја у Русији, који су деловали и на француско становништво, посебно радништво (К. Бастаић, нав. дело, стр. 174–175).

²⁰ Видети: К. Бастаић, нав. дело, стр. 166–180; Бранислав Глигоријевић, *Демократска сјанка и политички односи у Краљевини Срба, Хрватца и Словенаца*, Београд 1970, стр. 32–35; Љ. Трговчевић, *Научници Србије и стварање југословенске државе 1914–1920*, Београд 1986, стр. 242–245; М. Радојевић, *Научник и политик. Политичка биографија Божидара В. Марковића (1874–1946)*, стр. 304–321.

²¹ Р. В. Ситон Вайсон и Југословени. *Кореспонденција 1906–1941*, књ. I, Загреб–Лондон 1976, док. 229, стр. 347–348. Видети и: Љ. Трговчевић, *Научници Србије и стварање југословенске државе 1914–1920*, стр. 239. Сећања Марка Јаковљевића, Србина „из прека” и једног од пропагатора југословенске идеје, била су, међутим, потпуно супротна тврдњи Јована Цвијића да је Никола Пашић користио „беду емиграната”. Уз све критике које је упућивао српској влади, са захвалношћу је признавао да никада није живео тако лепо као у Женеви за време Великог рата. „Док су други људи”, написао је, „нарочито Србијанци, гинули и па-

Нешто касније, првих дана октобра, изложио ју је и у писму Љуби Стојановићу, написавши како се потпуно слаже да југословенска држава, „ако је буде [...] мора имати федералистичко уређење с потпуном равноправношћу појединих области: U. S. of Jugoslavia”.²² Готово истовремено, заједно с групом опозиционара, у којој су још били Јован Жујовић, Божидар (Божа) Марковић, Љубомир (Љуба) Давидовић, Александар Белић, Марко Трифковић, Коста Стојановић, Јаша Продановић, Велисав Вуловић и Милорад Драшковић, поднео је предлог Николи Пашићу да се образује концентрациона влада.²³

Сви ови разлози су по једнодушном мишљењу квалификовали Јована Цвијића да буде први председник ЈДЛ, међу чијим су оснивачима, поред њега, наведени углавном други професори универзитета, потом адвокати, народни посланици, књижевници, уметници и дипломате: Радослав Агатоновић, Јован Бањанин, Александар Белић, Душан Васиљевић, Јулије Газари, Иван Гмајнер, Густав Грегорин, Милан Грол, Рудолф Ђунио, Миливој Јамбришак, Иван Лорковић, Божа Марковић, Иван Мештровић, Љуба Михајловић, Драгољуб Павловић, Вељко Петровић, Милош Савчић, Перо Слијепчевић, Живан Спасојевић, Коста Стојановић, Никола Стојановић, Динко Тринајстић, Анте Трумбић и Милан Чемерић. Листа ових имена показује да су оснивачи, када је реч о националној припадности, углавном били Срби из Краљевине Србије и југословенских покрајина Аустроугарске, уз знатну заступљеност Хрвата и, у нешто мањем броју, Словенаца. У погледу политичке оријентације, били су или страначки неодређени или чланови више политичких странака, чак и када је реч о Србима из Србије. Осим тога, видљива је и различита генерацијска припадност. Из тих узрока, дужност председника, али и целе ЈДЛ, била је – између осталог – да мири неусклађена мишљења о правцима југословенског уједињења, проистекла из другачијег историјског искуства, супротних политичких уверења, разнолике националне, верске и покрајинске припадности оснивача и будућих чланова. Такође, ово је утицало на то да најпре буду донета тзв. Привремена правила. Већ првом њиховом тачком као основни циљ Лиге истакнут је рад на „потпуном стапању Срба, Хрвата и Словенаца у културно-националну целину; да њиховом заједничком снагом развија југословенску културу, и да живот нове државе стави на чисто демократску основу”.²⁴

Из сачуваних историјских извора тешко је прецизније закључити колико је Јован Цвијић учествовао у разради Привремених правила и других програмских докумената или, конкретније, у чему је био највећи његов допринос,

тили се по рововима, док су у Србији били гањани, вешани и т. д., ја сам уживајући заштиту и плаћу од Србије живео у Швајцарској врло угодним, културним животом.” Емигранти ангажовани у југословенској пропаганди били су, по његовим речима, толико „размажени” да су понекад одлазили на симфонијске концерте само да би чули „по који нарочити став из Бетовена” (Марко Јаковљевић, *Из раја и емиграције*, Суботица 1923, стр. 15, 73–74).

²² Писмо од 6. октобра 1918. (Архив САНУ, Заоставштина Љ. Стојановића, 14.092/2); Љ. Трговчевић, *Научници Србије и стварање југословенске државе 1914–1920*, стр. 236.

²³ *Грађа о стварању југословенске државе (1. I – 20. XII 1918)*, књ. II, пр. Драгослав Јанковић и Богдан Кризман, Београд 1960, док. 311, стр. 376; Љ. Трговчевић, *Научници Србије и стварање југословенске државе 1914–1920*, стр. 241.

²⁴ *Југословенска демократска лига. Привремена правила* (Архив САНУ, Заоставштина Ј. Цвијића, 14.460–III–В–101).

уз очигледну могућност да се Лига у својој пропагандној делатности користи његовим именом и способношћу арбитра у жучним расправама о моделу југословенског уједињења и уређењу будуће државе. По мишљењу Љубинке Трговчевић, управо је његова била кључна „замисао о стапању југословенских народа”, после чијег би сједињења заједничком снагом била развијана „југословенска цивилизација”.²⁵ Доцнија истраживања су пак показала да је у исту идеју веровала и неколицина других чланова ЈДЛ, те да се може закључити како се Јован Цвијић, ако не у свим деловима прокламованог програма, слагао у његовим суштинским замислима.

Сврха постанка Лиге објашњена је у пропратном тексту, некој врсти прогласа који је под насловом *Југословенска демократска лига* донет уз *Привремена правила*, а у којем је истакнуто да су Срби, Хрвати и Словенци, сврстани у три вере и безброј политичких група, „до скоро живели у три монархије, шест државноправних оквира и тринаест административних области”. И поред тога, током четири ратне године убедљиво су доказали да уједињење у једну јединствену државу сматрају животним питањем своје будућности. Идеал је отуд био општи, али су се схватања средстава и начина његовог остварења – „по сили околности” – с обзиром на поменуто поделе и постојање племенских, покрајинских и политичких група, морала разликовати. Да из тих разликовања не би проистекле штетне последице, међу унутрашњим пословима је као један од најпречих истакнуто „прибирање растућих народних снага, окупљање око основних заједничких идеја, омогућење стварне објективне и трпељиве измене мисли, која треба да замени неповерљиву и штуру секташку распу, у којој се често више надвикује но убеђује”. Ставивши се између екстремних присталица различитих погледа на питање државног уређења, ЈДЛ је својим програмом постављала „златну средину, што ће рећи државну организацију која, располажући резултатом свих уједињених снага, једновременно оставља и пун мах слободним локалним иницијативама.” Као своју мисао водиљу истакла је демократски став о праву народног самоопредељења, закључујући: „На правици смо засновали борбу за уједињење, на правици данас заснивамо захтеве природних националних граница, на правици исто тако хоћемо да заснујемо демократско уређење државе Срба, Хрвата и Словенаца.” „Безбедност и мир с поља”, а „спокојство у слободи, једнакост и солидарност задовољних грађана унутра”, наведени су не само као сврха непосредног политичког програма, него и као основа ширег, културно-националног и економског програма, који је у том тренутку био само наговештен. На прво место стављена је политичка активност до сазивања Конституанте, али је и наглашено да то тек треба да буде „основа истинском позитивном раду”. Лига је захтевала „добро организовану демократску државу”, коју је сматрала средством осигурања народног благостања, здравља и просвећености, те економски и културно „уравнотежавање” друштвених слојева. Јер, ради таквог напретка су током рата подношене жртве, а у њему су се, на другој страни, налазили „услови свесне солидарности народних маса, па следствено и услови остварењу једне истинске *нације*, у највишем смислу

²⁵ Љ. Трговчевић, *Научници Србије и стварање југословенске државе 1914–1920*, стр. 243, 245.

који савремени демократски национализам даје том имену”. Да би до њиховог остварења дошло, Лига је и започињала своју акцију.²⁶

У својим првим програмским актима ЈДЛ је навела да ће радити на развијању југословенске националне свести у најширим слојевима и том заједничком идеалу упућивати живот Срба, Хрвата и Словенаца, као три дела „југословенског народа”. Како су они слободном вољом створили заједничку државу, то начело морало је бити испоштовано и у Уставотворној скупштини, која је морала бити „прави израз ничим неограничене народне воље”. У том смислу је и устав који је Конституанта требало да донесе морао бити изгласан квалификованом већином и прихваћен као „темељ целом државном животу, извор и утока свих власти и права у држави”. Опредељујући се за облик државног уређења, Лига се заложила за средње решење између централизма и федерализма, којем је до тада био склон Јован Цвијић. Према овом компромисном ставу, прихваћеном да би се привукао већи број присталица, требало је централизовати „све што представља стожере државе и интересе целине”, установљујући један заједнички парламент у чијој би надлежности били: спољна политика, међународни уговори, војска, финансије за заједничке трошкове, царине, монополи, новац, заједничка банка, железнице, сувоземни и водени путеви, „у колико нису локалног значаја”, грађанско, казнио и трговачко законодавство. За те би послове постојала заједничка влада, а све друго било би препуштено појединим крајевима, „како би се самостално развијали према својим потребама.”

С обзиром на одређеност не само за културну но и за политичку делатност у времену до сазивања Конституанте, тај део програма ЈДЛ био је и најважнији. У много мањој мери она је говорила о економским и социјалним потребама, посебно актуелним због догађаја у Русији и продора социјалистичких идеја у већини европских држава, па и у југословенским покрајинама. Јер, у овом свом првом обраћању јавности задовољила се тиме да изјави како ће „радити на сабирању и коперацији народних снага и извора, а борити се против претераног индивидуализма и разбијености духовне и привредне”. Обећала је да ће помагати „развитак радних и стваралачких снага”, организовање и заштиту „продуктивних слојева слабих по друштвеном положају”, просвећивање народа, поштовање политичких и верских убеђења. У додатку пак речено је и то да ће тај програмски део бити допуњаван и развијан „према потребама јавног живота и питањима која он изазове.” Ради решавања проблема изазваних протеклим ратом, Лига се заложила за обнову југословенских земаља, бригу о инвалидима, збрињавање и васпитање деце.²⁷

Истом приликом када је донет овај привремени програмски документ, између оснивача је изабран Привремени Главни одбор, на чијем је челу био Јован Цвијић. Потпредседници су постали Никола Стојановић и Иван Лорковић, референт за публицистику Божа Марковић, референт за организацију Љуба Михајловић, секретари Иван Гмајнер и Перо Слијепчевић, а благајник

²⁶ Проглас *Југословенска демократска лига* (Архив САНУ, Заоставштина Ј. Цвијића, 14.460—III—В—101).

²⁷ *Југословенска демократска лига. Привремена правила* (Архив САНУ, Заоставштина Ј. Цвијића, 14.460—III—В—101).

Јулије Газари. Уредник штампаних издања Лиге требало је да буде Милан Грол, док су Густав Грегорин, Миливој Јамбришак и Јован Бањанин били чланови Управе.²⁸ Поглед на наведена имена показује да се приликом утврђивања таквог састава руководећих тела ЈДЛ водило рачуна о равномерној заступљености представника сва три „племена”, чиме је сугерисано да постоји не само њихова потпуна равноправност него и општа српско-хрватско-словеначка жеља за демократским уједињењем у једну политичку заједницу.

Оснивачи Лиге тежили су да њено чланство буде што бројније, а богато личностима с политичким, интелектуалним и моралним ауторитетом, које се нису морале у свему слагати. „Не треба да Вам нарочито напомињем да поштујемо свачије политичко уверење”, истицао је Никола Стојановић у писму Љуби Стојановићу, „и да уласком у Лигу нико не губи своју политичку индивидуалност. Ми тражимо само честите и напредне људе.”²⁹ Бирање баш таквих чланова и сарадника било је наставак током рата већ испољених тежњи да све почне изнова, с некомпромитованим људима и на потпуно здравим, демократским темељима, које је – како се веровало – Никола Пашић угрожавао својом првенственом бригом да у процесу уједињења осигура заштиту српских националних интереса. Веровало се пак да добар почетак представља важан услов за сигурну будућност.

У таквом је духу и Милан Грол писао Александру Белићу поводом његове намере да повуче своје име с листе оснивача. „Ја нећу да улазим у лична питања”, казао му је, „и не замишљај *Лигу* као затворену франкомасонску ложу”. Јер, она није оснивана као „политичка партија људи једнообразних гледишта у свима питањима”, што су показивале и политичке разлике њених чланова. Пре свега је требало да представља „савез људи и група солидарних у основним идејама о Југославији”, који су се приближили „у идејама о томе како је треба *сјавијати на ноге*” [истакнуто у оригиналу – прим. М.Р.]. На тој основи могли су наставити дискусију о начинима којима је треба водити, „којим стазама и којим темпом”.³⁰

Из писама која је Милан Грол слао Јовану Цвијићу такође се види чија се сарадња покушавала придобити како би углед Лиге био знатнији, одражавајући сагласност у суштинским питањима доста великог броја политичара и интелектуалаца, различите генерацијске и националне припадности, независно од њихових појединачних разлика, а потеклих са што ширег југословенског простора.³¹ Образлажући ту потребу, он је молио Јована Цвијића да нарочито утиче на интелектуалце млађе генерације, на којима је требало да почива будућност земље и које је стога требало навикавати на принципијелан и демократски политички рад. „Ја вас молим, нарочито лично вас”, апеловао је, „да призовете млађе људе [...] У узаној партији не бих желео [...] људе слабе кичме, али у великом савезу група до Конституанте [...] не смемо бити одвећ искључиви. Довољно је да су пристojни људи и да *усвајају борбу за*

²⁸ Исто.

²⁹ Писмо од 5. јануара 1919. (Архив САНУ, Заоставштина Љ. Стојановића, 14.048/6).

³⁰ Архив САНУ, Заоставштина Александра Белића, 14.386/IV–147.

³¹ Писма из Женеде од 23. новембра 1918, 3. и 15. јануара 1919. (Архив САНУ, Заоставштина Ј. Цвијића, 13.484/279–II).

оне *йринције* који су судбоносни. Не треба заборавити да је ово *савез ђруѝа* и људи *солидарних* у основним идејама. Из њега ће се потом, надајмо се, развити бар једна већа група, а оно што се диференцира у специјалним питањима, изиће ће бар школовано у основним идејама и научено на начелнији рад. Зато ја нисам против уласка у *Лиџу* и људи с којима не рачунам на доцнији интимни или бар солидаран рад, али чију *сарадњу* (само од чистих имена) у борби за *йосѝављање народноџ здравоџ йорейѝа* [истакнуто у оригиналу – прим. МР] сматрам као помоћ која није за одбацивање. Од оних који воде и који су интимније везани идејама зависиће ко ће водити ствар и дати јој печат.”³²

Наведени планови за привлачење угледнијих представника интелектуално-политичке елите добрим су делом, међутим, остали неостварени. Један од кључних разлога вероватно се налазио у недоречености програма и то у ситуацији када су расправе о супротстављеним погледима на питање државног уређења показивале да их неће бити лако макар приближити, а камоли изједначити. Сигурно су постојали и други узроци, које је за сада тешко одгонетнути, поготово када се говори о толико великом броју личности које је требало придобити да постану чланови ЈДЛ. Ипак, не треба занемарити ни чињеницу да су поједини самостални радикали, који су у агитовању за Лигу били врло енергични, тадашњом својом политиком попуштања Југословенском одбору и Југословенима из Аустроугарске изазивали подозривост оних којима су српска национална осећања и српски интереси били изнад југословенских. Осим тога, личности чија се сарадња желела налазиле су у то време у разним земљама, с обзиром на преузета задужења и обавезе. Може се претпоставити да је било и таквих који из прагматичних разлога нису намеравали да се супротставе Николи Пашићу, неспремном да прихвати политички идеализам српске опозиције и интелигенције. Али, без конкретнијих историјских извора ризично је поузданије тврдити због чега се ЈДЛ, упркос жељама и труду њених пропагатора, није придружио дужи низ истакнутих политичара и интелектуалаца управо из Краљевине Србије: Слободан Јовановић, Богдан и Павле Поповић, Илија Шуменковић, Милан Ракић, Милан Гавриловић, Тихомир Ђорђевић, Јован Жујовић, Михаило Гавриловић, Јован М. Јовановић, Бранислав Петронијевић, Коста Кумануди и неколицина других чија је подршка прижељкивана.

Из познатих докумената види се пак због чега то није учинио Александар Белић, чије се име, по свему судећи, нашло на листи оснивача ЈДЛ без његовог изричитог одобрења, што отвара питање да ли је можда било и других таквих случајева. Чувени лингвиста и филолог је у писму Јовану Цвијићу навео да није присуствовао састанцима на којима је утврђен Статут и изабрана Управа, а потом додао: „Ја сам био изван свега овога, и према томе ја нисам стварно оснивач те Лиге, а најмање желим да кад нисам то *сѝварно* – будем то само *формално* [истакнуто у оригиналу – прим. М.Р.]. Према томе ја Вас молим да се моје име изостави из броја оснивача Лиге.

Ово желим да се учини и још са два разлога, једног – објективне, а другог – личне природе.

³² Писмо од 3. јануара 1919. (исто).

Ја немам ни сада могућности да пратим рад Лиге непосредно и према томе ни жеље да примим одговорност ни за начин рада у њој ни за његове резултате. Свој однос према Лиги ја ћу моћи одредити тек онда, када би ми се ставила могућност активног учешћа у њој. Овако, сем општег циља – стапања сва три дела нашег народа у једну културно-националну целину – све ми је остало нејасно. Оне мисли које смо ми заједнички изменили и текст који сам прочитао, нису ми још те нејасности разбили.

И ако сам ја апсолутни приврженик свакога рада на потпуној унификацији нашег народа, ја сам се чврсто држао за ово време невољне емиграције једног принципа: да док се у отаџбину не вратим и не видим прилике у њој, не улазим ни у какву политичку групу ни нову ни стару, радећи једино, колико ми силе допуштају, на нашој општој националној ствари, као што сам то чинио и пре рата. Не видим разлога да то своје држање изменим и сада, тако рећи, у очи поласка у домовину.”³³

Ма колико цитирани разлози Александра Белића због којих није приступио Лиги делују разумно, остаје запитаност да ли их је баш све навео, готово стога што о њеном привременом програму није желео да каже ништа конкретније осим да је „нејасан”. Слична или иста питања могу бити постављена и при тражењу узрока због којих у Лигу нису ушли бројни други интелектуалци и политичари, чија се сарадња желела ради привлачности њиховог друштвеног, политичког и научног угледа.

У сваком случају, напор који је уложен у покушај да се стекне репрезентативно чланство за последицу је имао постизање политичког компромиса. „Правила су привремена и резултат компромиса разних струја”, написао је Никола Стојановић тим поводом Љуби Стојановићу. „У данашње време, док се још боље не изучимо, не може другачије ни да буде ако хоћемо да се бар неки ред у ствари постави.”³⁴

Завршетак рата, проглашење заједничке југословенске државе, потреба њеног унутрашњег уређења и отварање дискусије о будућем Уставу, као и почетак рада Конференције мира, наметнули су потребу да *Привремена правила* буду конкретизована детаљнијим и „озбиљнијим” програмом, о чијој се садржини дискутовало крајем 1918. и првих месеци 1919. године. Љубинка Трговчевић је у том процесу указала на улогу Јосипа Смодлаке и Јована Цвијића, који је зарад постизања сагласности напустио своју идеју о стварању уједињених југословенских држава.³⁵ Насупрот њој, Константин Бастаић и Бранислав Глигоријевић су сматрали да су на садржину програмског документа првенствено утицали Анте Трумбић и Божа Марковић.³⁶ Више писама које је Милан Грол слао Јовану Цвијићу, с обзиром на то да је њему поверавана „главна” кореспонденција с председником Лиге, упућују и на много шири круг личности које су учествовале у скицирању програма, а коме су – поред њега – припадали Божа Марковић, Никола Стојановић, Милош

³³ Писмо упућено из Париза, 30. децембра 1918. (Архив САНУ, Заоставштина А. Белића, 14.386–III– 644).

³⁴ Писмо од 5. јануара 1919. (Архив САНУ, Заоставштина Љ. Стојановића, 14.048/6).

³⁵ Љ. Трговчевић, *Научници Србије и стварање југословенске државе 1914–1920*, стр. 244–245.

³⁶ К. Бастаић, нав. дело, стр. 176; Б. Глигоријевић, нав. дело, стр. 35.

Савчић, Јулије Газари, Рудолф Ђунио и вероватно још неколицина „женевских” Југословена.³⁷

Следећи старе замисли Самосталне радикалне странке да би „права” демократија била непотпуна ако уз политичке слободе не би осигурала социјалну правду, и уз то се надовезујући на пораст популарности левичарских идеја, све више ширених крајем рата, ова група је и у том погледу одлазила толико далеко колико је једној грађанској политичкој опцији било могуће. Иако су се њени припадници декларисали као „напредна грађанска интелигенција”, у социјалним захтевима, до којих им је било посебно стало, огледао се и извесни прагматизам, проистекао из бојазни да би револуционарне политичке струје могле да преузму борбу за њихово решавање, придобију тиме будуће гласаче и створе револуционарно стање. Истовремено, говорило се о нужности децентрализације, о ненапуштању идеје балканског заједништва, о заштити мањина и другим питањима која су се јављала као последица ратних напора и страдања становништва. Изнад свега, међутим, налазила се идеја демократске југословенске државе као равноправне заједнице свих њених делова: племенских и покрајинских, тог – веровало се – основног предуслова за настанак јединствене југословенске нације.

О свим овим, али и о више других питања расправљано је на састанцима чланова Југословенске демократске лиге, одржаним 15, 18. и 22. марта 1919. године у Паризу, превасходно на основу дотадашњих размена мисли и посебних реферата које су сачинили поједини њени чланови. Уводни реферат, *О јосијанку Југословенске демократске лиге*, који је уједно представљао и поздравни говор и кратак историјат ове организације, уз објашњење идејних полазишта и потоњих промена, поднео је сâм Јован Цвијић. Како се и очекивало, његово излагање је било уравнотежено и помирљиво, срачунато да ублажи разлике и од начела Лиге не одбије било ког присталицу југословенства. Неистомишљеници нису директно помињани, вероватно из истог разлога, али могуће и због чињенице да се у Паризу истовремено одржавала Конференција мира, а да је на челу југословенске делегације био Никола Пашић, коме су савезници указали почести већ приликом њеног отварања. Ипак, врло је јасно наглашена разлика између два типа или два модела стварања заједничке државе: демократског и недемократског, при чему се могло разумети да су Никола Пашић и његове присталице били поборници бирократског, административног и војничког приступа. Осим тога, и у овом је говору још једном, као и у *Привременим правилима*, дато посредно признање

³⁷ Писма од 23. новембра и 24. децембра 1918. (Архив САНУ, Заоставштина Ј. Цвијића, 13.484/279–III). У међувремену, док су трајале расправе о будућем програму, појавила се и замисао о покретању библиотеке или часописа у којима би ставови ЈДЛ били популаризовани, представљани јавности и даље разрађивани. Порасле амбиције утицале су на то да се предлагало упоредно објављивање часописа, намењеног интелектуалнијим читаоцима, и једног листа, чија би садржина била приступачнија и једноставнија. Тако замишљена, ова би гласила испуњавала двоструку функцију, утичући с једне стране на интелигенцију и политичке врхове, а с друге на шире слојеве становништва. Обавештавајући Јована Цвијића о тој идеји, Милан Грол је очекивао да добије и сагласност и финансијску помоћ (Писмо од 24. децембра 1918, исто). Од свих ових замисли реализовано је врло мало. Лист уопште није покренут, а што се часописа тиче, под насловом *Југословенска демократска лига* и уредништвом Милана Грола објављен је само један број.

да је државно јединство остварљиво и достигнуто, за разлику од националног, на коме је требало још много радити, све док Срби, Хрвати и Словенци не постану јединствена нација. За самог Јована Цвијића најзначајније је било то што се и коначно одрекао свог ранијег залагања за стварање сложене, федералне државе, грађене по узору на САД, и прихватио идеју административних аутономија, као средњег решења између централизма и федерализма. Аутономне области, међутим, није замишљао као историјске покрајине или националне (племенске) целине, него као географске и привредне јединице.

По његовим речима, „мисао о стварању једне политичке организације, која би обухватила све Југословене, зачала се у нашим интелектуалним круговима знатно раније, него што је наступио распад Аустро-Угарске. Мислило се нарочито на оснивање једне демократске партије, у којој би се скупило што више честитих и способних људи из досадшњих партија и изван њих. Али су у току 1918. г. нарочито настале познате перипетије, које су доводиле у опасност идеју народног и државног јединства. Оне су достигле врхунац у јесен 1918. У њима се крило много личних и партијских рачуна, а било је и неразумевања нашег целокупног народног питања, неспретности и неспоразума. Било је јасно да ће тога бити и унутра у земљи кад се она ослободи аустро-мађарске тираније, што је већ било на прагу.

Приближавао се велики тренутак, кад је требало прићи остварењу идеје о народном јединству, коју су нарочито у току 19. века разрадили најсјајнији умови нашег народа. Велики моменти су и критични тренуци и било је јасно да ће тада избити на површину многе старе навике, покрајинске осетљивости, различите бојазни. Биће их несумњиво таквих, које су у основи искрене и то ће се моћи паметним радом ублажити и искоренити. Много је теже са онима, које ће [се] изазивати и развијати нескрупулозно ради партијских или на крају крајева ради личних амбиција и рачуна.

Све ће се то још компликовати, кад се приђе полагању основа и организацији југословенске државе.

У југословенским круговима у Француској и у Женеви о томе се дискутовало и дописивало. Сви су били сагласни, да треба створити једну организацију, која би обухватила што више образованих Југословена и што више политичких група, које су прожете идејом државног јединства и знају да га треба пажљиво и са највећом честитошћу изводити. Ту је зачетак Ј. Д. Лиге. С почетка се мислило, да она треба да буде чисто културни орган, југословенска културна лига, којој би био циљ да ради на потпуном стапању Срба, Хрвата и Словенаца у културну националну целину и да њиховом заједничком снагом развија југословенску цивилизацију. На том потпуном стапању Срба, Хрвата и Словенаца, културна лига би радила својим листом, публикацијама, конференцијама, приређивањем великих народних зборова, довођењем у најинтимнију везу културних установа, које већ постоје и стварање нових заједничких. Много је боље, дубље и лепше да се потпуно стапање Југословена изврши стварањем заједничке цивилизације, путем цивилизације и економским развитком, но бирократски, административним и војничким начинима. Друкчији је, солиднији и лепши тип такве државе.

Али – и ако су примљене ове мисли као основни принцип лиге – многи су с разлогом обраћали пажњу на то, како је културни рад без политичкога

мало ефикасан, како је и ако дубљи, врло спор, нарочито за данашње прилике где треба брзо радити, како рђаво упућени свакога кова политичари могу превладати и унети растројство и демагогију. Да ли је праведно и поштено опште уверење да се не може извести наше потпуно народно стапање, да не може бити пуног развитка личности, група народне целине, ако се наша држава не стави на чисто демократску основу, која у осталом најбоље одговара нашој друштвеној структури и особинама нашег народа. Не могу се културни задаци сада одвајати од политичких. За цео развитак, а нарочито за културни, биће од највећег значаја, какву ће организацију имати наша држава. Колико ће се потреса, немира и узрујаности избећи, ако се избегну две крајности, претерани централизам и чисто федералистичко уређење! Колико ће наша еволуција бити солиднија и мирнија, ако се уз умерени централизам уведу аутономије области, које су географске и економске целине! Колико се тиме ствара могућности за племениту, културну и економску утакмицу, не прејудуцирајући доцнији развитак који се може можда кренути путем једне или друге од ових двеју крајности!

Под утицајем тих разлога измењен је карактер лиге како се у почетку замишљало. Оснивачи лиге унели су у њен привремени програм неколике основне политичке мисли, које су сада на дневном реду.

Поред рада на културном стапању Срба, Хрвата и Словенаца у културно-националну целину и поред рада на томе да се њихов живот упути једном заједничком идеалу, Лига хоће да нашу државу стави на чисто демократску основу, што неспорава (sic!) и потпуно остварење тежњи појединца.

Једна држава створена је вољом и пристанком свих делова југословенских, па се мора, доследно томе, руководити начелом народног самоопредељења.

Југословенска уставотворна скупштина мора бити прави израз ничим неограничене народне воље.

У новој држави треба централизовати све, што представља стожере државе и интересе целине.

Остало би се оставило појединим географским и економским целинама, како би се потпуније развијале према својим посебним потребама.

Тиме је Југословенска Културна Лига преиначена у Ј. Д. Лигу, која жели да око горњих принципа скупии политичке групе и образоване људе изван досадашњих политичких партија, све, дакле, групе и појединце који су дубоко прожети идејом народног јединства и правим демократизмом.

Ако успе да оствари такву једну организацију, да учини да се сложимо на неколико принципа, који треба да буду основа наше државе, Ј. Д. Лига ће тиме помоћи да се избори за конституанту изврше с најмање потреса. То је у данашњим тешким приликама неопходно потребно. После конституанте Ј. Д. Лига као таква, као политичка организација неће остати. Тада ће се многи од нас вратити на први културни програм и основати културну југословенску лигу. Они и други ће се на конституанти решити какву нову политичку организацију треба основати за послове, који после конституанте настају за нашу државу.

Објављени програм наше лиге изазвао је велико интересовање у нашим земљама. Неке тачке су изазвале неспоразуме. Да се то рашчисти сазвао сам

на опште изјављену жељу – и од стране интелектуалаца, који формално још нису чланови лиге, ову конференцију, која би имала да се бави нарочито о: организацијом наше нове државе,

о начинима и средствима, како треба извршити онај рад скупљања група и појединаца...”³⁸

Поред Јована Цвијића, на састанцима у Паризу извештаје су поднели и други чланови ЈДЛ. Јован Бањанин је говорио о мишљењима и дискусијама о програму Лиге, вођеним у међувремену у земљи, а чији је најконкретнији резултат био прилазак Старчевићеве Странке права и Напредне демократске странке Ивана Лорковића, којима су одговарале њене аутономистичке замисли. Управо о унутрашњем уређењу, такође се заложивши за средње решење између централизма и федерализма, говорио је Божа Марковић, док је Јосип Смодлака свој реферат посветио „организацији Југославије и концентрацији политичких снага”.³⁹

Поднети реферати и разговори који су о њима вођени показали су да је Лига задржала најважнија начела истакнута у *Привременим њравилима*, али и да су поједини њени чланови, на челу с председником, иначе блиски федерализму, дефинитивно одустали од идеје сложене државе. То је изричито наведено и у тзв. Паришком предлогу, уствари закључцима тродневног саветовања чланова ЈДЛ. Према кључним тачкама том приликом усвојеног документа, новостворена држава требала је да буде јединствена, а не сложена или савезна, попут Немачке, Швајцарске и САД. У складу с тим опредељењем, требало је да има једног владаоца, једну државну владу, као врховни орган управе, и једно народно представништво (Парламент), „као законодавно тело за све врсте државних послова”. Противећи се федерализму, дуализму, тријализму и сваком сепаратизму, потписници закључака заложили су се за аутономије, односно широку самоуправу саставних делова. Осим тога, инсистирали су на потпуној равноправности како „племена” тако и аутономних јединица, на широким грађанским правима и политичким слободама. Посебну пажњу поклонили су имену које је држава требало да носи, уверени да би најбоље било да се зове „Југославија”, чиме су бар донекле биле сачуване идеје Јована Цвијића. Према датом тумачењу, троимени назив, с појединачним помињањем Срба, Хрвата и Словенаца у њему, одговарао би савезној држави и овековечавао разлике које би управо требало ублажавати и брисати. Осим тога, давао би „повода ривалитету и суревњивости између разних племена ради приоритета и практичне употребе назива државе кад год треба да се назове једним именом.” Напокон, три племенска имена означавала су „поцепаност у прошлости, а ново једноставно име будућност у јединству и равноправности”. Југословенско име, међутим, предлагано је „само као званични, политички назив државе и држављана”, исто као што је назив Велика Британија службено означавао „државу Енглеза, Шкота и њихових прекоморских области”, док је српско, хрватско и словеначко име требало

³⁸ *Материјали са конференције Југословенске демократске лиге у Паризу 1919.* (Архив САНУ, Заоставштина Николе Стојановића, 12.554/13); АЈ, ф. Министарство иностраних послова Краљевине Југославије, Политичко одељење 1918–1941. (334), 334–33–98.

³⁹ *Материјали са конференције Југословенске демократске лиге у Паризу 1919.* (Архив САНУ, Заоставштина Н. Стојановића, 12.554/13).

да се користи за народ и језик. Оно се отуд није смело силом укидати, а да ли ће јединство бити постигнуто и у том погледу препуштено је „будућности и природној еволуцији”.⁴⁰

Изјављујући како желе да „све народне странке узму у претрес ове мисли”, закључке са саветовања у Паризу потписали су, поред Јована Цвијића, Анте Трумбић, Јосип Смодлака, Јован Бањанин, Динко Тринајстић, Р. Ленац, Богумил Вошњак, Фердо Шишић, Вељко Петровић, Алб. Бонетић, Милош Савчић, Мелко Чингрија, Густав Грегорин, Васа Стајић, Фран Барац, Иво Деђули, Јосип Рибарић, Иво Милић и Јоаким Куњашић.⁴¹ Међу потписницима су тако била само двојица Срба из Краљевине Србије (Јован Цвијић и Милош Савчић) и тројица „из прека” (Јован Бањанин, Вељко Петровић и Васа Стајић). Извори не откривају разлог због којег то нису учинили други интелектуалци из Краљевине Србије, Божа Марковић и Милан Грол на пример, који су се у то време такође налазили у Паризу.

Многи од њих, међутим, искористили су прилику да своје личне погледе детаљније образложе у првој и јединој свесци часописа *Југословенска демократска лига*, што је – с обзиром на очекивања која су у њега полагана – урадио и Јован Цвијић. Поновивши најважније идеје из поздравног говора, изреченог марта 1919. године у Паризу, додао им је и неке нове моменте, умногоме идеалистичније садржине.

„Срби, Хрвати и Словенци су слободан народ и они сада сами стварају своју јединствену државу”, истакао је у првим реченицама свог чланка. „Конгрес мира има у ствари само да формално санкционише свршен чин”, а у стварању државе су, према овом тумачењу, учествовали „сви”. Тиме је ради југословенског циља направљена једна тактична, али историјски незаснована равнотежа, потврђујући да је већ прва југословенска заједница била „држава помирења”. Јер, Јован Цвијић је тврдио да „од како постоји, никад наш целокупан народ није показао толико снаге, храбрости и присебности као за време овога страшног рата. Хероизам српског народа и српске војске је огромно ратничко дело светског рата, који је препун великих дела; и у последњој фази српски народ и српска војска остали су у очима целога света првокласни елеменат. Због тога, и уз пркос свима другим погрешкама, наш морални углед је велики и ми смо успели да нам име по врлинама буде свету познато. Наши сународници у бившој аустро-угарској монархији држали су се смело, и у најтежим тренутцима поткопавали су изнутра монархију, а добровољачким одредима и спољним радом су припомогли да се она споља савлађује.” Истовремено, говорећи о безмерном страдању Срба у Србији, није поменуо какву су неславну улогу у томе имали управо „сународници” чији је допринос рушењу Двојне монархије нагласио.

Још једном подсетивши да рад на стапању Срба, Хрвата и Словенаца у једну културно-националну средину није завршен, Јован Цвијић је у низу других идеја и надања, нарочито се уздајући у млађе генерације, подвлачио

⁴⁰ Архив САНУ, Заоставштина Ј. Цвијића, 14.460–III–Г–а–45; Архив САНУ, Заоставштина А. Белића, 14.386/III, 2.828; *Документи о постојању Краљевине Срба, Хрватиа и Словенаца 1914.–1919*, ур. Фердо Шишић, Загреб 1920, стр. 325–329.

⁴¹ Исто, стр. 329.

нужност развијања заједничке државне свести у најширим слојевима народа. „Морају сваки Србин, Хрват и Словенац”, казао је, „бити свесни да не могу имати политичке сигурности ни самосталног и правог материјалног и духовног развитка без јединствене државе. А ради ње морају се ослободити регионалних и сепаратистичких навика и предрасуда, које су се код њих развиле током историјске прошлости. Само тако они у истину постају грађани једне велике државе која ће имати све услове за најразноврснији развитак, чије се крајње тачке не могу сада ни догледати. Сваки члан нашега народа из Марибора, из Горице, са јадранских острва, мора се прожети свешћу да су потпуно његове земље око Тимока, око Скопља и Битоља, да он с тим сународницима има иста права, дужности и исте интересе, и да он мора што пре доћи да тамо шири своје политичке и националне погледе, као и обрнуто. Осим тога мора се сваки навићи на то, да су (противно извесним објашњивим наклоностима) интереси нашега народа подједнако драгоцени тичало се Горице и Истре или Баната и извесних крајева вардарске Србије. Све их морамо бранити и одржати са истом љубављу и енергијом.”⁴²

Последње реченице највероватније су биле изазване и непријатним расправама унутар југословенске делегације на Конференцији мира, чији су се чланови међусобно сумњичили, оптужујући једни друге за превасходну бригу о крајевима насељеним Србима, односно Хрватима и Словенцима. Као један од најважнијих њених експерата, међутим, Јован Цвијић трудио се да у Паризу научним аргументима брани све територије које су насељавали Јужни Словени, не правећи разлику између српских и хрватских интереса.⁴³

Иако је председник Лиге због потреба Конференције мира морао и даље да борави у Паризу, Никола Стојановић, Божа Марковић, Милош Савчић и Јулије Газари предлагали су да она што пре пренесе акцију у земљу, сматрајући да започетој уставној расправи треба осигурати далеко шири карактер. На такав закључак упућивало их је и то што су се многи научници и политичари у пролеће и лето 1919. године, по престанку својих тамошњих обавеза, почели враћати из иностранства. Према писму које је Никола Стојановић поводом тога писао Јовану Цвијићу у своје и у име својих истомишљеника, дотадашња активност Лиге, која је цео проблем посматрала „извана”, у противном би имала неозбиљан изглед. Суштина њиховог предлога састојала се у идеји да на разговоре о уставу, по могућству сазване у Загребу због богатих његових библиотека и лаког изналажења станова, буду позвани представници Министарства за Конституанту, партијски шефови и шефови посланичких клубова, представници научних и културних институција (матича, универзитета, академија наука), истакнути и компетентни појединци попут Слободана Јовановића и Косте Куманудиа. „Ми који непрестано причамо о своме демократизму”, казао је Никола Стојановић, „дајемо могућност да извесне идеје изникну из демоса, и стварамо могућност зближењу политичких група које се често пута само ради детаља разилазе.”⁴⁴

⁴² Ј. Цвијић, „О програму Југословенске демократске лиге”, *Југословенска демократска лига*, св. 1, Женева 1919, стр. 1.

⁴³ Видети: Андреј Митровић, *Југославија на Конференцији мира 1919–1920*, Београд 1969.

⁴⁴ Писмо из Женева од 10. јуна 1919. (Архив САНУ, Заоставштина Ј. Цвијића, 13.484/521–19).

Непознато нам је да ли је нешто практично предузимано на реализацији овог предлога. Чак и ако јесте, и то је била само још једна у низу неостварених замисли које су износили чланови Лиге. Као што се показало и приликом неких других акција интелектуалаца, углавном се остајало на разговорима и нереализованим одлукама, јер се више дискутовало но радило. Још важнији узроци налазили су се у стварној немоћи Лиге да сазове такав или нешто ужи састанак. Већ је тада било јасно да она није постизала свој циљ, не успевајући да у земљи изврши већи политички утицај, без обзира на ауторитет личности које су потписале њен привремени програм. Разлоге због чега је било тако треба тражити у сплету разноврсних околности.

Полазећи од услова, разлога и времена у коме је настала, видимо да су се прилике врло брзо мењале. Лига је једно од основних полазишта имала у једнодушном отпору који су српска опозиција, независна интелектуална елита и Југословенски одбор пружили југословенској политици Николе Пашића, тачније његовим погледима на путеве и модел уједињења Срба, Хрвата и Словенаца. Настајала је у јесен 1918. године, пре проглашења прве југословенске државе и у току припрема за Конференцију мира. Како је потом већина њених чланова била ангажована на самој Конференцији или на другим пословима у Паризу и Женеви, делатност јој се добрим делом одвијала у иностранству, без поузданијег увида у дешавања у земљи. У тренутку настанка ослањала се на политичку моћ Самосталне радикалне странке, чије је вођство подржало формирање једне такве организације, не само због идејне блискости већ и због јачања опозиционог блока против радикалске владе. Повратком у земљу, међутим, самосталци су се посветили својим партијским пословима и другачијим политичким комбинацијама, тако да ЈДЛ није више могла да рачуна на помоћ с те стране. Остало је неиспуњено и њено очекивање да ће јој прићи друге странке, пре свега оне које су заговарале унитаризам и југословенску идеологију. Када то нису учинили самостални радикали, још мање су биле заинтересоване слабије југословенски и аутономистички опредељене политичке групе. Лига је партијску подршку и даље добијала углавном на простору Хрватске, од Старчевићеве странке права и Напредне демократске странке Ивана Лорковића. У југословенској држави се по први пут показало да тзв. приватна иницијатива, првенствено интелектуалаца, чак и ако је добијала подршку појединих политичара, није могла да оствари већи политички утицај без снажне политичке подршке једне добро организоване политичке странке или страначког блока.

Хетерогени састав Лиге, који је узроковао недовољно јасно дефинисан програм, такође је узео данак. Замишљена начелно и широко, она као да није знала шта у ствари хоће. Декларисала се као национално-културна организација, а у први план ставила политички програм; одбијала је да се конституише као класична грађанска странка, а размишљала је о посланичким кандидатима на изборима за Уставотворну скупштину; желела је да ради на стварању југословенске нације, што је изискивало дужи процес, а већ је по оснивању прогласила своју привременост. Неколицина научника у њеним редовима хитала је да се што пре врати својим истраживачким пословима и универзитетским обавезама. Сâм њен председник, Јован Цвијић, кога су многи замишљали и на месту председника прве југословенске владе, написао

је потом у својим белешкама како је његов „јавни рад изван универзитета и науке завршен [...] са даном народног уједињења и утврђивања граница”.⁴⁵ Неки од научника и политичара с чијим се политичким и личним ауторитетом такође рачунало, попут Јована Жујовића и Љубе Стојановића, нису били заинтересовани да се прикључе Лиги, желећи да се ангажују на конкретнијим програмима, усмереним ка стварању Републиканске странке. Било је и оних, какви су били Павле и Богдан Поповић, који су се већ тих првих месеци разочарали у југословенску државу, не разумевајући је и наслуђујући да неће испунити наде које су у њу полагане.⁴⁶

Свеобухватније истраживање можда би открило и друге разлоге због којих је ЈДЛ остала на нивоу покушаја, као једна од краткотрајних и неуспешних иницијатива. Са свим својим слабостима давала је доста повода за бројне критике којима је обасипана с различитих страна. Никола Стојановић је писао Јовану Цвијићу о онима које јој је упућивао Светозар Прибићевић, један од вођа велике Хрватско-српске коалиције и шефова новоосноване Југословенске демократске странке,⁴⁷ а Перо Слијепчевић истом кореспонденту о оптужбама по којима је Лига представљала „уточиште за реакционаре” и присталице Аустрије.⁴⁸ На босанскохерцеговачком простору неистомисленици су њену делатност осудили врло речитим изразом – „фуртимашлук”.

Један од најозбиљнијих, политички најпроницљивијих и перу вешти критичар био јој је Лазар Марковић, вишегодишњи секретар Николе Пашића и члан Радикалне странке. Критикујући недоследности и празнине у њеном програму, он је само продужио константно изражавање неслагања с политиком самосталних радикала, против које је негодовао и претходних година, у листу *La Serbie* који је уређивао у Женеви. „Клицу” Југословенске демократске лиге, којој су по његовим речима „кумовали” интелектуалци из Самосталне радикалне странке, видео је у „колаборацији између опозиције и Југословенског Одбора”. „Све су то људи пуни политичких амбиција”, истицао је, „од којих су многи целе 1918. године бацили на страну сваки национални посао и ногама и рукама радили, не бирајући средства, на обарању владе, ма да су од земље и од те владе били добили пун части и пуно уносни посао да врше националну пропаганду.” Према његовим оптужбама, Јован Цвијић, Божа Марковић, Александар Белић и Јован Жујовић, сва четворица професори Београдског универзитета, а тројица од њих и академици, „самовласно [су се], без ичијег овлашћења и без икаквог оправдања прогласили ’представницима свих главнијих раденика на националном питању’.” Последња двојица, додуше, нису постали и чланови Лиге. Други њени чланови, попут

⁴⁵ Архив САНУ, Заоставштина Ј. Цвијића, 14.460–III–А–в–6.

⁴⁶ Размишљајући о сумњама које су почеле да нагрizaју Павла Поповића и његовог брата Богдана, Јован М. Јовановић Пижон је средином јуна 1919. године забележио у дневнику: „Павле је под утицајем средине Пашићеве и мисли које је он лане имао. Неће Павле да се определи али је сад мање Југословен него [...] у јануару, а више Србијанац. То је толико да не зна шта да ради и како да се определи: да ли да се повуче, да ли да уђе у рад свој на универзитету, или друго што.” Мука његовог опредељивања потицала је из уверења да су Срби, Хрвати и Словенци „далеко [...] од правога уједињења” (Ј. М. Јовановић Пижон, *Дневник*, АЈ, 80–54–147).

⁴⁷ Писмо од 7. фебруара 1919. (Архив САНУ, Заоставштина Ј. Цвијића, 13.484/521–17).

⁴⁸ Писмо од 24. фебруара 1919. (Исто, 13.484/521–6).

Милана Грола, Милана Чемериџића и Боже Марковића, одлазили су корак даље, поставши „убеђени републиканци”.⁴⁹

Сличних критика било је и доцније, мада су углавном потицале од личности блиских Николи Пашићу или од оних који су сматрали да је политичка и интелектуална опозиција претеривала у идеализовању демократског начина уједињења, зарад чега је у други план стављала интересе нападене српске нације и поготово Краљевине Србије.⁵⁰ Као један од одговорних због тога што се малтене стављала у службу Југословенског одбора веома је ретко помињан Јован Цвијић, поготово не јавно, али се трагови незадовољства њиме налазе у личној преписци и дневничким белешкама. По мишљењу Павла Поповића, на пример, био је „убражени гејак који има добрих веза у Паризу” и који се „меша [...] у политику коју не разуме много”, али „којега однекуда сви поштују због великога знања”.⁵¹

Сачуваних историјских извора о Југословенској демократској лиги, југословенској пропаганди уопште и делатности Јована Цвијића има доиста много, а очигледно је и да су умногоме противуречни, што је – упоредо с политичко-идеолошким утицајима на историографију – имало последице и на тумачења у историјској науци. Управо зато, може се закључити да о овим питањима још увек има пуно тога да се каже, тим пре што је савремена историографија у прилици да развојне етапе једног историјског процеса анализира у времену у коме је он завршен. У том контексту већу пажњу заслужују и Југословенска демократска лига и њени главни актери, са свим њиховим идеалима, тежњама, заблудама и погрешкама. Међу овим проблемима треба, између осталог, тражити и одговор на запитаност због чега су најубеђеније присталице југословенске идеје и њени најупорнији пропагандисти све време рата своју борбу заснивали на тврдњи да су Срби, Хрвати и Словенци један јединствен, троплемен или проимен народ, а на његовом крају суштински признали да на стварању јединствене нације тек треба стрпљиво радити.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

JOVAN CVIJIC AND YUGOSLAV DEMOCRATIC LEAGUE (1918–1919)

by

Prof. Dr. MIRA RADOJEVIĆ
University of Belgrade,
Faculty of Philosophy

SUMMARY: Serbian and Yugoslav historiography are rich in works on the history of the Yugoslav idea, its beginnings, fervent followers and sharp critics, its realization at the end of the First World War and a long series of the most diverse questions that accompanied this

⁴⁹ Spectator, *Југословенска демократска лига. Неколико речи о њеном циљу и програму*, Женева 1919, стр. 5–6, 11–14. Брошура је прештампана у: Лазар Марковић, *Југословенска држава и хрватско питање (1914–1929)*, Загреб 1935, стр. 73–86.

⁵⁰ Видети: Јован Томић, *Југославија у емиграцији*, Београд 1921; Милан П. Ђорђевић, *Србија и Југословени за време рата 1914–1918*, Београд 1991.

⁵¹ J. M. Јовановић Пижон, *Дневник* (АЈ, 80–54–143, 146).

process: from the first roots to the collapse of the Yugoslav state. Within these studies, short reviews of the short-lived, but not irrelevant, Yugoslav Democratic League, founded in Paris in November 1918 under the presidency of Jovan Cvijić, can be found. Its establishment, however, was prepared much earlier, primarily by those figures – politicians and intellectuals – who were involved in the propaganda of the Yugoslav idea in emigration. Dissatisfied with the policy led by Nikola Pašić, and especially with his efforts that in the process of Yugoslav unification, as well as with the model of state organization, Serbian national interests should be protected in the first place, they demanded to ensure the absolute equality of all constituents of the future Yugoslav state. In addition, worried about the sharp differences between the supporters of centralism and the advocates of federalism, they wanted a broad-concept organization, which would bring together sincere supporters of Yugoslavia, take some sort of pacifist role and contribute to seeking a compromise. For this compromise, Jovan Cvijić gave up his federalist ideas. The most important task of the League was to influence the creation of a unique Yugoslav nation by cultural and political work. Nevertheless, it was understood that the achieved state unity did not imply national unity, and that Serbs, Croats and Slovenes had yet to become one nation. At the same time, this proclaimed goal was the acknowledgment that insisting on a nation with three names or a nation of three tribes, on which the advocacy of the Yugoslav state was based, was merely a pragmatic political formula used in the destruction of the Austro-Hungarian Empire and the creation of Yugoslavia.

KEYWORDS: World War I, Serbian government, Jovan Cvijić, intellectual opposition, Yugoslav propaganda, unification, Yugoslav Democratic League

БИБЛИОГРАФИЈА BIBLIOGRAPHY

UDC 012 Кончар Р.
Библиографија

Др Угљеша БЕЛИЋ

ПРОФ. ДР РАНКО КОНЧАР БИБЛИОГРАФИЈА РАДОВА¹

МОНОГРАФСКЕ ПУБЛИКАЦИЈЕ

1969.

1. *Ideja o autonomiji Vojvodine u politici KPJ.* – [Novi Sad : s. n., 1969]. – 18 listova ; 24 cm.
[Могуће место и година издања дати према инвентарној књизи Библиотеке МС].

1972.

2. *Razvitak ideje autonomije Vojvodine i njeno konstituisanje (1918–1945)* : magistarski rad. – Beograd : [R. Končar], – 1972. – 170 list. ; 30 cm.
Umnoženo za odbranu. – Beograd: Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet.

1983.

3. *Stvaranje federacije.* – Novi Sad : Centar PK SKV za političke studije i marksističko obrazovanje, 1983. – 39 str. ; 21 cm. – (Centar PK SKV za političke studije i marksističko obrazovanje ; 15)

1984.

4. *Војводина у народноослободилачком рату и социјалистичкој револуцији : 1941–1945.* – Нови Сад : Филозофски факултет, Институт за историју, 1984. – 478 стр. ; 24 cm. – (Монографије / Филозофски факултет, Институт за историју, Нови Сад ; књ. 25) (коауторство; редакција Ч. Попов).

1985.

5. *Sednice Centralnog komiteta KPJ : (1948–1952).* – [1. izd.]. – Beograd : Komunist, 1985. – XI, 767 str. ; 23 cm. – (Izvori za istoriju SKJ. Ser. A, Dokumenti centralnih organa KPJ/SKJ : Plenumi CK i sednice Politbiroa CKKPJ/SKJ. tom 2 ; knj. 2) (priredeno u koautorstvu).

¹ Библиографија радова проф. др Ранка Кончара (1938–2014) садржи укупно 149 библиографских јединица. Сређене су хронолошки, а у оквиру сваке године азбучним редом. Библиографске јединице су навођене језиком и писмом публикације (прим. аут.).

1986.

6. *Društveno-ekonomski razvoj Vojvodine u novoj Jugoslaviji : (preliminarna istraživanja) / [istraživački tim Bačlija Marko ... et al. ; rukovodilac studije Tihomir Šuvakov].* – Novi Sad : Institut za međunarodne ekonomske odnose, 1986. – III, 387 str. : tabele ; 29 cm (koautorstvo).

1990.

7. *Građanska opozicija i političko-ustavne koncepcije o Vojvodini : 1929–1941 = Mešćanska opozicija in politično ustavne koncepcije v Vojvodini : 1929–1941. : doktorska disertacija, Ljubljana: [R. Končar], 1990. – 600 list. ; 30 cm. Umnoženo za odbranu.*

1995.

8. *Opozicione partije i autonomija Vojvodine : 1929–1941.* – Novi Sad : Mir, 1995. – 376 str. ; 23 cm. – (Vreme i društvo ; 2).

2001.

9. *Историја банкарства у Војводини / у редакцији Николе Л. Гаћеше.* – Нови Сад : Матица српска : Војвођанска банка, 2001. – X, 863 стр. : илустр. ; 24 cm (коауторство).
10. *Историјски архив Срем : 1946–2001.* – Сремска Митровица : Историјски архив „Срем”, 2001. – 176 стр. : илустр. ; 24 cm (коауторство).

2009.

11. *Daheim an der Donau : Zusammenleben von Deutschen und Serben in der Vojvodina = Zavičaj na Dunavu : suživot Srba i Nemaca u Vojvodini.* – Novi Sad : Muzej Vojvodine ; Ulm : Stiftung Donaueschäbisches Zentralmuseum, 2009. – 231 str. : ilustr. ; 28 cm (koautorstvo).
12. *Zavičaj na Dunavu : suživot Nemaca i Srba u Vojvodini = Daheim an der Donau : Zusammenleben von Deutschen und Serben in der Vojvodina.* – Novi Sad : Muzej Vojvodine ; Ulm : Stiftung Donaueschäbisches Zentralmuseum, 2009. – 231 str. : ilustr. u bojama ; 28 cm (koautorstvo).

2011.

13. *Stevan Doronjski : odbrana autonomije Vojvodine / urednik Uglješa Belić.* – Novi Sad : Muzej Vojvodine, 2011. – 883 str., [32] str. s tablama ; 25 cm (koautorstvo).

ПРИЛОЗИ У СЕРИЈСКИМ ПУБЛИКАЦИЈАМА,
МОНОГРАФИЈАМА И ЗБОРНИЦИМА

1966.

14. Usmeravanje visokoškolskog obrazovanja.
u: *Polja.* – ISSN 0032-3578. – God. 12, br. 92 (april 1966), str. 16.

1968.

15. Simpozijum o Ujedinjenoj omladini srpskoj.
u: *Polja.* – ISSN 0032-3578. – God. 14, br. 113/114 (januar–februar 1968), str. 36.

Prikaz manifestacije: Simpozijum o Ujedinjenoj omladini srpskoj, Novi Sad, 1967.

1970.

16. Неки методолошки проблеми у проучавању националног питања у НОБ-у Војводине.
У: *Зборник за историју*. – ISSN 0350-0489. – 2 (1970), стр. 161–164.
17. Уједињена омладина српска – зборник радова, Београд, Нови Сад, 1968.
У: *Зборник за историју*. – ISSN 0350-0489. – 2 (1970), стр. 191–192.
Приказ.

1971.

18. Идеја о аутономији Војводине и КПЈ.
у: *Истраживања*. – ISSN 0350-2112. – 1 (1971), стр. 29–52.

1973.

19. Новосадска резолуција из 1932. године.
У: *Зборник за историју*. – ISSN 0350-0489. – 8 (1973), стр. 131–148.
20. Хрвоје Матковић: Светозар Прибићевић и Самостална демократска странка до Шестојануарске диктатуре, Загреб, 1972.
У: *Зборник за историју*. – ISSN 0350-0489. – 7 (1973), стр. 213–215.

1974.

21. Избор из докумената о развитку политичке концепције аутономије Војводине и о процесу njenog конституисања у аутономну покрајину у револуционарној пракси КПЈ од 1935–1945.
У: *Savremenost*. – ISSN 0350-3542. – 1 (1974), стр. 89–160.
22. Problem аутономије Војводине у контексту одлука Другог засједанја АВНОЈ-а.
У: *AVNOJ i narodnooslobodilačka borba u Bosni i Hercegovini (1942–1943)* / [urednik Dušan Papadopolos]. – Београд : Rad, 1974. – Str. 622–631.
23. Проблем Војводине у уставним расправама 1921. године.
У: *Годишњак Филозофског факултета*. – ISSN 0374-0730. – Књ. 17, св. 1 (1974), стр. 93–102.

1977.

24. Конституисање Јединствених синдиката Војводине 1945.
У: *Зборник за историју*. – ISSN 0350-0489. – 16 (1977), стр. 25–35.
25. У поводу Титових jubileja.
У: *Pedagoška stvarnost*. – ISSN 0553-4569. – God. 23, br. 7 (1977), стр. 541–544.

1979.

26. Друштвено-економске промене од ослобођења до краја рата.
У: *Годишњак Друштва историчара Војводине*. – ISSN 0351-0344. – (1979), стр. 165–179.
27. Конституисање јединствених синдиката Војводине 1945.
У: *Tito, radnička klasa i sindikati*: (saopštenja sa naučnog skupa „Tito, radnička klasa i sindikati”, održanog 7. i 8. februara 1978. godine u Beogradu). – Београд : Radnička štampa, 1979. – Str. 595–604.

28. Формирање Покрајинског народноослободилачког одбора Војводине 1943.

У: *Зборник за историју*. – ISSN 0350-0489. – 19 (1979), стр. 49–60.

1980.

29. Прилог питању концепције КПЈ према друштвено-економском развоју Југославије у периоду „револуционарног етатизма”.

У: *Зборник за историју*. – ISSN 0350-0489. – 21 (1980), стр. 69–77.

30. Savremenost kao predmet istorije.

У: *Treći program [Radio-Beograd]*. – ISSN 0564-7010. – Br. 46 (leto 1980), str. [251]–283 (učesnici trbine D. Bilandžić, Č. Popov, R. Končar, M. Zečević, V. Stanovčić, N. Popović, B. Petranović, Č. Štrbac).

Tribina pod naslovom „Savremenost kao predmet istorije” u organizaciji Marksističkog centra Centralnog komiteta Saveza komunista SR Srbije. Objavljena autorizovana izlaganja učesnika Tribine.

31. Formiranje Pokrajinskog narodnooslobodilačkog odbora Vojvodine.

У: *Vojvodina 1943* / за штампу priredio Danilo Kecić. – Novi Sad : Institut za istoriju, 1980. – (Vojvodina u borbi). – Str. 105–120.

1981.

32. Народноослободилачка борба као оквир и облик социјалистичке револуције у Југославији.

У: *Зборник за историју*. – ISSN 0350-0489. – 23 (1981), стр. 7–16.

1984.

33. Друштвено-економске и политичке промене у Војводини од ослобођења до краја рата.

У: *Војводина у народноослободилачком рату и социјалистичкој револуцији : 1941–1945*. – Нови Сад : Филозофски факултет, Институт за историју, 1984. – Стр. 392–422.

34. Економска обнова Војводине.

У: *Војводина у народноослободилачком рату и социјалистичкој револуцији : 1941–1945*. – Нови Сад : Филозофски факултет, Институт за историју, 1984. – Стр. 393–401.

35. Измена својинских односа.

У: *Војводина у народноослободилачком рату и социјалистичкој револуцији : 1941–1945*. – Нови Сад : Филозофски факултет, Институт за историју, 1984. – Стр. 404–406.

36. КПЈ и друштвено-политичке организације.

У: *Војводина у народноослободилачком рату и социјалистичкој револуцији : 1941–1945*. – Нови Сад : Филозофски факултет, Институт за историју, 1984. – Стр. 414–422.

37. Мере за сређивање унутрашњег тржишта.

У: *Војводина у народноослободилачком рату и социјалистичкој револуцији : 1941–1945*. – Нови Сад : Филозофски факултет, Институт за историју, 1984. – Стр. 401–402.

38. Политичке прилике у Војводини 1918–1941. (коауторство)

У: *Војводина у народноослободилачком рају и социјалистичкој револуцији : 1941–1945.* – Нови Сад : Филозофски факултет, Институт за историју, 1984. – Стр. 15–20.

39. Прикључење аутономне Војводине федералној јединици Србији.
У: *Војводина у народноослободилачком рају и социјалистичкој револуцији : 1941–1945.* – Нови Сад : Филозофски факултет, Институт за историју, 1984. – Стр. 411–413.
40. Развој револуционарне власти.
У: *Војводина у народноослободилачком рају и социјалистичкој револуцији : 1941–1945.* – Нови Сад : Филозофски факултет, Институт за историју, 1984. – Стр. 406–411.
41. Решавање социјалних и културно-просветних проблема.
У: *Војводина у народноослободилачком рају и социјалистичкој револуцији : 1941–1945.* – Нови Сад : Филозофски факултет, Институт за историју, 1984. – Стр. 402–404.

1986.

42. Историја Савеза комуниста Југославије, колектив аутора, Београд, 1985.
У: *Зборник Мајнице српске за историју.* – ISSN 0352-5716. – 34 (1986), стр. 215–216.

1987.

43. Istorijски značaj Titovog dela i misli.
У: *Jugoslovenski istorijski časopis.* – ISSN 0350-2902. – 22, 4 (1987), str. 49–61.

1988.

44. Оснивачки конгрес КПС и историјске основе федералне Србије као сложене јединице.
У: *Оснивачки конгрес Комунистичке партије Србије.* – Београд : Завод за уџбенике и наставна средства ; Нови Сад : Историјски институт Војводине ; Приштина : Историјски институт Косова, 1988. – Стр. 145–151.

1989.

45. Diskusija.
У: *Savez komunista Vojvodine, Zadaci organizacija i organa SKV u daljem ostvarivanju zaključaka 9. i 16. sednice CK SKJ ; Orijentacioni program aktivnosti PK SKV za period septembar 1988 – septembar 1989.* – Novi Sad : Pokrajinski komitet Saveza komunista Vojvodine, 1988. – (Aktuelnosti / SKV ; 17). – Стр. 53–56.
46. Diskusija.
У: *Savez komunista Vojvodine, Rasprava u SKV o tezama za pripremu konferencije SKJ ; Izveštaj o radu Predsedništva PK SKV i osnovnim karakteristikama aktivnosti SKV od aprila 1987. do aprila 1988 ; Informacija o idejno-političkoj sadržini i rezultatima izbora u osnovnim organizacijama SKV.* – Novi Sad : Pokrajinski komitet Saveza komunista Vojvodine, 1988. – (Aktuelnosti / SKV ; 13). – Стр. 50–52.

1990.

47. Формирање Југословенске радикалне заједнице у Војводини.
У: *Испраживања*. – ISSN 0350-2112. – 13 (1990), стр. 179–192.

1991.

48. Народноослободилачка борба као оквир и облик социјалистичке револуције у Југославији.
У: *Југословенско-советскије односи во вѣторатиа свейска војна* / [редакција Михаило Апостолски ... и др.]. – Скопје : Институт за национална историја : Југословенско-советска комисија на историчарите, 1991. – Стр. 299–306.
49. Споразум Цветковић–Мачек и Војводина.
У: *Зборник Мајице срѣске за историју*. – ISSN 0352-5716. – 44 (1991), стр. 65–92.

1994.

50. Један поглед Драгољуба Јовановића на југословенско национално питање.
У: *Зборник Мајице срѣске за историју*. – ISSN 0352-5716. – 50 (1994), стр. 205–228.

1995.

51. Дискусија. Округли сто: Истина о војној управи у Војводини (коауторство).
У: *Дневник*. – ISSN 0350-7556. – Бр. 17556–17560 (11–15. децембар 1995), стр. 54.
52. Драгољуб Јовановић о Југославији и Балканској федерацији.
У: *Зборник Мајице срѣске за историју*. – ISSN 0352-5716. – 51 (1995), стр. 91–126.
53. Политички и економски живот Бечеја 1944–1955. године. (коауторство)
У: *Зборник Мајице срѣске за историју*. – ISSN 0352-5716. – 52 (1995), стр. 67–94.

1996.

54. Неколико запажања о карактеру рата у Југославији 1941–1945.
У: *Зборник Мајице срѣске за историју*. – ISSN 0352-5716. – 53 (1996), стр. 79–85.

1997.

55. Срем 1918–1945.
У: *Зборник Музеја Срема*. – ISSN 0354-687X. – Књ. 3 (1997), стр. 95–106.
56. Сретен Вукосављевић о државноправним проблемима Југославије 1946. године.
У: *Зборник Мајице срѣске за историју*. – ISSN 0352-5716. – Књ. 55 (1997), стр. 111–120.
57. Федералистичке концепције о Југославији у току Другог светског рата.
У: *Друђи свейски рай – 50 година касније*. Том 1 / редакциони одбор Владо Стругар ... [и др.]. – Подгорица : Црногорска академија наука и умјетности ; Београд : Српска академија наука и уметности, 1997. – Стр. 227–234.

1998.

58. Рецензија.
У: *Добринци* / [аутори Светозар Клевернић ... и др.]. – Нови Сад : Матица српска ; Добринци : Месна заједница, 1998. – Стр. 6.
59. Сретен Вукосављевић о државноправним проблемима Југославије 1946. године.
У: *Симпозијум Сеоски дани Срејћена Вукосављевића, XVIII* / [уредници Петар Влаховић, Милан Рвовић]. – Пријепоље : Дом револуције, 1998. – Стр. 25–35.

1999.

60. Recenzija Zbornika.
У: *Zbornik boraca NOB 1941/45. Bosanskog Petrovca koloniziranih u Vojvodinu* / Grbić Svetko. – Kikinda : Opštinski odbor SUBNOR-a ; Bačka Palanka : Opštinski odbor SUBNOR-a ; Zrenjanin : Opštinski odbor SUBNOR-a, [1999]. – Str. 2.

2000.

61. Pogovor.
У: *Begej Sveti Đurađ – Žitište* / Ljubica Budać. – Žitište : Biblioteka „Branko Radičević”, 2000. – Str. 244–245.

2001.

62. Прилог о питању Срема у разграничењу федералних јединица Србије и Хрватске 1945. године.
У: *Историјски архив Срем : 1946–2001*. – Сремска Митровица : Историјски архив Срем, 2001. – Стр. 140–145.

2002.

63. Предговор.
У: *Стејановци* / Радован Срдих. – Стејановци : Месна заједница ; Сремска Митровица : Историјски архив Срем ; Рума : Српска књига, 2002. – Стр. 5–6.

2003.

64. О Војводини.
У: *Породице Торбица у Новом Саду* / Мирослав И. Торбица. – Нови Сад : Дневник, 2003. – Стр. 53–54.

2004.

65. Рецензија.
У: *Немачки злочин у Алибунару 1941. године* / Срђан Божовић. – Панчево : Народни музеј, 2004. – Стр. 102–103.

2005.

66. Рецензија.
У: *Југословенски сјорџ : корени, развој, раздруживање* / Милојко Р. Тубић. – Нови Сад : Музеј Војводине, 2005. – Стр. 789–790.

67. Ustavne kontroverze o Vojvodini 1929–1941. (koautorstvo)
U: *Zbornik radova* / Međunarodni naučni skup Balkan i Panonija kroz istoriju, Novi Sad, Sremska Mitrovica, 9–10. jun 2005. godine. – Novi Sad : Filozofski fakultet, Odsek za istoriju, 2006. – Str. 313–340.

2006.

68. Istorijski identitet Vojvodine.
U: *Vojvodanski identitet* / [priredio Pavel Domonji]. – Beograd : Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2006. – (Biblioteka Helsinške sveske ; br. 24). – Str. 13–17.
69. О развоју привреде Војводине = On development of the economy of Vojvodina : 1918–1945. (koautorstvo)
У: *Привреда Војводине* / [изложбу су приредили Љиљана Дожић ... и др.]. – Нови Сад : Архив Војводине, 2006. – (Библиотека Посебна издања). – Стр. 5–49.
70. Увод.
У: *Letopis o Vlaovićima*. 1 / Dušan Popović. – Novi Sad : Agencija Mir : Prometej, 2006. – Стр. [5]–6.
71. Uvodni tekst.
U: *Izložba radova umetnika, prijatelja Muzeja Vojvodine* / [autor uvodnog teksta Ranko Končar]. – Novi Sad : Muzej Vojvodine, 2006. – Str. 3.

2007.

72. Vreme otrgnuto od zaborava.
U: *Vojvodina stara : fotografije* / Stevan Lazukić; [urednik Milorad Putnik]. – Novi Sad : Foto, kino i video savez Vojvodine : Muzej Vojvodine : Vojvođanska akademija nauka i umetnosti, 2007. – (Edicija Zlatno oko ; knj. 17). – Str. 195–198.
73. О развоју привреде Војводине = On development of the economy of Vojvodina (коауторство).
У: *Привреда Војводине* [Електронски извор] : 1918–1945 : кроз одабрану архивску грађу / [изложбу су приредили Љиљана Дожић ... и др.] ; [уредник каталога Весна Башић]. – Нови Сад : Архив Војводине, 2007. – Стр. 5–49.
74. Проф. др Никола Гаћеша (1924–2007). In memoriam.
U: *Tokovi istorije*. – ISSN 0354-6497. – Br. 3 (2007), str. 217–219.
75. Радикали у Војводини 1919–1929 : књига Слободана Бјелице (Задужбина Андрејевић, Београд, 2005).
У: *Рад Музеја Војводине*. – ISSN 1450-6696. – Бр. 49 (2007), стр. 303–304.
76. Centralna kasa nije u službi demokratije.
U: *Vojvodina: snovi i konflikti* / [priredila i razgovore vodila] Nadežda Radović. – Novi Sad : Vojvođanska akademija nauka i umetnosti, 2007. – (Edicija Živa istorija). – Str. 95–98.

2008.

77. Vasa Stajić és a Vajdaság Szerbiához csatolása 1918-ban : Vasa Stajić and the annexation of Vojvodina to Serbia in 1918.
U: *Létünk*. – ISSN 0350-4158. – 38. évf., 3. sz. (2008), str. 18–27.

78. Масовне смрти на југословенским просторима у XX веку = Mass death across the yugoslavian region in the 20th century.
У: *Животи и смрти биолошких бића* / [носиоци пројекта] Матица српска [и] Универзитет у Новом Саду. – Нови Сад, 2008. – Стр. 127–131.
79. Проф. др Никола Л. Гаћеша : 1924–2007.
У: *Рад Музеја Војводине*. – ISSN 1450-6696. – Бр. 50 (2008), стр. 469–470.

2009.

80. Predgovor.
У: *Srpski pokret u Vojvodini i buna 1848–1849* / Daka Popović. – Novi Sad : Mir : Prometej, 2009. – (Vojvodina ; 3). – Стр. 19–21.
81. Prefață.
У: *Românii din Voivodina : istorie, demografie, identitate românească în localitățile Voivodinei* / Mircea Măran. – Zrenjanin : Institutul de Cultură al Românilor din Voivodina 2009. – Стр. 7–9.

2010.

82. Recenzija.
У: *Politički život Bunjevaca Vojvodine u Kraljevini SHS – Jugoslaviji 1918–1941. godine* / Saša Marković. – Subotica : Bunjevački informativni centar, 2010. – Стр. 100–103.

2011.

83. Predgovor.
У: *Rumuni u Vojvodini : istorija, demografija, identitet Rumuna u vojvođanskim naseljima* / Mirča Maran. – Zrenjanin : Zavod za kulturu vojvođanskih Rumuna, 2011. – Стр. 5–6.
84. Развој модерног града почиње 1748.
У: *Весник Новосадског клуба*. – ISSN 2217-5334. – Год. 19/20, бр. 29/30 (2011), стр. 4.
85. Рецензија.
У: *Дивизија „Принц Еуџен”* / Срђан Божовић. – Панчево : Народни музеј, 2011. – Стр. 267–270.
86. Рецензија.
У: *Полијичка биографија Јована Јоце Лалошевића* / Саша Марковић. – Сомбор : Педагошки факултет, 2011. – Стр. 284.
87. Само је Зрењанин видео Тита (Фелтон; 1).²
У: *Дневник*. – ISSN 0350-7556. – Год. 69, бр. 23.280 (6. децембар 2011), стр. 31.
88. Земун у Војводини (Фелтон; 2).
У: *Дневник*. – ISSN 0350-7556. – Год. 69, бр. 23.281 (7. децембар 2011), стр. 31.
89. Војвођанској крави виме у Београду (Фелтон; 3).

² Библиографске јединице 87–111. и 113–129. су одломци из монографије *Стиван Дорњски: одбрана аутономије Војводине* аутора Ранка Кончара и Димитрија Боарова. Одломци су објављени у виду фелтона у новосадском *Дневнику* (1–42) током децембра 2011. и јануара 2012. године (прим. аут.).

- У: *Дневник*. – ISSN 0350-7556. – Год. 69, бр. 23.282 (8. децембар 2011), стр. 31.
90. Револуција важнија од Барање (Фељтон; 4).
У: *Дневник*. – ISSN 0350-7556. – Год. 69, бр. 23.283 (9. децембар 2011), стр. 31.
 91. Немачке њиве у невештим рукама (Фељтон; 5).
У: *Дневник*. – ISSN 0350-7556. – Год. 69, бр. 23.284 (10. децембар 2011), стр. 31.
 92. Учитељ из Ужица пречанима губернатор (Фељтон; 6).
У: *Дневник*. – ISSN 0350-7556. – Год. 69, бр. 23.285 (11. децембар 2011), стр. 31.
 93. Оста Срем без ратног кадра (Фељтон; 7).
У: *Дневник*. – ISSN 0350-7556. – Год. 69, бр. 23.286 (12. децембар 2011), стр. 31.
 94. Ни зрно жита домаћину (Фељтон; 8).
У: *Дневник*. – ISSN 0350-7556. – Год. 69, бр. 23.287 (13. децембар 2011), стр. 31.
 95. Тумбање до последње оранице (Фељтон; 9).
У: *Дневник*. – ISSN 0350-7556. – Год. 69, бр. 23.288 (14. децембар 2011), стр. 31.
 96. Маневри на уском простору (Фељтон; 10).
У: *Дневник*. – ISSN 0350-7556. – Год. 69, бр. 23.289 (15. децембар 2011), стр. 31.
 97. Шећерана на љутом камену (Фељтон; 11).
У: *Дневник*. – ISSN 0350-7556. – Год. 69, бр. 23.290 (16. децембар 2011), стр. 31.
 98. Само је ћутање на цени (Фељтон; 12).
У: *Дневник*. – ISSN 0350-7556. – Год. 69, бр. 23.291 (17. децембар 2011), стр. 31.
 99. Оклеветан је Београд (Фељтон; 13).
У: *Дневник*. – ISSN 0350-7556. – Год. 69, бр. 23.292 (18. децембар 2011), стр. 31.
 100. Сметње на везама (Фељтон; 14).
У: *Дневник*. – ISSN 0350-7556. – Год. 69, бр. 23.293 (19. децембар 2011), стр. 31.
 101. Треба се и тући због фабрика (Фељтон; 15).
У: *Дневник*. – ISSN 0350-7556. – Год. 69, бр. 23.294 (20. децембар 2011), стр. 31.
 102. Строго контролисани возови (Фељтон; 16).
У: *Дневник*. – ISSN 0350-7556. – Год. 69, бр. 23.295 (21. децембар 2011), стр. 31.
 103. Шта ће Новом Саду Стеријино позорје (Фељтон; 17).
У: *Дневник*. – ISSN 0350-7556. – Год. 69, бр. 23.296 (22. децембар 2011), стр. 31.
 104. Непријатељи у нашим редовима (Фељтон; 18).
У: *Дневник*. – ISSN 0350-7556. – Год. 69, бр. 23.297 (23. децембар 2011), стр. 31.

105. Брњица за аутономаше (Фелџтон; 19).
У: *Дневник*. – ISSN 0350-7556. – Год. 69, бр. 23.298 (24. децембар 2011), стр. 31.
106. Посебно је одговорна Србија (Фелџтон; 20).
У: *Дневник*. – ISSN 0350-7556. – Год. 69, бр. 23.299 (25. децембар 2011), стр. 31.
107. Има и важније од најважнијег (Фелџтон; 21).
У: *Дневник*. – ISSN 0350-7556. – Год. 69, бр. 23.300 (26. децембар 2011), стр. 31.
108. Осумњичена је и историја (Фелџтон; 22).
У: *Дневник*. – ISSN 0350-7556. – Год. 69, бр. 23.301 (27. децембар 2011), стр. 31.
109. Војвођани као нација (Фелџтон; 23).
У: *Дневник*. – ISSN 0350-7556. – Год. 69, бр. 23.302 (28. децембар 2011), стр. 31.
110. Сумњив квасац за интеграцију (Фелџтон; 24).
У: *Дневник*. – ISSN 0350-7556. – Год. 69, бр. 23.303 (29. децембар 2011), стр. 31.
111. Национализам под фирмом лажног југословенства (Фелџтон; 25).
У: *Дневник*. – ISSN 0350-7556. – Год. 69, бр. 23.304 (30. децембар 2011), стр. 31.

2012.

112. Рецензија.
У: *Дивизија „Принц Еуген”* / Срђан Божовић. – 2. изд. – Панчево : Народни музеј, 2012. – Стр. 267–270.
113. Периферизација Новог Сада (Фелџтон; 26).
У: *Дневник*. – ISSN 0350-7556. – Год. 70, бр. 23.306 (3. јануар 2012), стр. 31.
114. Мета буцаклијских оговарања (Фелџтон; 27).
У: *Дневник*. – ISSN 0350-7556. – Год. 70, бр. 23.307 (4. јануар 2012), стр. 31.
115. Интриганти у нашим редовима (Фелџтон; 28).
У: *Дневник*. – ISSN 0350-7556. – Год. 70, бр. 23.308 (5. јануар 2012), стр. 31.
116. Оставка без драме (Фелџтон; 29).
У: *Дневник*. – ISSN 0350-7556. – Год. 70, бр. 23.309 (6–7. јануар 2012), стр. 31.
117. Срем заостаје, Бачвани владају (Фелџтон; 30).
У: *Дневник*. – ISSN 0350-7556. – Год. 70, бр. 23.310 (8. јануар 2012), стр. 31.
118. Раскантавање на дневном реду (Фелџтон; 31).
У: *Дневник*. – ISSN 0350-7556. – Год. 70, бр. 23.311 (9. јануар 2012), стр. 31.
119. Цепају нас стално (Фелџтон; 32).
У: *Дневник*. – ISSN 0350-7556. – Год. 70, бр. 23.312 (10. јануар 2012), стр. 31.
120. Интриге се шире брже и од грипа (Фелџтон; 33).
У: *Дневник*. – ISSN 0350-7556. – Год. 70, бр. 23.313 (11. јануар 2012), стр. 31.
121. Федерирање федерације (Фелџтон; 34).
У: *Дневник*. – ISSN 0350-7556. – Год. 70, бр. 23.314 (12. јануар 2012), стр. 31.
122. Стари кадрови се ликвидирају забором (Фелџтон; 35).
У: *Дневник*. – ISSN 0350-7556. – Год. 70, бр. 23.315 (13. јануар 2012), стр. 31.

123. Удружени малограђани, либерали и националисти (Фељтон; 36).
У: *Дневник*. – ISSN 0350-7556. – Год. 70, бр. 23.316 (14. јануар 2012), стр. 31.
124. Тражи се кандидат на добром курсу (Фељтон; 37).
У: *Дневник*. – ISSN 0350-7556. – Год. 70, бр. 23.317 (15. јануар 2012), стр. 31.
125. Либерализам у станиолу (Фељтон; 38).
У: *Дневник*. – ISSN 0350-7556. – Год. 70, бр. 23.318 (16. јануар 2012), стр. 31.
126. Лако ћемо с покрајинама (Фељтон; 39).
У: *Дневник*. – ISSN 0350-7556. – Год. 70, бр. 23.319 (17. јануар 2012), стр. 31.
127. Припрема за повратак Ранковића (Фељтон; 40).
У: *Дневник*. – ISSN 0350-7556. – Год. 70, бр. 23.320 (18. јануар 2012), стр. 31.
128. Фамозна књига плаве боје (Фељтон; 41).
У: *Дневник*. – ISSN 0350-7556. – Год. 70, бр. 23.321 (19. јануар 2012), стр. 31.
129. Одоше покрајине из Југославије (Фељтон; 42).
У: *Дневник*. – ISSN 0350-7556. – Год. 70, бр. 23.322 (20. јануар 2012), стр. 31.

2013.

130. Pogovor.
У: *Rata – crnogorska kolonija u Vojvodini* / Nenad Stevović. – Beograd : Crnogorski kulturni centar Beograda ; Lovćenac : Udruženje Crnogoraca Srbije „Krstaš”, 2013. – (Biblioteka Montenegro). – Str. 96–98.
131. Рецензија.
У: *Од Драџаца до Хорџоца : њородична хроника* / Љубиша Д. Обрадовић. – Нови Сад : Фељтон, 2013. – Стр. 187–190.

2014.

132. Политичке идеје Васе Стајића.
У: *Војвођански њпростѡр у конѡекстѡу евроѡске исѡрије*. [Књ.] 2, [Личности војвођанског простора] / [уредници Владан Гавриловић, Светозар Бошков]. – Нови Сад : Филозофски факултет, Одсек за историју, 2014. – Стр. 363–374.

ИНТЕРВЈУИ

1999.

133. Pogrešni projekti federacije / [razgovor vodio] Dimitrije Boarov.
У: *Vreme*. – ISSN 0353-8028. – 10, 448 (7. avgust 1999), str. 10.

2003.

134. Разумети не значи све опростити / [разговор водила] Љубинка Малешевић.
У: *Дневник*. – ISSN 0350-7556. – Год. 61, бр. 20.093 (19. јануар 2003), стр. 6.
Интервју са Ранком Кончаром о захтеву немачког удружења „Донау” за поништење одлука АВНОЈ-а.

2004.

135. Универзална вредност отпора фашизму : интервју, Ранко Кончар, историчар / [разговор водила] Љубинка Малешевић.
У: *Дневник*. – ISSN 0350-7556. – Год. 62, бр. 20.581 (30. мај 2004), стр. 4.

2005.

136. Легализована историјска фарса / [разговор водила] Б[ранка] Д[раговић] Савић.
У: *Дневник*. – ISSN 0350-7556. – Год. 63, бр. 20.934 (23. мај 2005), стр. 2.

2012.

137. Отпор Војводине затирању аутономије био би легитиман / [разговор водила] Б[ранка] Д[раговић] Савић.
У: *Дневник*. – ISSN 0350-7556. – Год. 70, бр. 23.566 (24. септембар 2012), стр. 2.

ПРИРЕЂЕНЕ КЊИГЕ**1994.**

138. *Порепрећи и есеји* / Коста Милутиновић. – Нови Сад : Агенција МИР : Матица српска, 1994. – 317 стр. ; 23 cm.

НАУЧНОИСТРАЖИВАЧКИ ПРОЈЕКТИ

139. *Istorija naroda i narodnosti Vojvodine od 16. do 20. veka* : naučno-istraživački projekat / Gavrilović Slavko. – Novi Sad : [s. n.], 1986.
140. *Razvoj proučavanja arheologije, klasičnih studija i istorije tla Vojvodine: istraživanja od značaja za razvoj naučnih disciplina* : naučno-istraživački projekat / nosilac projekta Nikola Gaćeša. – Novi Sad : [s. n.], 1988.
141. *Istraživanja u arheologiji, klasičnim studijama i istoriji Vojvodine: istraživanje od značaja za razvoj naučnih disciplina* : naučno-istraživački projekat / Nikola Gaćeša. – Novi Sad : [s. n.], 1989.
142. *Istorija bankarstva u Vojvodini* / rukovodilac prof. dr Nikola Gaćeša (1996–2000).
143. *Enciklopedija Vojvodine* / glavni urednik Tomislav Ketig (2007–2014).

КАТАЛОЗИ ИЗЛОЖБИ**2004.**

144. *Водич : археологија – историја – етнологија – новија историја*. – Нови Сад : Музеј Војводине, 2004. – 27 стр. : илустр. ; 21 cm

2006.

145. *Robert Hammerstiel = Хамерштиел Роберт*. – Novi Sad : Museum der Vojvodina, 2006. – 1 presavijen list ([8] str.) : ilustr. ; 22 cm (koautorstvo).

2007.

146. *Duško Stojanović : Muzej Vojvodine, 2007*. – Novi Sad : Muzej Vojvodine, 2007. – 36 str.: reprod. ; 34 cm (koautorstvo).
147. *Роберт Хамерштиел = Robert Hammerstiel* : [каталог изложбе] : 21. новембра 2007. године. – Нови Сад : Музеј Војводине, 2007. – 1 пресавијен лист ([8] стр.) : илустр. у боји ; 23 cm (коауторство).

2008.

148. *Роберт Хамерштил* = *Robert Hammerstiel* : 24. јуна 2008. године. – Зрењанин : Народни музеј, 2008. – 1 пресавијен лист ([8] стр.) : илустр. ; 23 cm (коауторство).

2011.

149. *Музеј Војводине* = *Museum of Vojvodina* / уредник Угљеша Белић. – Нови Сад : Музеј Војводине, 2011. – 1 пресавијен лист ([6]) стр. : илустр. ; 24 cm.

МЕНТОРСКИ РАД

Магистарске тезе

Bjelica, Slobodan (2003): *Narodna radikalna stranka u Vojvodini 1918–1929*.
Marković, Saša (2005): *Građanske opozicione partije u Vojvodini 1929–1941*.

Докторске дисертације

Ђурић, Вељко (1996): *Српска православна црква 1941–1945*.
Diklić, Momčilo (2002): *Srpsko pitanje u Hrvatskoj 1941–1950*.
Dimitrijević, Bojan (2003): *Jugoslovenska narodna armija : 1945–1954*.
Шимуновић-Бешлин, Биљана (2004): *Просветна политика у Дунавској бановини : (1929–1941)*.
Kršev, Boris (2004): *Finansijska politika Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca : 1918–1929*.

Ранко Кончар, професор универзитета, историчар (Буковица, БиХ, 5. април 1938 – Нови Сад, 29. октобар 2014).

Основну школу завршио у Банатском Великом Селу, а гимназију у Кикинди. Студије историје завршио на Филозофском факултету Универзитета у Новом Саду (1964). Магистрирао на Филозофском факултету Универзитета у Београду (1972) темом: „Развој идеје аутономије Војводине 1918–1941”. Докторирао на Филозофском факултету у Љубљани (1990), темом: „Опозиционе партије и политичко-уставне концепције о Војводини 1929–1941. године”.

На Филозофском факултету у Новом Саду прошао је сва наставна и научна звања. У периоду 1995–2002. био је шеф Катедре и Одсека за историју. Одлуком Владе АП Војводине изабран је за директора Музеја Војводине у Новом Саду те је ту дужност обављао у периоду 2002–2006, након чега је пензионисан. Објавио је већи број научних и стручних радова, од чега 15 у *Зборнику за историју* (*Зборнику Мајице српске за историју*).

Др Угљеша Белић
Нови Сад

ИСТОРИЈА РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ

(Ненад Кецмановић, Чедомир Антић: *Историја Републике Српске*,
Београд: Недељник, 2016, 517 стр.)

Осврт на поглавље: „Грађански рат у БиХ”

Већ више од годину дана у јавности је присутна књига Чедомира Антића и Ненада Кецмановића претенциозног наслова *Историја Републике Српске* коју је скупочено, како и приличи, опремила и издала „Српска књижевна задруга” из Београда. Рекло би се, с обзиром на наслов, ауторе, рецензенте и издавача, значајна књига која се појавила у право време, кад се увелико потврђивао значај и прослављао јубилеј Републике Српске. Ту чињеницу су пригодним текстом „РЕПУБЛИЦИ СРПСКОЈ У ЧАСТ ДВАДЕСЕТ ГОДИНА ОД МЕЂУНАРОДНОГ ПРИЗНАЊА” нагласили и сами аутори. Независно од изречене посвете, то је за српску нацију неопходна књига, чак може да буде и школска лектира, али и важан подсетник на значајна збивања и толико потребан уџбеник из најновије, веома турбулентне, српске историје с краја 20. века.

Понудити читаоцима приказ овог релативно обимног дела и веома разноврсног садржаја, од антике и средњовековља до

Републике Српске после 1995. године, било би можда и превише амбициозно. Отуда је и амбиција аутора овог прилога ограничена само на онај део књиге за који сматра да довољно познаје. То је „Грађански рат у БиХ”.

Међутим, кад је реч о садржају тог поглавља многа оптимистичка очекивања су изневерена. Читалац добија утисак да пред собом има неку од бројних оптужница Хашког трибунала. Од странице до странице ређају се оптужбе, набрајају српске грешке и „докази” о српској кривици и српским злочинима. Мало шта је за Србе позитивно речено. Тешко је читаоцу којем је стало до истине и до Републике Српске да дође себи кад наиђе на толику масу оптужујућих „чињеница”. Као доказе аутори веома често нуде своја лична убеђења, ставове и оцене, односно тужбе босанског муслиманског или хрватског руководства и тужилаштва Хашког трибунала. Аутори занемарују – можда и не знају, а можда не прихватају – српску аргументацију да је у безмало свим случајевима реч о лажним оптужбама непријатеља који користи сва средства да замени стварне улоге и жртву претвори у злочинца, а злочинца у жртву. Зато су у многим случајевима изостављени, свесно или случајно, српски противаргументи. Много тога што су рекли упућује на мишљење да им нису блиски, или да не разумеју, проблеме у којима је настала Република Српска.

Као доказ, или илустрацију, за претходне своје наводе, износим следећи случај: „Злочине су чиниле све стране. Српске оружане снаге, добровољци и цивили починили су највеће злочине грађанског рата у Босни и Херцеговини (М. И.). Аутори потом, такође по личном убеђењу, објашњавају корене највећих српских злочина: „Ови злочини несумњиво су наставак спирале мржње и злочина коју су ранији комунистички режим и суштински империјалистичко мијешање САД и ЕУ само подстакли да се понови” (стр. 270). Каква безочност! А тек каква дијалектика. Према

господи Чеди Антићу и Ненаду Кецмановићу чак ни муцахедини, бездушни ратници ислама, познати по својој свирепости, нису нам дорасли. Одсечене српске главе у Сребреници, на Озрену, у Тешњу..., да остале свирепости не помињемо, мањи су злочини од оних које смо, према ауторима, током рата у Босни и Херцеговини ми Срби починили.

СРЕБРЕНИЦА

Или на пример – случај Сребренице: „Након заузимања Сребренице и масовног злочина који је уследио, Хашки трибунал је подигао оптужнице против Радована Караџића и генерала Ратка Младића” (стр. 265). Потом, на другом месту: „Више од десет хиљада војника и цивила покушало је да се пробије ка положајима бошњачке војске. У сукобу са српском војском погинуо је велики број њих. Заробљени, углавном мушкарци, војници и цивили који су затечени у Сребреници, систематски су поубијани током наредних дана. Био је то највећи масовни злочин читавог рата. У њему је убијено више од седам одсто укупних жртава рата. Српске власти су каснијих година тврдиле да се злочин није догодио, а масовне гробнице премештане су како би се жртве прикриле” (стр. 270–271) (М. И.).

Готово да није могуће без извесног подозрења прихватити ни једну њихову тврдњу о случају Сребренице. У претходном цитату видимо да је у највећем масовном злочину „убијено више од седам одсто укупних жртава рата”. А већ у наредном пасусу на истој страници (271) поменути стручњаци тврде да „није познато колико је тачно људи убијено у сребреничком масакру”. Шта јесте, а шта није. Ако се не зна „колико је тачно људи убијено” како се зна да је то седам одсто. Или, случај села Кравица у Општини Братунац. Потпуно насумице написано је да је село Кравица (357 становника) имало посебно висок број цивилних жртава српске националности у Босни и Херцеговини. Сасвим је извесно да је то село имало знатне људске губитке, али и у Општини Братунац, а поготово у БиХ има српских села која су претрпела знатно веће људске губитке, па чак и села у којима су скоро сви мештани поубијани. Ред је био да се у овакој књизи помену још нека страдала српска села као што су: Јабука, Папратна Њива или Јошаница код Фоче, Бравнице код Јајца, Рогосија код Власенице, Буквик код

Брчког, Каменица и Растошница код Зворника, Подравање и Скелани код Сребренице, Граховиште, Касатићи, Ледићи, Чемерно око Сарајева... Реч је о неколико стотина таквих села која аутори игноришу или их понекада једва успут помену.

Два писца преузимају фалсификате о Сребреници које је дао ратни непријатељ. Ставови српских институција и појединаца аутори не прихватају и ако српска страна располаже доказима о фалсификатима битних чињеница о Сребреници (фалсификовани су подаци о броју муслиманских жртава, лажно су неведени датуми и места смрти, спорно је све о несталим лицима, нема ни једног материјалног доказа да су током рата, а посебно јула 1995. у Сребреници боравили не само у разним списковима наведена нестала лица, већ ни они који су покопани у мезарју, фалсификовани су подаци о цивилним жртвама, лажан је број стрељаних). Зар је могуће да аутори не знају, а то је не једном објављено, да муслимани јула 1995. нису у Сребреници имали цивилних жртава. Да није тако мировни преговори у Дејтону другачије би се одвијали. Тешко је супротставити се пропагандном терору, али истина је да ни у Сребреници, ни у једном муслиманском селу – а Војска Републике Српске прегледала је све куће у 42 села која су се налазила у заштићеној зони на подручју површине око 150 км² – није било цивилних жртава. (Поред Сребренице муслимани нису имали цивилних жртава ни у селима Бабулице, Бајрамовићи, Бостаховине, Браковци, Бучиновићи, Бучје, Доњи и Горњи Поточари, Димнићи, Добрак, Фојхар, Гладовићи, Карачићи, Крушев До, Кутузери, Ликари, Липовац, Лука, Љесковик, Међе, Михољевине, Милачевићи, Мочевићи, Опетци, Осатица, Осмаче, Пале, Палеж, Печишта, Подгај, Постоље, Познановићи, Прохићи, Рађеновићи, Скендеровићи, Слатина, Сућеска, Староглавице, Сулице, Шубин, Токољак, Жеданско). Српску војску су пратили представници ОУН и међународне заједнице, „хуманитарци” и новинари да виде и евидентирају жртве. Дошли су да сниме искасапљена тела и докажу масакр какав Европа не памти од Другог светског рата. И да о томе обавесте светску јавност. Међу њима су били и фински стручњаци, али ништа нису могли да учине, тихо су нестали. Изгледа да су ово своје искуство искористили у Рачку где су исконструирали „доказе” о српском злочину над цивилима. Након неколико дана су се сви разишли

безвољно и необављеног посла, празних камера и фото-апарата. Да је бар у једном селу било муслиманских цивилних жртава снимци страдалих цивила, деце и жена, преплавили би западне медије. Испомаило се да ни један муслимански цивил, дете, жена, старац или болесник, њих преко 30.000 није, ради личне освете, а још мање зато што је муслиман, убијен од стране неког припадника Војске Републике Српске.¹ Зна се, такође, да нема тог цивила, поготово жене или детета, које може побећи од војника ако војник има намеру да га убије. Па и поред свега, и ако жртава нема, геноцида има. Више је цивилних жртава било 2016. у терористичким акцијама у Истанбулу, или новембра 2015. године у Паризу, него у Сребреници јула 1995. Српска војска се у овом случају понела витешки и није се светила муслиманским цивилима за злочине које су претходних година починили припадници Армије БиХ. Изастанак српске освете је један од битних разлога што се у Дејтону о „сребреничком масакру” (и поред исфабрикованих оптужница против председника Радована Караџића и генерала Ратка Младића) нико није огласио.

Многи познати људи у свету нису прихватили хашку и муслиманску причу о случају Сребренице. Навешћу неколико изјава које нам иду у прилог и питам се што су то игнорисали аутори. Зашто су некритички и скоро без резерве прихватили ставове непријатељске стране.

Познати француски адвокат Жак Вержес цитирао је став и речи генерала Филипа Мориона: „Убеђен сам да је становништво Сребренице било жртва вишег интереса, али вишег интереса који се налазио у Сарајеву и Њујорку, али сигурно не у Паризу.”² О овом случају налазимо и мишљење Еда Хермана, блиског сарадника Ноама Чомског који је закључио да је „Злочин у Сребреници циновска политичка превара”. Две недеље наком наводног масакра, 27. јула 1995. високи комесар ОУН за људска права Хенри Виланд,

вероватно и сâм разочаран што нема српских злочина, новинару лондонског *Дејли Телеграфа* каже: „Нисмо пронашли никога ко је својим очима видео злочине.”³ Не треба изоставити ни изјаву бившег агента ЦИА Роберта Баера коју је дао 2013. године. „Од 1992. био сам опет у Босни и тада је требало да војно обучавамо босанско-муслиманску страну... Што се тиче Сребренице, то је врло претерана прича и велики број људи бива на жалост манипулисан... Сребреница је једноставно политички маркетинг... Мој тадашњи шеф, који је иначе пре тога био сенатор САД, најављивао је више пута да се у Босни спрема велика превара. Месећ дана пре наводног геноцида у Сребреници рекао ми је, да ће овај град ускоро бити у фокусу медија из читавог света и дао нам инструкције, да почнемо да позивамо и окупљамо медије. Кад сам питао зашто, одговорио је: 'То ћеш инако ускоро и сам видети'”. Чак је и холандски војни врх негирао све тврдње о геноциду. Генерал Ханс Каузи је 1. августа 1996. године противречио министру одбране Ј. Ворхуверу и изјавио да после пада Србенице босанске српске трупе нису извршиле никакав геноцид над муслиманима.

Увек се устручавам да некога оптужим да лаже и досад ни једном нисам употребио ту реч али у случају Кофи Анана, генералног секретара ОУН, то морам чак и да нагласим. Он је у извештају о Сребреници који је поднео Генералној скупштини 15. новембра 1999. на основу раније усвојене резолуције бр. 52/35 из 1998. навео једну стравичну лаж – „Докази (о Сребреници, примедба М.И.) описују сцене незамисливог дивљаштва: хиљаде мушкараца је погубљено и закопано у масовне гробнице, стотине мушкараца је закопано живо, мушкарци и жене су сакаћени и поклани, деца убијана пред очима својих мајки, деда присиљен да једе јетру свог унука. Ово су истинске сцене пакла, писане на најмрачнијим страницама људске историје.”

Тужилаштво Хашког трибунала је трагало – јер су им били потребни сведоци да бар нешто од тога потврде – али никад није пронађен деда који је присиљен да једе јетру свог унука, није пронађена ни једна мајка пред којом је убијено неко дете (није чак пронађено ни једно убијено муслиманско дете), нису

¹ Светска здравствена организација УН и босанска влада прве седмице августа 1995. регистровале су 35.632 лица свих узраста и оба пола као пристигле избеглице из Сребренице. Џори Богданић: *Сребреница и политичка рајних злочина*, Конгрес српског уједињења, специјалан извештај, 8. јул 2005.

² Verges Jacques, *Justice pour le peuple Serbe*, Lausanne 2003. (Жак Вержес, Правда за српски народ, Лозана, 2003).

³ Jan Vilem Honig, Norbert Bot, *Srebrenica: svedočanstvo o jednom ratnom zločinu*, prevod s engleskog Milica Krstanović, Beograd: Radio B92, 1997, 181.

пронађени ни осакаћени нити поклани мушкарци и жене (чак ни у једном случају није откривено да су Срби користили нож или хладно оружје), измишљено је и закопавање живих муслимана... То што је о Србима тада на заседању Генералне скупштине ОУН рекао Генерални секретар спада у странице најмрачније пропаганде изречене од оснивања ОУН против једног малог и честитог европског народа. Кад Кофи Анан дозвољава себи толике безочне неистине, што то не би чинили и муслимани. Несхватљиво је да се таквом понашању и несувислим обманама, које тешко терете српски народ и Републику Српску и које је презентовао Кофи Анан нису, кад су писали о Сребреници, жестоко супроставили аутори *Историје Републике Српске*. Још је несхватљивије ако они о томе ништа не знају, а изгледа да је тако.

Једина значајна европска научна установа која се бавила случајем Сребренице је Краљевски, или Холандски, институт за ратну документацију РИОД (или НИОД – Netherlands Institute for War Documentation). Они су неколико година марљиво прикупљали документа, интервјуисали и муслимане и Србе и након обављеног посла објавили обимну студију (око 7.000 страна). Сарађивао сам с њима од првог дана као представник српске стране. У њиховој студији нема ни говора о геноциду. Ни у једном предмету тужилаштво Трибунала није могло да се позове или цитира налазе холандских научника. Наглази НИОД-а нису ишли у прилог хашким обманама.

На крају овог подужег приказа случаја Сребренице треба закључити да су бројне обмане и фалсификати употребљени да би се сатанизовали Срби у БиХ, а Сребреница је главни доказ, или главни фалсификат, о великом српском злочину. На жалост ништа од тога што оспорава основне тезе и оптужбе муслимана и Трибунала аутори нису ни поменули. Чак се ни једном не упиташе шта се догодило и где су нестали сребренички Срби и српски заробљеници. Ја сам тих дана био у Сребреници и 11. јула на улазу у једну вишеспратницу код полицијске станице нашао и снимио заклану Иву Мирковић, последњу и једину Српкињу стару преко осамдесет година. Свако коме је стало до угледа Републике Српске и српског народа дужан је да јавности скрене пажњу на бројне обмане, али у исто време и на заборављене и у Сребреници побијене Србе.

СРПСКИ ЗЛОЧИНИ, БЕЗАКОЊЕ И КОРУПЦИЈА

Нажалост, ауторима *Историје* као да је потребна што лошија слика не само о Сребреници, већ и о самој власти, поготово правосудним органима Републике Српске. Они то испољавају својим закључком. „Неспособност цивилних власти да зауставе безакоње, криминал и корупцију и чак чињеница да су и саме биле њихов генератор, само су продубљивале тешкоће. Власти Републике Српске биле су свјесне да би пораз у рату, који би претходно или слиједио постизању неодрживог мировног споразума, суштински водио ка обесправљивању српског народа у Босни и Херцеговини, а можда и ка његовом потпуном прогону” (стр. 259). Тачно је да оружани сукоб, поготово грађански и верски рат, ствара за криминалце најпогодније услове да у име лажног националног или верског интереса чине најбруталније злочине: убијају, силују, пљачкају... Тако је од искона. Али је истина да су се српске власти томе упорно супротстављале. На територији Републике Српске је током рата, без обзира на понекад тешко стање на ратиштима, тужено и осуђено у судовима Бање Луке, Приједора, Шамца, Бијељине, Санског Моста, Зворника, Добоја и других судова – чак и у судовима Србије и Црне Горе – више стотина лица, међу њима и припадника војних и полицијских формација, српске националности за незаконита хапшења и почињене злочине: пљачке, разбојништва, силовања и убиства... У овом тексту није могуће навести све такве случајеве, али за доказ да власти РС нису биле генератор безакоња или криминала, довољно је ових неколико примера:

- „Основни суд у Бијељини (предмет број КТ-1180/93). Цивилно лице српске националности Р. М. оптужен 17.08.1993. године, а осуђен 22.03.1995. због убиства Хајрије Казић на осам година и шест месеци затвора.”⁴

- „Сански мост, 5. децембра 1992. год. саслушање окривљеног Г.О. рођен 1971. године поводом убиства више мештана хрватске националности извршено у селима Сасина (оп. Сански Мост) и Томшићи (оп. Приједор). Убиство мештана наведених села договорено је 3. децембра 1992. на гробљу приликом сахране убијеног Р.Г. Именовани и његови

⁴ Имена осуђених, из објективних и познатих разлога, дајемо само у иницијалима.

саучесници Г.М., Г.М., Г.Б. и Ш.З. су 5. децембра 1992. око 13 ч. извршили договорена убиства цивилних лица хрватске националности у знак освете за смрт њиховог рођака Г.Р. Истога дана, 5. децембра, око 22 ч. наведена лица су ухапшена и приведена у просторије војне полиције. Записник о увиђају извршен на месту злочина и кривична пријава достављени су Војном тужилаштву Бања Лука 16. децембра 1992. године.”

• „Окружни суд у Бања Луци. Предмет број ОП-0-К-06-0000 05. За нечовечно поступање са затвореницима, злостављање и мучење затвореника и убиство логораша Омера Филиповића и Есада Бендера осуђени су Б.Ж. на казну затвора у трајању од 14 година, Т.С. на 12 година и Г.З. на 10 година затвора. Врховни суд РС поступајући по жалби одбране донео је пресуду да се измене изречене казне. Тако је првооптужени Б.Ж. кажњен на 11 година затвора, Т.С. на 8 и Г.З. на 6 година затвора”.

• „Команда Источно-босанског корпуса Војске РС, 30. март 1993. пов. бр. 22/2-858. Извештај о крађама и плачкама имовине грађана српске националности у Посавини (Општина Шамац) од стране појединаца из Првог крајишког корпуса Војске РС извршена од септембра 1992. до почетка марта 1993. Иако починиоци великог броја крађа нису откривени, ипак је утврђено да је борац З.С. из Бања Луке крао и против њега је поднета кривична пријава по чл. 148, став 2, дана 27.12.1992. Окривљени су по истом члану закона и борци М.К. и Б.М. (оба из оп. Приједор) за плачку имовине извршену 19.12.1992. Против именованих кривична пријава је поднета 2. марта 1992. За дело крађе почињено 17. децембра 1992. окривљени су капетан М.Ђ. и борац М.К. (оба из оп. Бања Лука)”. Кривична пријава против наведених лица поднета је 18. фебруара 1993. Овај извештај је потписао лично командант Источно-босанског корпуса, Војске РС, пуковник Новица Симић.

• „Предмет број КТ-967/93. Окривљени О.Т. оптужен 02.10.1993. због кривичног дела из чл. 36 КЗ РС. Оштећени Анто Камењашевић. Оптужница подигнута 02.10.1993. Првостепена пресуда донешена 18.01.1994. којом је именовани осуђен на казну затвора у трајању 4 године и 6 месеци. Другостепена пресуда донета 16.05.1994. којом је казна повећана на девет (9) година затвора.”

У војним и цивилним судовима Републике Српске налази се на стотине предмета

који доказују да су се српске власти трудиле да спрече злочине и да казне починиоце кривичних дела, без обзира на институцију у којој се налазе, чин или функцију коју имају. Али, није јасно зашто ту чињеницу нису узели у обзир аутори Чедомир Антић и Ненад Кецмановић и што су кривце неоправдано тражили превасходно у структурама власти РС.

САРАЈЕВО

Поменућу још један случај у којем није могуће прихватити ставове Чедомира Антића и Ненада Кецмановић. То је град Сарајево. Главни град Босне и Херцеговине током целог рата заокупљао је пажњу светске јавности. И поред тога, из непознатих разлога, многе чињенице и догађаји су прећутани и ако је један од аутора део рата живео у Сарајеву и био члан највишег државног руководства – Председништва БиХ. Треба имати у виду да је Сарајево током рата било подељено на српски и муслимански, мањи, део града. Огромна већина српског становништва, процењује се око 120.000 лица, живела је у српском делу, док се на муслиманској територији затекло око 40.000 лица српске националности. Међу њима, најалост, и неколико хиљада беба и мале деце предшколског узраста. Наредбама муслиманских власти тој деци и њиховим родитељима није било дозвољено да напусте Сарајево.

Зона сарајевског ратишта износила је, према експертизи српског генерала Радована Радновића, око 250 квадратних километара.⁵

Савет безбедности УН донео је 84 резолуције које су се односиле на догађаје на просторима бивше југословенске државе. Поводом збивања у Босни и Херцеговини донето је 55 резолуција. О Сарајеву, директно или индиректно, усвојено је 20 резолуција. Треба нагласити да ни у једној од 84 резолуције није у заштиту узето српско становништво... Нити је нека територија, село или општина у БиХ настањена српским становништвом, стављена под заштиту Уједињених нација попут муслиманског Горажда, Сребренице или Бихаћа.

У књизи која је предмет овог разматрања догађајима у Сарајеву посвећена је нешто мања пажња него што је то случај са Сребреницом. При крају текста о Сребреници, на

⁵ Radovan Radinović, *Laži o sarajevskom ratu*, Beograd: Svet knjige, 2004.

истој страници, следи став: „... Слично је било и са злочинима које су српске снаге наводно извршиле у Сарајеву. Поред често неселективног бомбардовања у којима су гинули и патили цивили и срушене грађевине велике умјетничке и историјске вредности, под сумњом су остали наводни злочини српских артиљераца у улици Васе Мискина и на Маркалама, који су се догодили у вријеме када се очекивала војна интервенција САД и били искоришћени од стране бошњачког вођства у политичке сврхе...” Након те констатације следи: „У Сарајеву су обје стране вршиле језиве злочине над цивилима друге националности. Посебно су били тешки злочини српске паравојске у сарајевском насељу Грбавица. Језиве прогоне преживјеле су десетине хиљада Срба који су остали у муслиманским насељима града” (стр. 273). А у Сарајеву се поименично спомиње и „Један од познатијих злочинаца” Србин Веселин Влаховић Батко. Можда нема смисла да стално противречимо ауторима чим они помену неку српску кривицу. Верујем да у овом случају може бити сврсисходније осврнути се на догађаје који нису поменути или којима није посвећена потребна пажња.

- Како оценити, или зашто прећутати, чињеницу да је 29. марта 1992. године баш у Сарајеву у току отворене побуне наоружаних муслиманских сецесиониста одржан југословенски конгрес српских интелектуалаца. Јесу ли се Срби то инатили, што им се често дешава, или су непромишљено изабрали погрешно и време и место Конгреса?

- Како протумачити чињеницу да су муслимани већ у првој ратној 1992. години убили више Сарајлија српске националности него усташе за време Другог светског рата и четири године НДХ и своје владавине. По злочинима над Србима Сарајева Алија Изетбеговић је, видимо, увелико надмашио свог по злу познатог претходника др Анту Павелића.

- Сарајево је било престоница цихада у Европи. Већ на прву годишњицу стицања самосталности БиХ, 6. априла 1993. Алија Изетбеговић је постао први носилац велике верске награде „Краљ Фејсал” добијене у Саудијској Арабији за успешно покретање и вођење верског рата – цихада – у Европи. Верску компоненту рата помиње и писац „Предговора” у овој књизи др Дарко Танасковић. И он истиче присуство цихада: „Рат у Босни и Херцеговини јесте и верски рат, што ће рећи да га многи муслимани доживљавају као ци-

хад. Ни више, али ни мање од тога. Бар за сада.”⁶ По једном турском листу Алија Изетбеговић је не само вођа цихада, већ и више од тога: „Ни на Истоку ни на Западу није постојао човек коме је Алах одредио такво знање и историјску улогу... Њега називају краљем исламске идеологије Запада...”⁷ Ко зна како би се све то са исламом у БиХ, па и у Европи окончало да није било српског отпора.

- Зашто игнорисати сурову чињеницу да су се у муслиманском делу града налазила 123 концетрациона, приватна или државна, логора са по више хиљада српских затвореника. Ту су регистроване и јавне куће са српским робинјама у којима су силоване и малолетне српске девојчице и старице од преко шездесет година. Документациони центар РС за истраживање ратних злочина над Србима у БиХ објавио је адресар неких јавних кућа на подручју Сарајева.⁸ У том списку су хотел „Загреб”, с десет затворених Српкиња; Спортски центар „Зетра” с тридесет несрећних жена српске националности; у кафићу „Борсалино” било је десет жена; Грађевински факултет је имао стотину, а Студентски дом „Бјелаве” тридесет жена.

- За разлику од претходног случаја у српском Сарајеву није било ни логора за муслимане ни јавних кућа са муслиманским робинјама. Нормално је писцима поставити питање зашто ту чињеницу бар нису поменули?

- Масовне гробнице се највише прикривају и још увек нису све пронађене. У делу града који је за време рата био под муслиманском управом откривено је и ексхумирано више десетина масовних гробница. Поменимо, само као нужан доказ, гробницу на српском гробљу Лав која је ексхумирана новембра 1999. и у којој су пронађена тела 36 покојника, у гробници откопаног 2000. године нађени су посмртни остаци 16 особа. Крајем исте године откопан је и трећа масовна гробница на овом гробљу са посмртним остацима 41 особе. На гробљу села Чемерно откопан је гробница с посмртним остацима 20 српских жртава. Да остале не набрајамо. Две највеће масовне гробнице су река Миљачка и бездан

⁶ Дарко Танасковић, „Цихад у Босни и Херцеговини: привид или стварност”.

⁷ Вакић, 20. јун 1994.

⁸ Документациони центар РС за истраживање ратних злочина, Бања Лука: *Контиинуићей ситраишћия и логора*, Бања Лука: Документациони центар Републике Српске за истраживање ратних злочина, 2001.

„Казани” на Требевићу. Још се не зна колико је стотина убијених Срба бачено у бездан „Казани” или у таласе често мутне Миљачке (према Мунибу Алибабићу, начелнику муслиманске службе државне безбедности, на Казанима је убијено „само” 200–300 Срба. Други вештак Војног суда у Сарајеву каже да постоје подаци за 887 Срба убијених на том месту. До данас су извађени посмртни остаци само 29 покојника). Казани ће за сарајевске Србе остати болна успомена и неизвесност за сва времена.

- У српском делу Сарајева нема масовних гробница и зашто то бар такође не поменути. Истина, у својој књизи аутори кажу „Посебно су били тешки злочини српске паравојске у сарајевском насељу Грбавица.” У таквим случајевима обично остају сачувани бар неки докази, а то су најчешће масовне гробнице. Не знам чиме би још, ако нема масовних гробница, аутори могли да докажу ту своју тврдњу.

Поред претходних, можда сувопарно и чиновнички, наведених чињеница грех би био да не кажемо и још понешто што је значајно за тај град и посматрано раздобље 1992–1995. година.

а) Појимо од наводне блокаде и хуманитарне катастрофе. Покољи извршени првих месеци после стицања међународног признања у српским насељима на периферији града и околним селима Граховишту, Касатићима, Ледићима, Чемерном, Кртинама, Пофалићима, Пресјеници, Тошићима, Млинима и још бар десетак других у околини, дигло је на ноге и побунило мештани српске националности не само Сарајева, већ знатно ширег околног подручја. Нису се Срби у селима око Сарајева прихватили оружја да би блокирали град, или изазвали хуманитарну катастрофу, већ да би заштитили своја села, породице и имања. Они нису чекали одлуке и директиве свог руководства већ су се прихватили оружја да би опстали. То им је било могуће јер српска села и српски засеоци у мешовитим селима доминирају око града (од 340 сеоских насеља, етнички чисто српских је 105, муслиманских скоро duplo мање – 59, а мешовитих, српско-муслиманских, српско-хрватских и сл. – 176). Друга чињеница која је узнемирила Србе у селима око Сарајева је понашање међународних мировних снага УНПРОФОР-а. Ове снаге нису ни покушале да заштите српско становништво од муслиманских злочина. Да су се ангажовали у за-

штити српских села и српског становништва не би мештани морали сами да се бране, а тиме не би дошло ни до тзв. блокаде Сарајева. Блокада Сарајева је успутна штета коју су проузроковали сами муслимани својим злочинима.

б) Док су се распламсавали оружани сукоби и водиле жестоке борбе српске власти су настојале да у свом делу града заштите становништво. Дозволили су слободу кретања, што значи и слободан одлазак из Сарајева. Тиме су испунили и важну обавезу из међународног хуманитарног права по којој се цивилима мора омогућити да напусте подручје оружаних сукоба. Муслимани су, наравно, искористили ту могућност и напустили део града под српском управом. Исто су учинили и многи Срби. У граду су остали углавном борци и њихове породице. Међутим, извртањем чињеница, познатим медијским инжењерингом, обманама и вештим злотамерним манипулацијама, хумани поступак српских власти окарактерисан је као етничко чишћење. У муслиманском Сарајеву мештани српске националности су без обзира на узраст, пол или здравствено стање, присилно задржани. То је био најдрастичнији пример ускраћивања елементарних грађанских права једној етничкој заједници у Европи после Другог светског рата. За припаднике других нација капије муслиманског Сарајева биле су широм отворене. Већ почетком рата посебним „хуманитарним” конвојима и авионима, под заштитом Црвеног крста и разних хуманитарних организација град су напустили Јевреји и Словенци, а с њима и остали који су хтели да напусте главни град БиХ. Србима је за покушај напуштања територије града претила смртна казна. Да би иронија била потпуна српски таоци и затвореници по логорима били су једини доказ мултиетничког и мултикултурног Сарајева. У главном граду БиХ, на срамоту власти и бројних међународних организација, српска деца, па чак и бебе, били су таоци све до пролећа 1996. године.

в) Гранатирање муслиманског дела Сарајева заокупљало је посебну пажњу светске и домаће јавности током целог рата. То је потрајало чак и кад је откривено да су сами муслимани инсценирали многе експлозије по граду, као што је био случај са експлозијама у Улици Васе Мискина, на пијаци Маркале и на другим местима. Они су, такође супротно одредбама међународног хуманитарног права,

за своје положаје масовно користили цивилне објекте с којих су дејствовали на српски део града. Јануара 1993. енергично је реаговао командант УНПРОФОР-а француски генерал Филип Морион, који је такво понашање оквалификовао као кукавичко. Њега је разљутило што су припадници Армије БиХ из круга Кошевске болнице бацачима од 82 мм дејствовали по Српском Сарајеву и на тај начин провоцирали српску артиљерију, а болницу претворили у легитиман циљ. Интересантан је и наредни случај. После муслиманског интензивног вишечасовног гранатирања неколико српских насеља и ужег градског језгра српска артиљерија је узвратном ватром дејствовала, поред осталог, и на командно место 2. батаљона 2. брдске бригаде Првог корпуса Армије БиХ које се налазило у згради дечјег обданишта „Пчелица” у Улици Светозара Марковића на Кошевском брду. Деца нису долазила у обданиште од како су почеле борбе у граду. Занемарујући ту чињеницу западни медији, представници међународне заједнице и УНПРОФОР-а јављају да српска артиљерија гранатира дечје обданиште, а не помињу да је то командно место муслиманске артиљерије.

Или случај који се догодио 17. јула 1992. приликом посете Дагласа Херда, британског министра иностраних послова. Догађај је описао тадашњи командант УНПРОФОР-а у БиХ, канадски генерал Луис Мекензи: „Када је Даглас Херд (Douglas Hurd) стигао, било је присутно десет до петнаест припадника Територијалне одбране са сваке стране улаза у зграду, као нека врста почасне страже. Чим је прошао главна врата, група припадника Територијалне одбране са десне стране улаза придружила се својим колегама на левој страни, и сви су кренули ка западној страни зграде и стали у заклон. Тридесет секунди касније, десет минобацачких пројектила је пало око Председништва, и седам невиних грађана је погинуло и озбиљно осакаћено. Пар већ припремљених амбулантних кола и камерман локалне телевизије јурнули су с источне стране зграде на место несреће, купили и снимили погинуле и рањене и одвезли у правцу болнице.” Нормално, за тај гнусни муслимански поступак и страдање недужних пролазника на улици, без икакве кривице, оптужена је српска артиљерија. Питање је колико је сарајевских муслимана у таквим и сличним ситуацијама убијено да би се створила лажна слика о српском гранатирању

цивилних објеката. Још увек јавност не схвата колико су Срби били опрезни при сваком дејству своје артиљерије.

Противно тврдњама страних медија и тужилаштва Хашког трибунала српска војска је током рата кад год је могла избегавала дејства по цивилним објектима, чак и кад су цивилни објекти постајали легитиман циљ. То је сачувало Сарајево од тешких разарања каква су претрпели Мостар, а делимично и Дервента. За разлику од тих градова ни једна стамбена зграда у Сарајеву није разорена и претворена у рушевину. Српска влада је посебном одлуком, коју поседује и тужилаштво Хашког трибунала, забранила бомбардовања цивилних зграда. Колико је избегавала да гранатира стамбене објекте српска артиљерија је у истој мери избегавала да гађа културне, верске и историјске споменике. Од споменика културе у граду је само делимично оштећена, али не од српске артиљерије, Градска већница у којој се налазила и Градска библиотека. У пожару који су подметнуле локалне муслиманске власти изгореле су искључиво књиге српских аутора и ћирилицом штампана издања. Остала издања, а неки помињу и чувену јеврејску „Хагаду”, претходних дана су склоњена на сигурно место. Колико су цивилни објекти били заштићени од артиљерије Војске Републике Српске могу да докажу и сачуване цамије или бензинске станице. У Сарајеву се налази преко двеста цамија, али ни једна није разорена од српске артиљерије током рата. То се односи и на бензинске пумпе којих је у Сарајеву био велики број. Муслимани у цамијама нису имали не само цивилних, већ ни војних, жртава чак ни онда кад је уочено да се на високим минаретима скривају снајперисти или извиђачи који су усмеравали дејства муслиманских топова и минобацача приликом гранатирања српских делова града.

У муслиманском делу града је евидентирано преко 5.000 легитимних циљева. Међу њима је и 275 објеката који су искључиво коришћени за војне потребе. Ти објекти су били мета веома успешног дејства српског тешког наоружања. Захтеви УНПРОФОР-а, односно међународне заједнице, па и Савета безбедности, мотивисани су намером да заштите те муслиманске војне објекте, њихове команде, магацине, касарне и инсталације. Све што су УНПРОФОР и ОУН предузимали – а то је и неколико Резолуција Савета безбедности и НАТО бомбардовања положаја Војске РС –

имало је за циљ да српско тешко наоружање удаљи од муслиманских објеката, магацина и команди, односно да се смање муслимански војни губици. И у овом случају је УНПРО-ФОР нарушио своју неутралност и ставио се у службу муслиманских ратних интереса.

Захваљујући вишегодишњој пропагандној кампањи, обманама и сатанизацији Срба јавност је током рата из западних пропагандних извора добијала лажну слику о Сарајеву. Немилосрдно су анатемисани Срби. У свету је због Сарајева, а потом и Сребренице, годинама владала општа хистерија против свега што је српско.

Можда је превише пажње дато Сарајеву, али тај град је био центар свега што се догађало у БиХ. Настојао сам да што више сажмем, али је превелика и веома разноврсна документација о збивањима у том граду.

ОПШТИ УТИСАК

У поглављу „Грађански рат у БиХ” што је предмет ове анализе изостављене су, као и у случају Сарајева, многе чињенице од капиталне вредности које у знатно већој мери афирмишу поједине активности значајне за настанак, одбрану и углед Републике Српске. Тешко је, а можда и неправично, па можда и немогуће, бити неутралан при описивању страдања људи. Поготово својих сународника. Два аутора као да у том случају нису имали неке веће проблеме и преко свега су прелазили не исказујући своја осећања. То је тешко схватити. Нису познати разлози зашто су изузетно мало пажње посветили злочинима над Србима и српским жртвама, како на глобалном плану тако и у случају појединих општина или градова. Исказан је само укупан број заснован на једном муслиманском и једном српском извору, али не и детаљније: нпр. у Муслиманско-хрватској федерацији у односу на Републику Српску или по општинама (уистину, ни један од коришћених извора није довољно поуздан). Зашто су изостављени колективни злочини. Могло се детаљно описати свих 341 извршени масовни злочин, првенствено покољи у претежно српским сеоским насељима. Супротно оваквом односу, државни органи и Југославије и Републике Српске су од првог дана посветили изузетно велику пажњу српским жртвама. То потврђује и први званичан документ који је Влада Савезне Републике Југославије, с потписом председника Добрице Ћосића, поднела Са-

вету безбедности ОУН 2. јуна 1993. године. То је „Меморандум о ратним злочинима и злочинима геноцида у Источној Босни (општине Братунац, Скељани и Сребреница) против српског народа, од априла 1992. до априла 1993.” Овим документом злочини над Србина престали су да буду локални, босански, или југословенски предмет интересовања. Они су интернационализовани. У поменутом меморандуму наведена су имена свих српских жртава, називи и демографске карактеристике уништених села и имена лица одговорних за те злочине. У непосредној вези са српским страдањима и терору над српским становништвом у тој бившој југословенској републици је неколико изостављених или само површно поменутих чињеница које та страдања, директно или индиректно, доказују:

- Није посвећена скоро никаква пажња изненађујуће великом броју масовних гробница у унутрашњости БиХ с посмртним остацима жртава српске националности. Прва откића и откопавања – ако изузмемо масовну гробницу с дванаест бањалучких беба – почела су новембра 1992. године и трају до данас.⁹ Све ове гробнице су неопориво сведочанство о стравичном терору којем је био изложен српски народ у свим деловима БиХ где су владале муслиманске и хрватске власти и оружане формације. Чак ни чињеница да је реч о преко сто масовних гробница није била довољна да привуче пажњу аутора. Или они за то нису ни знали. Прве гробнице настале су у Посавини (Босански Брод – 55 тела) и Дервента (две гробнице – 19 и 6 тела), већ априла и маја месеца 1992. приликом упада хрватских регуларних и паравојних јединица на

⁹ Страдање беба догодило се у Одељењу за интензивну негу бањалучког породилишта услед недостатка кисеоника у инкубатору. Доставу кисеоника болници у Бањој Луци из Београда ваздушним путем није одобрио Савет безбедности ОУН. Узалуд је посада авиона с кисеоником данима дежурала на београдском аеродрому, одобрење од Савета безбедности није добијено и бебе су помрле. Летове српског цивилног авиона спречавали су амерички ловци. Превоз друмовима нису дозволиле хрватске и муслиманске оружане формације. Од 14 беба узраста од свега неколико месеци којима родитељи још нису стигли да дају имена, 12 је преминуло гушећи се у инкубатору услед недостатка кисеоника. Смрт 12 бањалучких беба – чији родитељи нису били искључиво Срби – огорчило је и запрепастило домаћу јавност. Ово је типичан пример удруженог злочиначког подухвата.

територију Босне и Херцеговине и више постоља локалног српског цивилног становништва извршених у Посавини, западној Херцеговини и на Купрешкој висоравни.¹⁰ Према мени требало је изнети све чињенице за сваку масовну гробницу са детаљним описом локације, бројем пронађених тела, датуму откопавања. И наше реке, Дрина, Сава, Неретва, Уна, Миљацка су масовне гробнице и никад се неће сазнати који су покојници, или колико је покојника на тај начин окончало свој живот. То је разлог што је у селима и општинама дуж њихових обала пронађено знатно мање масовних гробница него у унутрашњости.

- Занемарена је чињеница о постојању огромног броја логора за Србе. Према подацима београдског Комитета за прикупљање докумената о извршеним злочинима против човечности и међународног права, који је 1993. формирала југословенска влада и удружења логораша Републике Српске, евидентирано је 520 логора (од тога су 123 већ поменута у случају Сарајева). Нормално је било и ово детаљније обрадити и приказати по општинама мрежу и адресар логора за Србе у БиХ. Десетине хиљада наших сународника је претрпело страховиту тортуру, огроман број жена је силовано, а све то је у овој књизи занемарено. У муслиманском логору у Бихаћу, вероватно у логору Лука, затворена је и умрла по годинама старости историјска личност. То је Боја Кењало, рођена 1888. у селу Рачићи, ухапшена и спроведена у логор где је и умрла октобра 1994. године. Само монструми могу да хапсе и затварају жену стару 106 година. А какви су људи, њени сународници, који је и не помињу. Можда вреди помена и чињеница да су за злочине над Србима у логору Челебићи осуђени командант логора Здравко Муџић Павао на девет година и његови најближи сарадници Хазим (Ибро) Делић на 18 година и Есад Ланцо на 15 година затвора. Документацију и сведоке за злочине у том логору припремили су и Хашком трибуналу поднели Завичајни клуб Коњичана, Центар за истраживање злочина над српским народом из Београда и Удружење логораша РС

који живе у Србији. То су први и дуго година и једини зликовци осуђени за злочине над Србима у БиХ. У Београду је 2. новембра 2013. Виши суд ослободио по свим тачкама оптужнице Амира Хонду такође окривљеног за злочине над затвореницима у логору „Челебићи”. Поменути Комитет је спровео једино да сада познато научно истраживање међу логорашима који су били затворени у логорима БиХ. Тај научни рад о људима који су били у логорима сам по себи завређује посебну пажњу. Комисију су сачињавали професори Медицинског факултета из Београда: двојица специјалиста за судску медицину и један психијатар, а истраживање је обављено у местима у којима се могла срести с бившим затвореницима: Шамцу, Брчком, Требињу, Јајцу, Дервенти, Зворнику, Модричи, Београду, Бањој Луци, Котору Вароши и Теслићу. Само у Посавини је том приликом испитан 91 логораш. Налази комисије су сажети у три основне тезе: а) Не постоје докази да су жртве тортуре преувеличавали своје патње, напротив, настојали су да забораве или сакрију све што су доживели. Сећања су била понижавајућа и веома болна, б) Жртве тортуре нису само заробљеници властитог бола, него и заробљеници наше савести, ако према феномену тортуре осећамо равнодушност и ако за њене жртве ништа не чинимо, в) Физички бол се заборави, ране се преболе, већина се сналази и без психијатрије, али сећање на муке и понижења, као и туга – остају заувек.

- Знатно више пажње завређују обим и последице НАТО бомбардовања. Можда треба такође рећи да је НАТО ангажовање против РС почело на локацији Дубиште у подручју Општине Горажде још 9. априла 1994. када је ваздухопловство НАТО-а помагало напад муслиманске пешадије по линијама српске одбране. Има доста симболике у тој НАТО акцији и првим српским жртвама. Из авиона је ракетирано и уништено санитарско комби-возило Војске Републике Српске с јасним ознакама Црвеног крста на крову, а прве жртве су два српска болничара. Након више од годину дана уследио је општи напад на све што је српско у БиХ. За две седмице, колико је трајала та кампања, бомбардовано је 150 војних и цивилних циљева, а учествовало је 3.200 ваздухоплова из десетак НАТО-држава – САД, Немачке, Француске, Холандије, Велике Британије, Италије, Турске – који су „истресли” преко 10.000 тона експлозива. То је на конференцији за штампу у Бањој

¹⁰ Подсетићемо да су у тој агресији Републике Хрватске на БиХ учествовале регуларне јединице: 106. бригада из Осијека, специјална јединица „Жути мрав” из Вуковара, 101. загребачка бригада, студентска бојна „Краљ Томислав” из Загреба, бојна „Зрињски” из Загреба, јединица за посебне задатке МУП Републике Хрватске и 108. бригада Збора народне гарде).

Луци 26. септембра 1995. изнео Командант Главног штаба Војске Републике Српске генерал Ратко Младић. Поред тога, по њему, употребљено је више од 600 ракета с прецизним навођењем, 400 конвенционалних ракета и бомби, касетне бомбе, ракете ваздух-земља, бомбе с ласерским и ТВ навођењем тежине од 250 до 2.000 килограма, топови разног калибра, муниција с прљавим уранијумом и 13 ракета „Томахавк”. Авиони су полетали из НАТО база у Италији: Авијано, Пјаћенца, Ђоја дел Коле, Геди и Бриндизи, с америчких носача авиона укотвљених у Јадранском мору – „Теодор Рузвелт” и „Америка” и британског носача авиона „Инвисибл”. Авиони који су имали учешћа у овој терористичкој акцији били су последња реч технике (Ф-14, Ф-15, Ф-16, Ф-18, А-10, А-6, ЕФ-111, Торнадо, М-2000, Јагуар, и др.). И у овом случају недостају показатељи за поједине општине, али можда и реаковања у свету. На пример да су Грци 3. септембра 1995. забранили прелет турским авионима преко своје територије у НАТО базе у Италији и на Јадрану. Последице НАТО агресије су осетили сви крајеви Републике Српске (Калиновик, Фоча, Хан Пијесак, Мајевица, Озрен, Добој, Козара, Сарајево, Приједор...).

• Није темељније разрађено етничко чишћење и чињеница да су Срби, у два велика таласа, 1992. и 1995. године, протерани из преко 2.000 насеља у БиХ у којима су живели по попису становништва од априла 1991. У првом таласу етничког чишћења 1992. године протерано је око 550.000 Срба, а највише из општина Западне Херцеговине, Посавине и Подриња. Други талас је уследио после Дејтонског споразума када су етнички очишћени Сарајево и Босанска Крајина, а са својих огњишта протерано нових пола милиона Срба.

УМЕСТО ЗАКЉУЧКА

Време је да приведем крају своја запажања о поглављу „Грђански рат у Босни и Херцеговини”, не зато што сам све рекао већ више из бојазни да сам у досадашњем излагању био превише опширан.

У првом контакту с књигом, читајући садржај, добио сам утисак да је мало тема које се односе непосредно на Републику Српску (уколико не грешим то су само поглавља: „Држава Српска”, ово поглавље има свега пет страница, од 19 до 24, потом „Стварање државе” 14 страна – од 225 до 238; „Грађански

рат у БиХ” 35 страна – од 239 до 274; и „Република Српска послје 1995 године” 27 страна – од 275–302). Књига *Историја Републике Српске* има 15 поглавља и 407 страна, али оно што се директно односи на Републику Српску, уствари на основни садржај, сведено је на четири поглавља и скромних 80 страница. То је свега 20 процената од укупног броја страница. Поставља се питање шта је то важније у *Историји Републике Српске* од саме Републике Српске.

Не могу да нађем одговор ни на питање шта је сметало ауторима да темељније приђу овом изузетно значајном подухвату и да педантно, користећи веома обилну ратну документацију, обраде бар главна ратна збивања, али и догађаје на којима се заснивају оптужбе које је исфабриковао Хашки трибунал. Последица тога је површан приступ и штуро тумачење многих догађаја у БиХ, и веома мало, или нимало, оспоравања српске кривице. По мени, није уобичајено да се о народу и држави чију историју пишу, ради неке уображене објективности, аутори односе с толиким бројем негативних судова и оцена. Погоотово ако је то властити народ. У поменутом, ратном, поглављу тешко је наћи неку похвалу, или лепу реч, о војсци која је имала толике жртве и која је спасла српски народ од изгона из Босне и Херцеговине. Овај рат једна је од важних српских победа у 20. веку и то тако треба и тумачити. Губитници су они који су нам наметнули рат да би имали само своју „целовиту БиХ”, а нису – и поред скоро неограничене политичке, војне и дипломатске подршке великих сила – добили ни половину од тога за шта су се борили. Срби су, у релативно кратком раздобљу 1992–1995. успели да надмаше властите циљеве и да остваре много више него што су очекивали кад су почели ратни сукоби. Без тих параметара не може се дати реална оцена кад се покрене питање ко је морални, војни или политички победник рата у некадашњој југословенској републици Босни и Херцеговини.

Својеврсна загонетка је скроман тираж од свега 300 примерака. То се може тумачити претпоставком да је ово луксузно издање већим делом намењено за репрезентативне сврхе, а мањим за продају по високим ценама. Ако се испостави да је претпоставка тачна онда смо сигурни да домаћи и страни државници, свештена лица и дипломате, а вероватно међу њима и представници тзв. Међународне заједнице поседују ово издање. Међутим,

у продају, на киосцима и у књижарама, после се појавило ново и другачије издање. Вероватно свесни својих грубих грешака аутори и издавач су се побринули да читаоцима у Републици Српској и Србији продају књигу са истим насловом, али с измењеним садржајем. Ако је то учињено онда је извршена непримењена и недопустива обмана домаће јавности.

У прилог свега реченог, на жалост, Република Српска пред светом и властитим будућим генерацијама углавном може да се стиди своје историје. Свако ко прочита ову

књигу може стећи само лоше мишљење о нама као народу као и о Републици Српској као држави. Они који желе да нас оптуже могу цитирати *Историју Републике Српске* и не треба им убедљивији доказ од нашег властитог признања да смо, ничим изазвани, из чиста мира, починили многе злочине у Босни и Херцеговини да бисмо створили своју државу Републику Српску. Лоше је кад читалац не стекне позитивно мишљење о држави чији историјат жели да упозна.

Миливоје Иваничевић
Институт за истраживање српских
страдања у XX веку
Београд

ПРИКАЗИ
BOOK REVIEWS

UDC 94(436-89)(049.32)
929 Domokos K. (049.32)

СТРУЧНО ЗАВЕШТАЊЕ МАЂАРСКОГ АКАДЕМИКА
ДОМОКОША КОШАРИЈА
[KOSÁRY DOMOKOS, BEVEZETÉS MAGYARORSZÁG
TÖRTÉNETÉNEK FORRÁSAIBA ÉS IRODALMÁBA

1. Általános rész : könyvtárak és bibliográfiák (Közreműködtek: Kulcsár Krisztina, Reisz T. Csaba, Szakály Orsolya), Budapest 2000, 362 p.
2. Általános rész: országos jellegű levéltárak és forrásközlések (Közreműködtek: Kulcsár Krisztina et al), Budapest 2003, 732 p.
3. Általános rész: megyei levéltárak és forrásközlések (Társszerkesztők: ...Kulcsár Krisztina, Szakály Orsolya; Közreműködtek: Kovács Ferenc, Lappints Virág, Goda Károly), Budapest 2008, 708 p.
4. Általános rész : városi, mezővárosi és községi levéltárak és forrásközlések. I-II, (Társszerzők: ...Kulcsár Krisztina, Szakály Orsolya; Közreműködtek: Kovács Ferenc et al), Budapest 2015, 1581 p.]

Увод у изворе и литературу за историју Угарске је вишетомно дело у којем су сакупљени подаци о библиографским, наративним и архивским изворима за прошлост светостефанске Угарске¹ до 1848. године. У току је објављивање трећег издања *Увода*. Иако су претходна издања већ била представљана српским читаоцима,² и мада би било прерано доносити коначан суд о овом – у великој мери проширеном – најновијем издању, будући да су од планираних 20 томова за сада објављена само прва четири; добар разлог да се и код нас управо сада каже нешто о овом пројекту, могао би бити у јачању става у мађарској јавности да је ова публикација у свом досадашњем штампаном облику, све теже у стању да се равноправно носи с дигиталним базама података сличне садржине. При томе, не ради се о неком помодном фаворизовању дигиталних садржаја, већ о уверењу међу стручњацима да је потребно преосмислити на који начин би се могла повећати конкурентност овог издања у дигиталном окружењу.³

¹ За територију данашње Мађарске те делове савремене: Хрватске, Аустрије, Словачке, Украјине, Румуније и Србије.

² Приказ академика Симе Ђирковића, (Kosáry Domokos, Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába I – II, Budapest 1951, 1954), *Историјски часопис* 11, Београд 1961, 275–276; Приказ др Петра Рокаија (Kosáry Domokos, Bevezetés Magyarország történetének forrásaiba és irodalmába I–II, Budapest 1970), *Зборник за историју* 4, Нови Сад: Матица српска, 1971, 193–195.

³ Czoch Gábor, *A Kosáry-féle bibliográfia folytatásáról* (Kosáry Domokos – Kulcsár Krisztina –

Због чега бисмо ово, и иначе актуелно, питање наглашавали баш при разматрању *Увода*? Делимично због чињенице што поменуто дело и њен, сада већ покојни, аутор заузимају истакнуто место у мађарској науци већ више од пола века, а делимично и због тога што је ово дело по својој структури својеврсна, обимна и разграната, база података.

О Домокошу Кошарију, као идејном творцу овог дела, потребно је знати да је он до краја 40-их година 20. века важио за једног од најперспективнијих историчара у Мађарској, али да је 1949. године доспео у немилост режима – што је, између осталог, значило и његову професионалну маргинализацију, његово смењивање с места шефа Катедре на Будимпештанском универзитету и службено распоређивање на рад по библиотекама и архивима. У таквој ситуацији била је сасвим логична Кошаријева одлука да се у потпуности посвети „том корисном, али не баш захвалном” библиографском послу.

Подједнако интересантна може бити и еволуција концепције самог рада, који су многе генерације студената историје на мађарским факултетима користиле у својству приручника. Прво тротомно издање (1951–1958) је садржало библиографију те попис објављених и наративних извора за историју Мађара до 1828. године. У другом издању (1970) намера је већ била да се обухвате извори и литература за историју Угарске до краја феудалног периода (до 1848. године) – као и архивска и рукописна грађа за исту територију. Било је планирано да то издање буде пототомно али се појавио само један, доиста обиман том: делом због различитих објективних околности, а делом и због спознаје самог аутора да рад на пројекту таквог обима захтева ангажовање већег броја људи.

Прича о трећем издању почиње 1994. године, када је Кошари, тада већ као председник Мађарске академије наука, формирао Научно-истраживачку библиографску групу при Одељењу историјских наука – што значи да је овог пута у пројекат већ био укључен читав тим стручњака под Кошаријевим руководством. Пошто је у претходном издању била прикупљена литература закључно с 1967. годином, у ово издање је ушла и новија

литература. Наглашено је да је библиографија ретроспективна, анотирана и непотпуна. За разлику од ранијих издања, у овом су обухваћени и подаци за територију Хрватске и Славоније, док је за територију данашње Мађарске намера била да се прикупе не само подаци о архивској грађи, већ и о грађи која се чува при збиркама музеја. У оквиру овог трећег издања је, под заједничким поднасловом Општи део, до сада објављено четири тома, и то два тома за Кошаријева живота: *Библиошке и библиографије* (2000), те *Мађарски државни архиви – библиографија, нарајивни и архивски извори* (2003). Након Кошаријевог смрти (2007), под руководством Лајоша Гечењија (Gecsényi),⁴ издата су још два тома: *Библиографски, нарајивни и архивски извори за историју жупанија* (2008), те *Библиографски, нарајивни и архивски извори за историју градова, црквишта и села* (2015). Намера је да се у будућности, у склопу тог трећег издања, објави још 16 томова, и то о: породичним архивским фондовима/збиркама и објављеним изворима, црквеној архивској грађи и објављеним изворима, страним архивима који садрже грађу од значаја за мађарску историју, том с подацима о општој литератури, као и 12 томова с хронолошки систематизованом грађом о прошлости Угарске – од прве историје до поноћи 14. марта 1848. године.

Сваки од објављених томова има на почетку списак скраћеница, а на крају именски и географски индекс. У овом трећем издању су на неупоредиво опширнији и свеобухватнији начин обрађене теме које су у ранијим издањима добила много мање места или нису ни биле поменуте, и то:

1. Први том садржи библиографске податке и има преко 300 страна, док је истој тематици у првом издању било посвећено свега три стране. У овом тому су библиографије прегледно класификоване: од општих, локалних, страних, преко историјских, као и библиографија помоћних историјских – односно других наука, до пописа радова о важнијим библиотекама у Мађарској и о страним библиотекама које поседују *Hungaricu*, да би у

Szakály Orsolya: Bevezetés Magyarország történetének forrásaiba és irodalmába. I. Általános rész. 4. Városi, mezővárosi és községi levéltárak és forrásközlések, Levéltári Közlemények, Budapest 2016, 315–320.

⁴ Није случајно да је Гечењију било поверено руковођење овим пројектом, пошто је он у раздобљу између 1997. и 2009. године био директор Мађарског земаљског архива, а пре тога је, у различитим периодима, обављао функцију директора Жупанијског архива у Ђеру (Győr), односно дужност мађарског представника при Аустријском државном архиву.

последњем поглављу био наведен и подужи списак различитих приручника који су од користи при раду на историјској грађи од пре 1848. године (биографских и других лексикона, атласа, речника и сл). Већ смо поменули да су библиографски подаци анотирани – што конкретно значи да је историчарима олакшано сналажење у заиста богатој мађарској стручној литератури – у вредновању и избору те литературе. Поред тога, понекад се указује на дискусије које су се поводом појединих књига или чланака распламсавале у мађарској јавности, а понекад су наведене допуне и исправке уз поједина дела – као што је то нпр. у случају, и у нашој стручној јавности коришћеног, *Баршаловоџ речника*.⁵ Једна од мана *Увода* би могла бити у начину избора српских библиографских јединица. Тако се нпр. у поглављу о библиотекама у Мађарској, између осталог, помиње и Библиотека Српске православне епархије будимске. О њој су наведена само два чланка из мађарске периодике, а изостављен је суштински много битнији рад – који се бави описом рукописа и књига те библиотеке.⁶ Вероватно се овај недостатак може довести у везу с чињеницом која је од почетка била јасна самом Кошарију и његовим сарадницима: да они физички неће бити у стању да пруже целовиту – потпуну библиографију свих области које су обухваћене овим радом. Међутим, чак и тако остаје нејасно због чега је у поглављу о библиотекама ван Мађарске, Библиотека Матице српске – установа која је и основана у Пешти – заступљена само с делом *Списак књига и рукописа у Библиотечи Матице српске* из давне 1899. године, док је нпр. истовремено Библиотека Матице словачке представљена с 10-ак библиографских јединица, превасходно из друге половине 20. века (стр. 113–114).

2. Други том је највећим делом посвећен грађи која се чува у Мађарском земаљском архиву,⁷ али је представљена и грађа из архива других централних државних установа у Мађарској (Централног статистичког завода, Војно-историјског архива и др). Прво

– уводно поглавље садржи библиографију радова посвећених питању општег развоја архивистике у Мађарској, а последње поглавље овог тома представља библиографију најважнијих објављених архивских извора. На прикупљању података за овај том био је ангажован читав низ запослених из Мађарског земаљског архива, а саму књигу је лекторисао тадашњи директор те институције, већ поменути Лајош Гечењи, па можемо рећи да су сарадници овог тома били најкомпетентнији стручњаци у Мађарској. Подаци о архивској грађи су навођени не само по фондovima, већ и по подфондовима, па су чак и неке важније серије списа поменуте. Наведени су: назив архивске целине, граничне године, количина, те кратак опис грађе. Опште је познато да се у Мађарском националном архиву, поред самих списа, чувају још: мапе, планови, отисци печата, фотографије и микрофилмови; мање се зна да се нпр. о документима из грађе Архива Војводине у том будимпештанском архиву на микрофилмовима чува преко 310.000 снимака. Професионалцима ће и овог пута пажњу више привући, од раније познат, Кошаријев став (стр. 26): да не постоји независна архивистика, већ је она само помоћна историјска наука, односно, да сврху архивистике ваља видети само у склопу историје. То схватање је и у Мађарској наилазило на оспоравања, а код нас се оно сматра начелно застарелим – будући да се данас код нас заговара архивистика као самостална наука, међутим сâм *Увод* је најбољи доказ о користи коју историјска наука може имати управо од једне такве „нееманциповане” архивистике.

3. Трећи том је посвећен жупанијама, односно библиографским, наративним и архивским изворима за њихову историју. Жупаније су наведене абecedним редом, и за сваку од њих су дати: кратак историјат њиховог архива, објављена обавештајна средства о архивској грађи, кратак опис важнијих структурних целина грађе,⁸ извори који се о тој жупанији чувају у некој другој библиотечко-музејској институцији, као и хронолошки дата библиографија важнијих објављених радова о прошлости жупаније. Битну методолошку особитост, али и врлину, овог, као и наредног тома, представља Кошаријева

⁵ Bartal Antal, *Glossarium mediae et infimae Latinitatis regni Hungariae*, Budapest 1901.

⁶ Надежда Р. Синдик, Мирослава Гроздано-вић-Пајић, Катарина Мано-Зиси, *Опис рукописа и списархивних књига Библиотеке Српске православне епархије будимске у Сендандреји*, Београд 1991.

⁷ Тренутни званични назив те установе гла-си: Земаљски архив Мађарског националног архива.

⁸ Ови описи нису идентични са стандардима који се користе у српској архивској пракси, али су најсличнији сумарном инвентару.

одлука да се описи архивских фондова жупанија, градова и других места представе по јединственим принципима. Другим речима, настало је да се грађа која се налази код различитих власника прикаже по идентичном обрасцу према важнијим структурним целинама. Због тога је пре приказа података о жупанијама, дат пример грађе једног хипотетичког архивског фонда с таксативно наведеним свим потенцијалним врстама-серијама списка. Друга особеност, која би и нашим читаоцима могла бити посебно интересантна, је чињеница да су у овом тому дати подаци о изворима и литератури за историју Срема. Ипак, утисак је да овај сегмент није најбоље успео. Истина је да састављачи библиографије у овом тому нису намеравали пружити целовиту библиографију која се односи на прошлост Срема (стр. 125), но управо из тог разлога било би логично да у једном таквом непотпуну библиографском списку темељнији и тематски свеобухватнији радови имају приоритет. Насупрот томе, актуелни списак, између осталог, садржи и мањи чланак о историјату виноградарства и винарства на вуковарско-илочком подручју,⁹ док се нпр, и формално и садржински много обимније, дело покојног академика Гавриловића о коморском Срему у XVIII веку¹⁰ не наводи. Осим тога, Гавриловићева књига о хајдучији у Срему је омашком приписана другом аутору, док се анотација уз ту књигу тешко може назвати адекватном.¹¹

4. Четврти том је посвећен изворима и литератури за историју градова, трговишта и села. На почетку овог тома дата је једна веома исцрпна библиографија радова који се баве свим важнијим питањима урбане историје у Мађарској, с тим да је та библиографија допуњена солидним избором радова који се баве урбаном историјом у Словачкој. Што се тиче самог начина представљања података о библиографијама и архивским изворима за поједина места, он је начелно сличан као

и у претходном тому. Нажалост, и за овај том би могла да важи замерка како библиографија која се односи на ова подручја није на адекватан начин заступљена. Чак и ако имамо у виду одлуку састављача да исцрпну библиографију пружи тек у наредним томовима, није сасвим логично да *Увод*, као дело које, између осталог, настоји да обједини архивске и библиографске податке, у свом одељку о појединим местима не помиње оне значајне радове које су о прошлости тих места, првенствено на основу архивске грађе – односно на основу изузетно доброг познавања те грађе, написали наши архивисти (Хегедиш, Ћелап, Радовановић).¹²

*

Сажети утисци о *Уводу* били би следећи:

- Став о архивистици као искључиво помоћној историјској науци је превазиђен у научним круговима, ипак, свако се на примеру овог дела може уверити како се уз мање стриктно поштовање архивских стандарда, а уз већу пажњу према потребама историчара, подаци о библиографским и архивским изворима могу на веома инвентиван начин објединити, те на тај начин на једном месту – прегледно – пружити корисне информације о: токовима – трендовима у истраживању историје (локалне, урбане, регионалне и др); темама које су обрађене, односно нису обрађене; о расположивим архивским изворима које истраживачи још нису користили и сл.

- Евидентно је да српска библиографија представља слабију страну *Увода*. Чињеница је да је нешто слично било констатовано још пре више од пола века,¹³ упркос томе, верујемо да ово дело садржи пуно драгоцених информација, те да стога оно и код нас може бити коришћено, под условом да наши читаоци буду свесни поменутог недостатка.

⁹ Horvat, Vlado – Brlić, Ante, „Prilozi za povijest vinogradarstva i vinarstva na vukovarskom i iločkom području”, *Radovi centra za znanstveni rad Vinkovci* 4, 1980, 109–130.

¹⁰ Гавриловић, Славко, *Коморски крем у другој половини XVIII века*, Београд 1995.

¹¹ Гавриловић Славко, *Хајдучија у Срему у XVIII и почетком XIX века*, Београд 1986. Ауторство над овом књигом је приписано Ивану Бојничућу, а анотација уз ту књигу у преводу на српски гласи: насељавање Срба у Жупанију (!).

¹² Хегедиш, Антал, „Слободан краљевски град Сомбор (1749–1848)”, *Дометини* 100–103, Сомбор 2000; Ћелап, Лазар, *Земунски војни комунистички: 1717–1881*, Београд 1967; Радовановић, Слободан, *Пејроварадински комунистички: 1702–1849*, Нови Сад 2006.

¹³ Раније већ поменути приказ првог издања *Увода* је завршен констатацијом академика Ћирковића да је у књизи недовољно пажње посвећено јужнословенском материјалу те да је то можда резултат прилика које су претходиле, односно које су биле актуелне у време издавања првог тома 1951. године.

- Информације у овом делу су доступније и систематизованије представљене у односу на податке које пружа интернет. С друге стране главна мана овог, као и било којег сличног, штампаног дела је проблем релативно брзог застаревања библиографских информација у њему. Биће интересно видети на који ће начин уредништво *Увода* решити тај

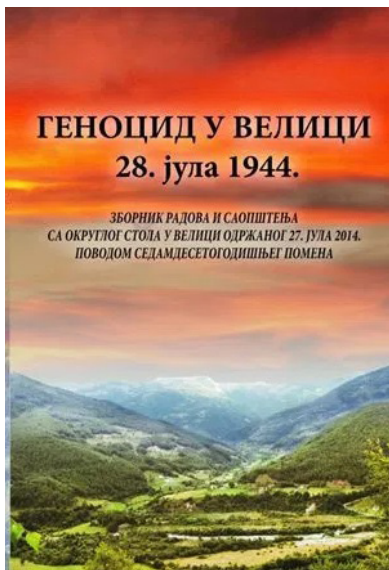
проблем, јер верујемо да би решење, које је као потенцијално понуђено на страницама овог дела – накнадног периодичног објављивања свезака с пописом новоиздатих наслова – било науштрб прегледности, односно тиме би се изгубила једна од главних врлина овог рада.

Милован Цвејановић,
виши архивиста,
Историјски архив града Новог Сада

ПРИЛОГ ИСТРАЖИВАЊУ ГЕНОЦИДА У ВЕЛИЦИ

(Геноцид у Велици 28. јула 1944. – Зборник радова и саопштења са округлог стола у Велици одржаног 27. јула 2014. поводом седамдесетогодишњег помена; Одбор за обиљежавање 70 година од фашистичког геноцида у Велици 8. јула 1944. године; Велика 2015, 170 стр.)

„Браћо, ми смо хришћани и да ћамо
морамо,
али заборавити – не смео.”
Патријарх српски Герман

Сумњам да би се могле, код било кога, наћи достојанственије ријечи као одговор на најужаснији третман српског православног народа, којем је био, од стране најразноврснијих злочиначких хорди, изложен кроз вјекове, од ријечи које смо цитирали у поднаслову овог рада, а које су изговорене толико тихо колико су диспропорционално снажно и громогласно одjekнуле у православном свијету (и свијету, уопште), и којима, у крајњој линији, наводити потписника и не треба, јер су дубоко, од трена кад су изговорене, урезане у свијест православних Срба. Истовремено, сумњам да би оне игдје добиле пунији и смисленији значај до у мјесту с кога су изговорене, с највеће српске раке, са злогласног Јасеновца, односно из јасеновачке, тек освештане, цркве новомученицима, године 1984. С обзи-

ром на повод којим су изговорене и с обзиром на период и контекст у којем су настали Јасеновац, Јадовно, Госпић, Глина, Уштац, Јастребарско, Косово и Метохија итд. – а који данас представљају готово историографске и антрополошке синониме за геноцид и најнезамисливије злочине, почињене „на правди Бога” – оне се могу примијенити и као најдостојанственији одговор на злочин који је обиљежен и историографски реанимиран књигом о којој је овдје ријеч. Наиме, Други свјетски рат је, поред осталог, представљао велику фабрику масовних православно-српских гробница, којима је прошаран цијели Балкан.

У том контексту најкомпетентнији истраживачи геноцидних нацистичко-фашистичко-балистичких активности на подручју Балкана и тумаче догађај од 28. јула 1944. године. О томе, као материјално свједочанство, остаће и зборник *Геноцид у Велици 28. јула 1944. – Зборник радова и саопштења са округлог стола у Велици одржаног 27. јула 2014. поводом седамдесетогодишњег помена*. Вишеструко значајна књига, прије свега, јер представља први документ о томе да је о величком покољу одржан научни скуп (што је сâм злочин, по себи, одавно „заврјеђивао”), а, потом, и због тога што се, ваљда, од ове књиге, па надаље, више неће ћутати тако упорно, као до сада, и, коначно, што и ова књига представља доказ да се готово ниједна мука у српском православном народу није могла одтуговати достојно без подршке и мајчинске помоћи Српске православне цркве.

Зборник је подијељен у три поглавља: прво поглавље представља зборник радова и саопштења са Округлог стола одржаног 27. јула 2014, друго поглавље је збирка бесједа и краћих, протоколарних, обраћања учесника седамдесетогодишњег помена жртвама геноцида у Велици, док је треће поглавље састављено од разноврсних прилога (навода, спискова, фотографија и сл.). Свакако да највреднији дио књиге представља прво поглавље, јер се радови и саопштења у њему штампана већином баве самим покољем у Велици.

У раду владике будимљанско-никшићког г. Јоаникија, под насловом „Истинске жртве никад не умиру“, преосвећени владика је врло прецизно и тачно истакао да је покољ у Велици, и, уствари, у Горњем Полимљу, вршен у оквиру ширег пројекта стварања „Велике Албаније“. Нагласио је, такође, да су неправилно злочинци и жртве национално збирно именовани као Црногорци (!), јер је та национална одредница творевина каснијих комунистичких власти, а да су се све до краја рата православни из подручја које насељавају Васојевићи увијек звали Србима, те да, стога, страдали у Горњем Полимљу, а, тиме, и у Велици, јесу били искључиво православни Срби, као и да би се друкчијом квалификацијом и приступом – прво, вријеђале жртве, а, друго, испало би да је брат убијао брата (што је ван сваке памети и, у овом случају, мимо историјске истине).

Руски научник, проф. др Кирил Феферман, у свом тексту „Нацистичка пропаганда усмјерена на муслимане на Балкану и Совјетском Савезу и њене импликације за масовна убиства“, изнио је своје ставове о општем „разумијевању“ између муслимана и нациста, и говори о утицају њихове идеолошке комуникације на злочине које су муслимани за нацисте извршавали. То да су муслимани на Балкану, у вријеме Другог свјетског рата, вршили стравичне злочине над православним Србима зарад нациста (о чему је доказ и Велика), или зарад других завојевача, историјски је тачно (којим поводом се и термин *бацибозук* користи), но, међутим, не би се могло рећи да је разлог свему томе искључиво у међусобном разумијевању, сличности и подршци нацистичке и муслиманске идеологије. Разлози су, бар за случај балканских српских земаља, нешто другачији (и почијају, између осталог, у неразвијеним рачунима са сопственим идентитетским проблемом, које објашњење би се и на однос Хрвата према православним Србима – и не само према њима – могло, *mutatis mutandis*, примијенити), премда и утицај идеологије, као безбожне артифицијелне људске творевине, није безазлен.

Надаље, врло вриједан рад у зборнику је саопштење владике пакрачко-славонског г. Јована (Ћулибрка). Ученик Давида Банкаира, и приљезни истраживач феномена холокауста (у свим његовим облицима и посљедицама), славонски владика је свој рад „Велика у топографији терора и топографији сјећања

Другог свјетског рата: увод у истраживање”¹ посветио критици методолошких грешака које се односе на неизучавање злочина на простору бивше Југославије у ширем контексту. Истовремено је направио успјелу компарацију случаја Велике, Доле пивске и Раве Руске (мјеста у Украјини, на граници с Пољском). Вриједно је помена, овдје, да је владика подсетио да је пивско село Дола претрпјело катастрофу, сличну величкој, 7. јуна 1943. године, те је и тиме ова два црногорска села довео у исти контекст страдања. Но, највриједнији дио рада аутора *Историографије холокауста у Југославији*² је запажање да, ни за Долу ни за Велику, „из периода социјалистичке историографије не постоје монографије, чак ни публицистичке ни породичне, што је за Црну Гору више него зачудно.”³ Доводећи у везу Долу, Велику и Раву Руску напомиње да је „на дјелу смишљен и дестељећима спровођен план о томе да се сакрије злочин.”⁴ Коначно, закључио је, за сва три наведена мјеста заједничко је и то да су злочини скривани и прећуткивани од домаћег становништва.

Академик Миомир Дашић, наш угледни историчар, наводећи ломне историјске догађаје с Великом у средишту, закључује да је најстравичнији злочин у историји Велике имао своју „историјску генезу”, и то баш због свог геостратешког положаја, и агресивних тежњи и напада Арнаута и Турака. Један од суровијих напада, који је, хронолошки, претходио геноциду из 1944, збио се 1859. године, када је побијено 20 људи, углавном нејачи и када су дјевојке, Српкиње, отимане и продане на пазарима у Гусињу, Плаву и Ђаковици.

У књизи, према мишљењу аутора овог рада, посебно су значајна излагања и свједочења Величана који су преживјели тај ујасни злочин, Љуба Живаљевића и проф. др Гојка Гојковића. Њихова сјећања су на тренутак

¹ http://www.velika.me/index.php?page_id=1696&lang=srpski

² Јован Ћулибрк, *Историографија холокауста у Југославији*, Институт за теолошка истраживања Православног богословског факултета Универзитета у Београду, Београд 2011.

³ „Геноцид у Велици 28. јула 1944. – Зборник радова и саопштења са окупљеног скупа у Велици одржаног 27. јула 2014. поводом седамдесетогодишњице помена, Одбор за обиљежавање 70 година од фашистичког геноцида у Велици 8. јула 1944. године, Велика 2015. (даље: „Геноцид у Велици”), стр. 29.

⁴ „Геноцид у Велици”, стр. 29.

оживјела и представila nam ту ужасну атмосферу која је у Велици завладала тог кобног 28. јула 1944. године, а посебно је отрежњујућа чињеница да су им извјестиоци њихових крвника, дан раније, казали да ће војска (злогласних дивизија и пукова „Скендербег” и „Принц Еуген”) мирно проћи кроз Велику, да се нико не боји, као и да ће сваку кућу, која буде напуштена, запалити. На тај начин, да несрећа буде на крају још већа, својим кућама су се вратили, преко ноћи, и они који су раније били домове напустили.

Академик Зоран Лакић је свој рад, врло неодређен и нескопчан с темом округлог стола, посветио одговору на тумачење „насилног покрштавања муслимана у околини Плава и Гусиња”, за вријеме балканских ратова, а чему је претходне године био посвећен „научни скуп”.

Проф. др Вељко Ђурић Мишина је, доводећи у везу српски и јеврејски народ (по страдању, братске народе), подсетио да су 1953. године Јевреји установили Меморијални центар „Јад Вашем” у Јерусалиму. То је учинио критикујући, на тај начин, српске политичке елите из 20. вијека, које су, за разлику од Српске православне цркве, брзо заборављале или најгрубље занемаривале злочине, који су се дешавали српском православном народу у 20. вијеку. Истовремено је позвао Величане на сарадњу у погледу пописа жртава величког покоља, на чему са својим колегама, историчарима, ради.

Свој допринос расвјетљавању геноцидног покоља у Велици дали су и проф. др Мирко Брковић и Миодраг Брковић, који су, на основу архивске грађе, открили намјере нацистичких подивљалих хорди, често неконтролисаних, у поковавању православног (премда и другог) становништва, као и сву грозоту размишљања које су нацисти имали и које су планирали да остваре (или су их, већином, остваривали) према покореним народима, међу којима су се нашли и Срби у Велици. Као резултат њихових истраживања, у Закључку рада су навели да „је злочин у Велици почињен од стране немачких трупа у знак одмазде и освете над цивилним становништвом због помоћи коју су становници Велике пружали партизанским јединицама.”⁵

Међу саопштењима и радовима с Округлог стола заступљени су и радови проф. др Марка Кнежевића (врло конкретан рад о стра-

дању дјете у плавском затвору 1941. и величко-ржаничком масакру 1944. године, с изузетно вриједним списковима жртава); Бранка Пауновића (о Велици као књижевној теми; он је, између осталог, и подсетио да је, у вријеме кад се о томе није смјело говорити, почивши српски књижевник Вељко Мијовић написао потресан и реалистичан роман „Црни вјетар”, који је доживио, до сада, два издања); генерала Милоша Гојковића и новинара Гојка Кнежевића (који је, саопштавајући јавности како се публицистика и, уопште, штампа односила према Величком масакру, поменуо да је у ранијим деценијама, можда понајвише, на незабораву величког страдања из 1944. године урадио пензионисани пуковник Бранко П. Пауновић, прикупивши богату архивску грађу и свједочења преживјелих Величана, али да га је његова рана смрт онемогућила да о томе упозна ширу јавност, а да је, непосредно након његове смрти, сав његов рад мистериозно нестао, „што се приписује тајној полицији и неодговорним појединцима”)⁶.

У другом дијелу књиге читалац ће наћи пригодне бесједе, изречене поводом седмдесетогодишњег помена жртвама геноцида у Велици, црквених великодостојника (међу њима и бесједу Његове Светости Патријарха српског Г. Иринеја), угледних Величана, и протоколарне изјаве и поздраве политичких изасланика. На крају књиге су прилози.

Је ли ова књига значајна и треба ли је читати? На оба питања дајем афирмативан одговор. Значајна је, јер је први већи научни корак у истраживању покоља у Велици, у контексту геноцидних елемената, које тај злочин има, и у контексту ширем и значајнијем од локалног и омеђеног. Треба је читати, ако не због чега другог, а оно из разлога који је, савјетујући своје сународнике да изучавају своју историју, саопштио знаменити пољски филозоф Лешек Колаковски казавши „да историју не учимо с циљем да бисмо знали како да се понашамо или како да успијевамо, већ зато да бисмо знали ко смо.”⁷

Зборник *Геноцид у Велици* је пионирско дјело и представљаће, надајмо се, иницијални корак у продубљенијем и вриједнијем истраживању разлога за звјерства почињена од

⁶ *Исио*, стр. 108.

⁷ Када је сличних савјета препуна и наша историографија, па, као примјер, наведимо ријечи историчара и публицисте Владимира Дедијера, који је једном казао да „онај који не зна одакле долази, не зна ни куда иде.”

⁵ *Исио*, стр. 78.

стране нацистичко-балистичко-вулнетарских разуларених хорди у Горњем Полимљу, али оно је и вриједан допринос изучавању психе злочинаца, има своје политиколошке вриједности, садржи индикаторе у погледу антрополошких, теолошких, језичких и правничких аспеката геноцида, злочина и мржње, у контексту страдања невине православне српске нејачи на подручју Велике, Горњег Полимља и територија које насељавају православни Срби.

Коначно, покољ у Велици, по скромном увјерењу аутора овог приказа, треба да има

озбиљне богословске консеквенце, јер: не заборавимо да се безумни покољ догодио 28. јула 1944, да је Св. Кирик, као трогодишње дијете, пострадао само зато што је хришћанин, а довољно би било консултовати црквени календар и увјерити се који се свеци прослављају у православном хришћанском свијету на дан геноцидног покоља у Велици.⁸

Од фалсификовања историје и идентитета, ми, православни Срби, можемо се, дакле, одбрани и спасити једино учењем, знањем и радом, којој тврдњи као доказ прилажем и предлог да се *Зборник* прочита.

Дамјан Тулафић, Беране

⁸ На слично је подсетио и митрополит Амфилохије у бесједи изговореној на седамдесетогодишњици помена жртава геноцида у Велици, а која је и заступљена у овом Зборнику. Видети: *Геноцид у Велици*, стр. 131–136.

КУЛТУРА СЕЋАЊА – КОЛОНИЗАЦИЈА ВОЈВОДИНЕ 1946–1947.

(Милан Мицић, *Насељавање Петровчана у Чиб-Челарево 1946–1947*,
УПИ ЧИБ Челарево, Челарево 2016, 147 стр.)

Обележавање 70 година од почетка колонизације Војводине након завршетка Другог светског рата, био је повод да историчар Милан Мицић напише монографску студију о насељавању становништва из околине Босанског Петровца у бачко село Чиб (Челарево). Једна од првих одлука нових револуционарних власти 1945. године односила се на извођење аграрне реформе и почетак колонизације Војводине. Временом ће се испоставити да су ова два изузетно важна догађаја у историји социјалистичке Југославије имала далекосежне последице за даљи развој економских и друштвених односа. Аграрна реформа озваничена је законом усвојеним на Трећем заседању АВНОЈ-а, чиме су се створили услови да огроман земљишни фонд од 1,5 милион хектара буде одузет од велопоседника и непријатеља револуције, а нови власници постају дотадашњи безземљаша. Највећи земљишни фонд створен је у Војводини, где је више од

668.000 хектара одузето углавном од припадника немачке народносне групе која се повукла са одступајућим армијама Трећег рајха. Непосредно после усвајања Закона о аграрној реформи у Војводину су почели стизати „возови без возног реда” из свих крајева земље – Црне Горе, Босне и Херцеговине, Словеније, Хрватске, Србије, Македоније, Косова и Метохије. Нове власти нису имале дилему по питању ко може добити кућу и земљу у Војводини – на колонизацију су могле да рачунају само породице које су дале борце јединицима Народноослободилачке војске. Колонизацијом су били обухваћени сви југословенски народи, прецизних података нема, али историчари наводе да је међу 250.000 колониста било 72% Срба, 18 % Црногораца, 5% Македонаца, 3% Хрвата и по 1% Словенаца и Муслимана. Хроничари су забележили како је први „воз без возног реда” стигао у Нови Сад 12. септембра 1945. године.

Колонизација која је уследила после Другог светског рата била је највећа сеоба на Балканском полуострву у последњих неколико векова, већа чак и од познате сеобе Срба под Арсенијем Чарнојевићем. Придошли колонисти су у Војводину донели своје обичаје, морал и схватања живота. Многа војвођанска места добила су тада нова имена, која су горштаке подсећала на јунаке из родног краја и друга знамења. Тако је Чиб прекрштен у Челарево, Филипово у Бачки Грачац, Краљевићево у Качарево, Букин у Младеново, Буљкес у Бачки Маглић, Хајфелд у Нове Козарце, Торжа у Савино Село, Крњаја у Кљајићево, Шупљаја у Крајишник, Вепровац у Крушчић, Секић у Ловћенац, Мартијица у Лукићево, Парабућ у Ратково, Врче у Сутјеску. Ова колонизација се у много чему разликовала од оне која је уследила после Првог светског рата, када колонисте, претежно добровољце у српској војсци нико није дочекао. Власти су колонисте после Другог светског рата дочекивали срдечно, водећи бригу о њиховом

смештају и исхрани до нове жетве у лето 1946. године.

Својом монографском студијом Милан Мицић се потрудио да попуни недостатке који су потребни за потпуно заокруживање истраживања везаних за тему колонизације Војводине после Другог светског рата. Његова монографска студија обрађује насељавање колониистичких породица с подручја Босанског Петровца у војвођанско место Чиб. Тиме је аутор попунио празнину која постоји за неколицину војвођанских насеља чија колонизација није историографски обрађена.

Монографску студију чини седам поглавља – у „Уводу” аутор даје кратак историјат насеља Чиб, од његовог првог помена 1292. године као насељеног места у Бачкој жупанији Угарског краљевства, до октобра 1944. године када је место ослобођено од фашистичке окупације. У поглављу „Општи ток процеса колонизације 1945–1948.” даје се преглед законодавне регулативе којом је у Демократској Федеративној Југославији било решено аграрно питање, које је чинило основу социјалистичке револуције, поред ослобођења земље једно од најважнијих циљева Народноослободилачке борбе. У следећем поглављу „Демографски вакум у Чибу” приказано је стање у насељу које су пре ослобођења напустили Немци и Мађари. Они који се нису повукли с јединицама Вермахта, њих око 330 било је затворено у логору који се налазио у самом Чибу. Живот у насељу се нормализовао до новембра 1945. године, пред почетак масовне колонизација српског становништва с простора Босне која је описана у поглављу „Досељавање колониста у Чиб”. Према аутору ратна пустошења, уништавање имовине, паљење кућа, хронична глад, коју је донео рат у већ постојећем општем сиромаштву, били су унутрашњи мотиви колониста који су се кретали ка Војводини као обећаној „митској земљи белог хлеба.” Такође, трагичне последице рата покретале су народ на пресељење независно од државних и идеолошких циљева колонизације. Распооређивање придонелих колониистичких породица по кућама у Чибу, као и подела обрадивог земљишта обрађена је у поглављу „Куће, земља”. Свака колониистичка породица добила је основни намештај и посуђе; а на три колониистичке породице додељен је пар коња и неопходни пољопривредни инвентар. О дугачком процесу акултурације новом животном простору говори поглавље „Почетак новог живота”. У пројек-

цији развика насеља услед промена које су се догодиле колонизацијом становништва из околине Босанског Петровца, насељу Чиб требало је дати његов нови идентитет. Због тога су колониисти инсистирали на промени назива насеља. Чиб је у пролећа 1947. године преименован у Челарево, по имену народног хероја из њиховог краја – Здравку Челару. У „Закључку” ове монографске студије аутор истиче да је Чиб колонизацијом 1946–1947. године постао насеље партизанских бораца, ратних ветерана што је била појава која је означавала један специфичан, тек завршеним ратом створен свет са својим вредностима, правилима и хтењима. У том свету проистеклом из Народноослободилачког рата на тлу Југославију, свету ратних победника, који су населили Чиб, идеја брзог прогреса и модернизације била је једна од кључних идеја новог историјског идентитета. О томе сведочи План Месног народног одбора Чива из септембра 1946. године, о будућем развитуку и потребама насеља, указавши на једно стање духа које је имало пројекцију будућности. На крају студије у „Прилогу” дат је списак колониистичких породица насељених у Чиб.

Ова колонизација била је једно од највећих организованих пресељења становништва у историји Европе, а испоставиће се да је она била само увод у још масовније досељавање у Војводину које ће из корена променити њен етнички састав. Демографске процене говоре да је од 1948. до 1968. године када су економске миграције преусмерене ка земљама Западне Европе, у Војводину, махом из Босне и Херцеговине и Централне Србије, стигло приближно исти број људи колико и током колонизацији. Поред тога у Војводини је остала и бар половина од преко 200.000 људи избеглих током ратова у којима се распала југословенска држава крајем XX века. У досељавању Срба у Војводину аутор истиче политичке мотиве којима су се руководиле власти – било је најсигурније да се опустели гранични појасеви према Румунији и Мађарској попуне Крајишницима у чију лојалност нова држава није имала разлога да сумња. Војводина је колонизацијом добила вишеструко, пре свега бројну популацију, спремну да се укључи у све токове привредног и друштвеног живота. Почетни неспоразуми међу становништвом су врло брзо били превазиђени, староседеоци су помало потцењивали придонели горштаци, који су тежили одређеној врсти

авангарде, где су истицали свој допринос у рату и револуцији.

Своје закључке Мицић је утемељио на анализи богате и разноврсне архивске грађе одговарајућих фондова Архива Војводине и Историјског архива града Новог Сада. Такође, аутор се показао као веома добар познавалац историографске литературе релевантне за овај проблем што му је омогућило да успешно контекстуализује предмет свога истраживања и научно аргументује своје закључке. Ова монографска студија за њега представља искорак јер се у свом истраживачком опусу до сада бавио токовима и последицама колонизације која је уследила после Првог светског рата. То му је омогућило да направи поређења и изведе одређене закључке. Студија је илустрована аутентичним фотографијама из времена насељавања, од којих је најинтересантнија она на који су приказани пристигли

колонисти на железничку станицу у Немачкој Паланци (Бачка Паланка). Ова фотографија је врло често служила као илустрација колонизације и била је различито потписивана, а идентификацијом појединаца који се на њој налазе, дефинитивно је потврђено да се ради о Петровчанима који су колонизовани у Чиб јануара 1946. године.

Књига представља значајан допринос неговању културе сећања на колонизацију Војводине 1945–1946. године, а писана је у времену када су преостали малобројни живи сведоци овог историјског догађаја могли да изнесу своја сећања. Захваљујући труду и студиозности аутора Милана Мицића добили смо једно вредно историографско дело које на аутентичан начин оставља сведочанство о времену и људима у њему, који су постали део историје.

Др Предраг М. Вајаџић
историчар, Бачка Паланка

СЕЋАЊА ЈЕДНОГ ИСТОРИЧАРА

(Василије Ђ. Крестић, *Запамћења*, Матица српска, Нови Сад 2014, 332 стр.)

У мноштву недостатака српске историографије, као и радних задатака чије је остварење тек чека, врло се често уочава и истиче одсуство добрих библиографија, разноврсног карактера и намена, које би обогатиле историјска знања и олакшале будућа истраживања. Једна од изузетно потребних библиографија свакако би требало да обухвати детаљан попис дневника, успомена и мемоара написаних у протекла два века, с обзиром на то да још увек не знамо какво се богатство налази у тим „личним историјама”, писаним за себе, своје породице и нека будућа покољења. Можда би се њоме показало да су историјске личности, али и готово анонимни учесници и сведоци различитих догађаја, чешће но што обично мислимо улагали напор да доба у којем су живели и збивања која су га испуњавала сачувају од заборавља. У овом тренутку, међутим, превладава снажан утисак да су само ретки појединци, упоредо с пословима које су обављали, имали разумевање, потребу и вољу да заинтересованим савременицима, потомству и историји подаре лична сведочанства. Ако бисмо, уз то, међу онима који су се прихватили писања

мемоара утврђивали професије којима су припадали, углавном бисмо проналазили политичаре, војнике и, нешто мање, књижевнике и уметнике. Усуђујемо се рећи да су се бележењу успомена најређе посвећивали историчари, а зашто је то тако захтева посебно одгонетање, поготово отуд што нико од њих није боље знао вредност историјских извора. Тим ретким изузецима припада Бранко Петрановић, још увек непревазиђени познавалац историје југословенске државе, који је покушају њеног тумачења придодео и своје сажето исприповедано животно искуство, објављено, данас већ давне 1994. године у књизи *Историчар и савремена епоха*. Четврт века доцније, придружио му се Василије Ђ. Крестић, пријатељ са студија и колега с Филозофског факултета у Београду.

У средини која је последњих година и деценија готово загушена поплавом научних и публицистичких књига о прошлости, појава његових *Запамћења* изазвала је велику пажњу, превасходно због улоге коју је имао и има у историјској науци и српском друштву. То је један од основних разлога због којег ће различите категорије читалаца ове књиге трагати за сазнањима која их првенствено занимају. Јер, у савременој српској историографији веома је мало историчара чији су стваралачки рад, јавна испуњања и многострука ангажовања била попут његових јасна и препознатљива, а самим тим колико одобравана толико оспоравана и злонамерно критикована.

Не бавећи се радозналцима који се надају да у свакој приватној историји могу пронаћи интимне детаље погодне за препричавања, верујемо да ће најшире читалачке кругове или ширу културну јавност, како се уобичајено каже, интересовати шта је академик Крестић написао о свом националном раду, подршци коју је дуги низ година давао националним покретима и иницијативама, удружењима и одборима, трудећи се да – као и у науци којој је посвећен – непобитним аргументима и упркос многобројним супротним тврдњама докаже како све оно што је српско није уједно „великосрпско, националистичко и шовинистичко”. Управо такав његов

став злоупотребљаван је у настојањима да се при образлагању узрока који су довели до трагичног распада југословенске државе знатан део одговорности припише српским историчарима и наводном утицају који су њихови тобоже ратнохушкачки текстови имали на осећања нације и доносиоце судбоносних политичких одлука. Истом корпусу запитаности припада и интересовање за сусрете академика Крстића са европским и светским званичницима, лажним и искреним миротворцима, а могуће надање са Слободаном Милошевићем, бившим председником Југославије, који је – према истим тумачењима – био највећи виновник њеног ужасног краја и с којим су га повезивали чак и онда када за то није било никаквог основа. Не покушавајући да било ком од тих питања дамо кључну предност, морамо истаћи и изнова обновљено занимање за Меморандум САНУ, чувени документ у којем су, понекад га и не прочитавши, сви критичари српске политике и српске нације налазили „доказе” о тзв. повампирењу великосрпског национализма, по уверењу КПЈ (СКЈ) и њених савремених идејних следбеника из „грађанских” кругова, тог непресушног исходишта свег зла у југословенској држави. Тешко је, наравно, рећи да ли ће бити разочарани или задовољни оним што је о свом доприносу написао професор Крстић, истакавши: „Што се мене као историчара тиче, за *Меморандум* сам написао делове који се односе на положај Срба у Хрватској и на понашање војвођанских аутономаша. Кад бих и данас писао о томе, поштујући историјске чињенице, не бих имао разлога било шта да мењам, али бих морао много тога да додајем и проширујем јер ме догађаји нису демантовали, већ су, нажалост, у свему потврдили моје оцене из 1986. године” (стр. 140). У сваком случају, мораће да му признају доследност.

Други, много ужи читалачки круг, у који бисмо сврстали „историчаре од заната”, превасходно двадесетовековце, мада је академик Крстић својим научним радом далеко више био посвећен претходном столећу, такође ће се интересовати за наведена и друга сродна питања, с тим што ће понуђеним одговорима приступити као прворазредном историјском извору и прилици да се упознају с научним тумачењем изложених збивања. Историчари који се посебно баве друштвеном историјом пак добиће и у овој књизи још једну потврду све присутнијег научног схватања да се у животу сваког појединца крије

светска историја. Ако је притом тај појединац научник и у најплеменитијем смислу ангажовано људско биће, предности његовог сведочења неспорне су. С друге стране, будући да је аутор *Зайамћења* писао и о годинама проведеним на Филозофском факултету Универзитета у Београду, универзитетски наставници трагаће у вишедеценијском искуству овог професора националне историје новог века и за путоказима који им могу помоћи у свакодневном школском и педагошком раду. „Схватио сам да је то веома захтеван и одговоран посао”, написао је на ту тему, „да, ако човек жели да буде добар и занимљив наставник, мора за свако предавање озбиљно да се припрема, да ништа не препушта импровизацијама” (стр. 115).

Истом кругу заинтригираних професионалаца, мада се не баве научним радом, припадају многобројни историчари који су имали срећу да им током студија часове држи управо професор Василије Крстић, припадник једне од најплоднијих стваралачких генерација на Одељењу за историју, захваљујући чијем је раду, како је почетком 80-их година прошлог века писало у једном престижном недељнику, оно сматрано „најјачим” на најпрестижнијем факултету у ондашњој, рецимо „великој” Југославији. Јер, публикавање ових успомена омогућило им је да се присете оних година у којима су, на пример, први пут слушали о упорној борби Срба у Троједној краљевини Хрватској, Славонији и Далмацији да им се призна статус политичког народа, о неодрживости представе о бискупу Штротсмајеру као „икони југословенства”, српској штампи у Угарској или о идејама Светозара Милетића.

Имајући у виду те широке кругове читалаца, из најразличитијих, мада и сродних мотива заинтересованих за садржину *Зайамћења*, смео тврдити да сви они који њиховом читању буду приступили добронамерно неће бити „изневерени”. На првом месту стога што је ово још једна књига писца на чији смо господствено јединствени и јасни стил већ годинама и десетинама навикнути. Прецизност и разложност мисли и овог је пута праћена снажном и савршено чистом реченицом, разумљивом и неупућеном читаоцу, чијем ће уху, верујемо, пријати и понеки архаизам, давно заборављена реч, чија се старина природно уклапа у сећања на прошла времена, а казивања о њима чини драгим и присним. Говорећи о прошлом, као и о сада-

шњем добу, академик Крстић је у складу с описиваним догађајем или појавом приповедао саосећајно где је осећања требало показати, духовито где се могло, сочно када је и живот доносио такве тренутке, оштро и одсечно у моментима у којима није скривао неслагање, па и гнушање над онима који су се понашали нечасно и неначелно.

На другом месту истакли бисмо дуго-трајност забележених сећања, зачетих давне 1934. године у време погибје крља Александра, а сатканих од нераскидивог споја најличнијих догађаја и онога што су доносила историјска времена, нужно захватајући животе и судбине сваког детета и човека. Умешност којом је описано ово прожимање приватног и општег допринела је да се готово с подједнаким интересовањем прате дечачки несташлуци, страх од мађарских одмазди, понекад сурови школски режим, сећање на добре и мање добре наставнике, на студије историје, подстанарске муке, спортске активности, војничке дане, прва запослења, научна истраживања, тражење одговора на животне изазове, универзитетску каријеру, рад у Српској академији наука и уметности, повремено незадовољство њеним радом, одбрану истраживачких резултата, мучну нужност удаљавања од ауторитета старијих, заштиту националних интереса, смелост да се – ако је неопходно – буде усамљен и одабере тежи пут. Пратећи аутора *Займћења* кроз тај дуги низ ситуација, делом сличних онима које су доживљавале исте генерације, а још више кроз оне које задесе само ретке појединце, захвални читалац моћи ће доста добро да упозна самог писца, али и мноштво знаних и незнаних личности које су прошле кроз његов живот, остављајући невесео или, супротно, светао траг. Бескопромисна искреност пак којом је говорено и о њима и о свему доживљеном упечатљива је у жељи да се не пређуће ни непријатне истине.

На исти начин незаборавним нам се чине оцене појединих збивања и размишљања о најзначајнијим историјским и савременим темама, попут положаја у којем се данас налази српски народ. Као такву доживели смо мисао да је Меморандум САНУ представљао њен „звездани тренутак” (стр. 140), а упоређо с тим и право мало предавање о томе шта треба да буде национални програм, ко би у његовом настајању требало да учествује и на који би се начин морао чувати од опасности свакодневне, политикантске злоупотребе.

„Желим да нагласим”, истакао је професор Крстић, „да *Меморандум* није написан с намером да буде национални програм, већ с циљем да послужи једнократно, у оном тренутку, а не у перспективи, што је случај с правим националним програмима. Упркос томе, тај документ доживљен је као национални програм и данас се с многих страна, посебно од оних који Србији нису наклоњени, тако и представља [...] Иначе, мислим да САНУ није позвана да пише национални програм. Свугде у свету иза таквих програма морају и треба да стану државе и владе. Он мора да буде састављен на основу бројних, разноврсних и поузданих података, сурово реалних оцена, процена и стварних могућности. Ти подаци, оцене и процене у надлежности су државе. Они нису, не могу и не треба да буду доступни свима којима се прохте да их имају. Подаци на основу којих треба да буде састављен национални програм и сâм програм нису документи за јавност. Свуда у свету то су тајни документи с којима су упознати само најужи кругови државног руководства. Тако је било и с *Начертанијем* Илије Гарашанина из 1844. године [...] Национални програми нису оно што су и што треба да буду страначко-политички програми” (стр. 141). Свако ко буде прочитао ове мисли, чини нам се, вероватно ће се запитати да ли ће њихова поука стићи до оних чија реч има далекосежније последице од погледа једног историчара.

Тој, свакако не успут, датој лекцији могу се придружити и многе друге, због чега је тешко издвојити најупечатљивије. „... дан је довољно дугачак ако се обавезе рационално распореде”, написао је тако на једном месту академик Крстић, објашњавајући како је успео да још од 1961. године, када је објавио први научни рад, непрекидно пише и ствара, „ако се начини добар радни ритам и ако се тог радног ритма дисциплиновано придржавамо. Кад је о послу реч, био сам војнички дисциплинован и строг према себи, а онда и према онима који су ме окруживали. Бити такав није увек лако и пријатно, поготово није пријатно за околину”, закључивао је. Жртви која очевидно није мала, нарочито за оног ко се определи за такву спартанску дисциплину, формалну крутост умногоне је ублажила безмерна љубав за историјску науку и њен значај. „Волео сам и волим посао којим се бавим”, истакао је академик Крстић, дајући охрабрење и свим другима који су се посветили проучавању прошлости. „Чврсто

верујем да он није узалудан, да има дубоког смисла, да је друштвено користан и са ста-новишта националних и државних интереса неопходан” (стр. 144–145).

Могуће је да је управо том његовом ми-шљу био руковођен и професор Чедомир По-пов, када је у једном предлогу истакао без-мерно поверење које академик Крестић има у „моћ науке”. По његовим речима, у њу је била уткана и давно настала мисао: „Оспори-те ако можете истинитост мојих навода, а по-сле клевете до миле воље” (стр. 179). То што је пре много времена изговорио славни Ми-рабо истовремено је одговор, али и позив на подношење другачијег доказа свима који су, између осталог, Василија Крестића прогласи-ли „творцем теорије о геноцидности хрват-ског народа”.

Садржина *Зайамћења*, богата факто-графија која је у њима сабрана, мноштво ори-гиналних докумената, анализирано вишече-ценијско људско и научно искуство, путока-зи и поуке које нуди како историчарима тако и културној јавности чине ову књигу веома важном. У њој смо пронашли оно што је вред-но памћења: моралну атмосферу времена, непоновљиви ритам прохујалог живота, по-

кушаје сналажења појединца у временима која су на овим просторима готово увек тешка и изазовна. Свој покушај изношења личног доживљаја *Зайамћења* професора Василија Крестића завршили бисмо још једним њего-вим закључком, драгоценим сваком истори-чару у тренуцима сумњи и клонућа: „... види се да сам имао доста политичких проблема, али се никад нисам предавао, да сам се у гра-ницама постојећих могућности бранио, су-протстављао, борио и из одбране прелазио у напад. У борби сам истрајавао зато што сам чврсто веровао, што сам знао да сам својим научним тумачењима прошлости био у праву. Моја тумачења историје имала су и имају ши-року и чврсту истраживачку подлогу коју није могуће оспорити. Био сам дубоко свестан политичког тренутка у којем сам деловао, али и његове пролазности. Сматрао сам да сам дужан да браним лично достојанство, али и достојанство науке и њен дигнитет. Из свега тога црпео сам снагу” (стр. 202). И, на самом крају, једна запитаност без одговора: да ли је човек који је ово написао доиста случајно или по неком недокучивом мерилу уместо лекара постао историчар?

Проф. др Мира Радојевић
Филозофски факултет у Београду

ИСТОРИЧАР КАО КРИТИЧКИ ИНТЕЛЕКТУАЛАЦ (Чедомир Попов, *Историја на делу. Разговори 1982–2012*, приредила др Јелена Попов, Матица српска, Нови Сад 2016, 627 стр.)

Захваљујући труду др Јелене Попов, су-пруге покојног академика Чедомира Попова (1936–2012) те Матице српске чији је академик био почасни председник, унутар корица једне књиге сакупљени су његови интервјуи и новински разговори објављени у временском распону од три деценије – од 1982. када је настао први, све до последњег објављеног крајем маја 2012. године. На овај начин, расути и, неретко, тешко доступни интервјуи академика Попова налазе се пред читаоцима. Будући да се ради о фактографски богатим и ванредно садржајним текстовима они представљају изузетно сведочанство не само о развојним путевима српске историографије током поменутог тродеценијског раздобља већ и прворазредан историјски извор о политичким схватањима и, уопште, интелектуалним погледима српске интелектуалне елите крајем 20. и почетком 21. столећа. Ово посебно будући да у новинским интервјуима и разговорима са академиком Поповим преовлађују две основне теме – проблеми савремене историографије укључујући и питања објективности, улоге историјских знања у савременом

друштву као и инхерентних ограничења историјске науке. Друга велика тема којој је академик Попов посвећивао значајну пажњу у својим јавним иступањима јесу значајна питања с којима се суочавала српска национална и државна политика, од времена кризе социјалистичке Југославије средином 80-их година, преко распада југословенске државе све до савременог доба и поновног обнављања српске државности.

Пажљиви читалац уочиће да професор Попов током три деценије, обухваћене књигом његових интервјуа, није у значајнијој мери мењао своје разумевање историје и историјске науке. Основу његовог теоријско-методолошког приступа представљала је својеврсна синтеза недогматске марксистичке теорије друштва која је у сферама материјалног живота трагала за „реалним покретачима историјског развоја”, затим историје међународних односа коју је засновао један од најутицајнијих француских историчара прве половине 20. века Пјер Ренувен те, иако скромнијем обиму, француске историјске „школе Анала”, нарочито концепција једног од њених најутицајнијих представника, Фернана Бродела, о материјалним оквирима цивилизације и настанку капитализма. Коначно, управо од ове, вероватно најзначајније школе у историјском мишљењу 20. века, Попов је прихватио и програм „тоталне историје” (*histoire totale*) – тежњу ка што свеобухватнијем и целовитијем истраживању прошлости које би, поред домаће политике и политичких односа, укључила и низ других области друштвеног и појединачног живота попут економије, друштвених институција, религије и културе. Имајући у виду поменуте чињенице, особени теоријско-методолошки приступ Чедомира Попова представљала је једна врста друштвене историје политике и међународних односа која је, на супрот традиционалног приступа историјске науке, узимала у обзир поред физичкогеографских оквира људских друштава, још и читав низ других чинилаца попут демографске структуре, друштвено-економских односа, научно-технолошког развоја, друштвене свести, политичких идеја и религијских система

те, на концу, политичких интереса појединих друштвених група.

Успевши у своме историографском раду да избегне опредељивање за традиционални позитивизам или вулгарни марксизам као и идеолошки пожељне теме који су преовлађивали главним токовима српске историографије током постојања социјалистичке Југославије, професор Попов је, истовремено, успео да изгради самосвојну методологију у којој историјска синтеза има нарочито важну улогу. Захваљујући томе, значајно је унапређен општи стручни ниво српске историографије, истраживање европске историје постављено је на чвршће теоријске и методолошке темеље док је сама историјска наука обогаћена новим садржајима. Коначно, изразити смисао за историјску синтезу омогућио је академику Попову да пружи синтетичке приказе европске и српске историје који су, издржавши пробу времена, и након неколико десетлећа од свог првог објављивања, постали трајно наслеђе српске историографије, иначе, пословично сиромашне оваквом врстом историјских радова. Одатле је Чедомир Попов припадао неколицини српских историчара из друге половине 20. века који су у значајној мери модернизовали српску историографију затворену у традиционалне оквире позитивистички схваћене политичке и дипломатске историје и усредсређене на утврђивање појединачних чињеница.

Насупрот јасно уобличених и релативно чврстих историографских концепција које се нису значајније мењале током три деценије обухваћених овом књигом, у политичкој мисли Чедомира Попова током поменутог раздобља могуће је уочити јасну еволуцију која је карактеристична за читав низ српских интелектуалаца, припадника генерације која је стасавала и већим делом деловала у раздобљу социјалистичке Југославије. И за њих, као и за Попова, југословенска држава и југословенство су представљали прогресивну историјску појаву „не као нека наднационална унитарна идеја” већ пре као „... заједница народа који међусобно имају поверења, који верују једни у друге и који се једни на друге ослањају”. Ово посебно, будући да су обе југословенске државе представљале рационалан оквир не само за несметани материјални и духовни развој југословенских народа већ,

пре свега, нужну историјску потребу „у којој ће се бранити национална индивидуалност и сама национална и политичка егзистенција југословенских народа”. Свеобухватни друштвени, политички, економски и културолошки изазови с којима се српски народ суочио током последње деценије 20. века – од распада заједничке државе, грађанског рата на просторима некадашње Југославије, стварања „крње Југославије” у виду СР Југославије, преко рата против НАТО алијансе, политичких промена које су наступиле након 2000. године, снажења захтева за редефинисањем положаја Војводине унутар Србије те проглашења независности Косова – одразили су се и на политичку мисао Чедомира Попова. У промењеним условима, Попов је с критичких позиција просуђивао о међународним односима у савременом свету обележеним сувереном превлашћом САД као једине светске силе која, у интересу својих империјалних циљева, води освајачке ратове широм планете а под идеолошким плаштом ширења демократских вредности и заштите људских права. Критичан према односима у савременом свету, Попов није пропустио ни да критички и разборито суди и о путевима и странпутицама модерне српске историје. Настojeћи да своје закључке темељи на научним знањима, он је успевао да пружи изнијансирано тумачење политичких процеса у савременом свету. Верујући у еманципаторску моћ историјске науке, Попов је несумњиво делио убеђење да су савременом човеку, можда пре но икада раније, неопходна рационална и објективна знања о прошлости.

Као и све научне и стручне радове академика Чедомира Попова и његове новинске интервјуе и разговоре одликују широка стручна и општа култура, јасан, језгровит и готово беспрекоран стил као и, без имало претеривања, изразита ерудиција. Стога се надамо да објављивање књиге сабраних интервјуа и новинских разговора академика Чедомира Попова, заједно са претходно објављеном целивитом библиографијом његових радова (*Чедомир Попов. Живот и историја. Библиографија*, приредиле Вида Зеремски и Јелена Попов, Нови Сад 2015), представља увод у издање његових сабраних дела што он, својим местом у српској историографији, несумњиво заслужује.

Доц. др Михаел Анђоловић
Педагошки факултет, Сомбор

ИСТОРИЈА СРБА У ТРСТУ

(*Култура Срба у Трсту 1751–1914 = Cultura dei Serbi a Trieste 1751–1914* /приредили М. Перишић и Ј. Рељић; превод Ј. Танасковић/; Архив Србије и Српска православна црквена општина, Београд и Трст 2016, 481 стр.)

Књига *Култура Срба у Трсту 1751–1914* представља део обимнијег пројекта Архива Србије на сређивању, обради, заштити и представљању архивске грађе и културно-историјског наслеђа српског порекла ван граница Србије. Настала је као резултат дугогодишње успешне и плодне сарадње Архива Србије, Српске православне црквене општине у Трсту и установа културе града Трста, која је у претходном периоду већ изнедрила више штампаних и електронских публикација (поменимо књиге: *Архив Српске православне црквене општине у Трсту 1749–1950*, том I–II, прир. Љубодраг Поповић, Дарко Гилер, Миодраг Пурић, Београд 2007; *Писма из Трста. Никифор Вукадиновић Димитрију Руварцу*, прир. Никола Марковић, Даница Филиповић, Београд 2011; *Историја српске дипломатије. Документи*, књ. I, Генерални конзулај Краљевине Србије у Трсту 1884–1914, прир. Мирослав Перишић, Светозар Рајак, Јелица Рељић /двојезично издање/, Београд 2009, друго издање 2013; као и електронска издања књига *Храм Светиоџ Сиридона*, *Српска школа „Јован Ми-*

лејић” у Трсту и Српско православно гробље „Свети Ђорђе” у Трсту /2012/, прир. Александар Радош).

Настала као резултат како појединачног тако и групног, а свакако колективног залагања великог броја сарадника из различитих институција из Србије и иностранства, у овој књизи сабрана је сума досадашњих знања у вези са српском заједницом из Трста, почевши од њиховог најранијег помена на тим просторима, преко убрзаног економског и стабилног политичког развоја, образовања и богате културе, па све до приказивања материјалног и духовног наслеђа које су представници ове мале али значајне српске енклаве у европском медитеранском приобаљу оставили својим сународницима, али исто тако и државама у којима су живели и стварали, чији су узорни поданици били, истовремено поносно истичући своје српско порекло.

Писању овог својеврсног прегледа историје Срба у Трсту у распону од безмало два и по века поред домаћих стручњака прикључио се и велики број италијанских аутора. Њиховим радовима је покривен изузетно широк спектар тема, који обухвата привредну и дипломатску историју, историју културе и разнородних установа (као што су црква, образовање, култура и сл.), обједињује локалну и породичну историју, историју уметности, историју књижевности, архитектуре, етнографију, архивистику и друге сродне науке и њихове помоћне дисциплине.

Књига започиње с неколико прилога историјске тематике, пре свих носећим и надахнутим текстом који говори о значају Трста за историју Срба, чији је писац истовремено и главни „кривац” за настанак овог издања, др Мирослав Перишић, директор Архива Србије, а којим је аутор успео да читаоцу у простору и времену приближи Трст и његово грађанство српског порекла. Истовремено, он је пружио низ убедљивих чињеница које иду у прилог претходно изнете констатације. Као добра документациона потврда претходно исказаног уклопио се рад проф. др Марка Дога о развоју и деловању српске трговачке

заједнице у Трсту у периоду од 1748. до 1908. године. Овим радовима тематски блиска је дипломатска преписка 1889–1899, српских вицеkonzула и генералног konzула у Трсту са министрима иностраних дела Краљевине Србије. Поменута грађа, похрањена у Архиву Србије, садржи податке значајне за политичку, економску, црквену и културну историју Трста и околине, али и за историју Аустроугарске, Србије, Црне Горе и Османског царства.

Српска православна црква Св. Спиридона, која доминира главним градским тргом *Ponte Rosso*, једна је од највећих у српству, а говори о некадашњем богатству невелике српске заједнице у Трсту. Ова црква представљала је узор приликом изградње Храма Св. Саве у Београду, на Врачару, па стога није чудо да је у књизи више чланака посвећено питању изградње Прве Цркве. Она је започела 1751, али је, због нестабилности терена, после његове темељне санације, на истом простору 110 година (1861) касније замењена Другом Црквом Св. Спиридона. С тим у вези су и прилози о иконама којима је осликана унутрашњост Цркве, појединости о пореклу и настанку њених звона, о деловању црквеног хора и православном црквеном појању у Тршћанској црквеној општини.

Истраживачима 18. и 19. столећа, а посебно породичних историја и локалне историје, али исто тако и знатижељном читаоцу жељном да прошири своје знање, свакако да ће посебну пажњу привући живе и занимљиво писане биографије појединаца, као и историја богатих српских породица из Трста, којима је уверљиво дочарана сва достојанственост, грациозност и елеганција грађана овога комсомолитског града, у којем се, како то наводи један од аутора у књизи, умеће живљења читовало на сваком кораку. На то упућује много тога. Довољно је само побројати неке од најзначајнијих старих српских тршћанских породица, као што су, на пример, били Боте, Вучетићи, Гопчевићи, Квекићи, Куртовићи, Опујићи, Ризнићи, Милетићи, Поповићи, Фрушићи и Шкуљевићи, или се сетити величепних палата и породичних кућа које су они подигли у урбаном градском језгру, па да се сагледа њихова економска моћ, и с лакоћом схвати колики је био углед и значај ових људи за развитак самог града. Поред приређених података из личних и породичних историја, у прилозима је дат и богат илустративни материјал, који у значајној мери допуњава узор-

но написане чланке. То су пре свега, бројни појединачни и породични портрети, као и друге слике, израђене у техници уља на платну. Међу њима, честе су тзв. капетанове слике, слике једрењака, веома популарне у оно време међу капетанима и бродовласницима, које су њихови власници држали на зидовима радних просторија или у кабинама бродова. Поред фотографија појединаца најразличитијег животног доба ту се могу пронаћи и снимци главних фасада зграда, гробница, биста, бакрореза, икона, позлаћених свећњака, драгоцених посребрених окова јеванђеља и разноврсних сачуваних обредних предмета који су припадали богатим српским породицама из Трста. Посебни радови посвећени су помињаним српским палатама и другим српским грађевинама, као и српском гробљу у Трсту, у којима се поред најзанимљивијих података са становишта архитектуре може лако и прегледно пропатити и урбанистички развој града Трста током задатог периода. Вредно је нагласити да је ова монументална и драгоценна књига добила изузетно луксузну опрему, а да својим разноврсним, богатим и садржајним илустративним материјалом, одштампаним на најквалитетнијем папиру, представља прави визуелни ужитак за читаоце.

Као значајно културно и трговачко средиште Срба, које се налазило на раскршћу морских и копнених путева, Трст је био средиште окупљања бројних личности које су током 19. века живе и стварале у њему, било да је реч о књижевним ствараоцима, меценама, или љубитељима књига и претплатницима на различите публикације. У њему су се већ од краја 18. века нашле следеће личности: Ђакон, полиглот и писац Викентије Љуштина; свештеник Цркве Св. Спиридона и књижевник Вићентије Ракић; лингвиста, географ, археолог, просветитељ и песник Павле Соларић; велики путник, књижевник и драмски писац Јоаким Вујић; учитељ, преводилац и добротвор Димитрије Владисављевић; лекар, новинар и један од покретача *Новина сербских*, првих новина код Срба Димитрије Фрушић; затим сарадник више новина и потоњи патријарх Герман Анђелић; публициста, историчар, астроном, књижевник и издавач Спиридон Гопчевић млађи, као и трговачки агент и новинар Петар Узелац; архимандрит Манастира Крупа, епископски викар у Далмацији и Боки которској Герасим Зелић; српски филозоф и просветитељ Доситеј Обрадовић; српски владица и песник Лукијан Мушички и многи други.

Поред тога, недовољно је познато, а вредно је помена, да се Српска православна општина у Трсту истицала као сваковрсни дародавац српских стваралаца, институција, појединаца, па чак и српских устаника (на пример, током Првог српског устанка), о чему сведочи грађа сачувана у њеном архиву.

Да би се слика о тршћанском српском становништву комплетирали постарали су се аутори прилога о најзначајнијим српским установама у Трсту – Српској школи „Јован Милетић”, библиотеци и архиву Српске православне црквене општине, као и библиотеци Српске православне општине, на основу којих је могуће сагледати рад ових установа

образовања и културе све до данашњих дана, и стећи увид у богата нематеријална добра којима оне располажу.

Овим, наравно, нису поменуте све теме и проблеми који су добили одговарајуће место у овој вредној, занимљивој и драгоцену књизи, која ће њеног корисника поред радости самог читања обогатити и новим знањима, досад недоступним како научној, тако и широј читалачкој публици у земљи. Да је претходно речено тачно, потврђује и Награда града Београда у области друштвених и хуманистичких наука, високо признање које су добили др Мирослав Перишић и Јелица Рељић, њени приређивачи.

Др Пејтар В. Кресћинић, научни саветник
Историјски институт, Београд

АУТОРИ У ОВОМ БРОЈУ AUTHORS IN THIS ISSUE

ВЛАДАН С. ГАВРИЛОВИЋ. Редовни професор на Одсеку за историју Филозофског факултета Универзитета у Новом Саду.

Дипломирао 1995, магистрирао 2000. („Дипломатички списи код Срба у Хабзбуршкој монархији и Карловачкој митрополији од краја XVII до средине XIX века“) и докторирао 2003. године („Темишварски сабор и Илирска дворска канцеларија: 1790–1792“) на Одсеку за историју Филозофског факултета у Новом Саду. Био је доцент (2004–2009) и ванредни професор (2009–2014) Филозофског факултета у Новом Саду. У звање редовног професора изабран је 2014. године. Област научног истраживања: национална историја од 16. до 19. века, Срби у Хабзбуршкој монархији, Карловачка митрополија, помоћне историјске науке.

Важније књиге: *Срби у жрадовима Срема 1790–1849*, Нови Сад 1995; *Дипломатички списи код Срба у Хабзбуршкој монархији и Карловачкој митрополији од краја XVII до средине XIX века*, Ветерник 2001; *Земљишна књига села Вођањ (1758–1840)*, Сремска Митровица 2004; *Темишварски сабор и Илирска дворска канцеларија (1790–1792)*, Нови Сад 2005; *Библиографија радова академика Славка Гавриловића*, Београд 2006; *Знаменија докумената за историју српског народа (1538–1918)*, Нови Сад 2007 (коаутор); *Земљишна књига села Марадик (1758–1810)*, Сремска Митровица 2009; *Племство код Срба у Јужној Угарској у XVII и XVIII веку*, Сремска Митровица 2012.

ЉУБОМИРКА КРКЉУШ. Редовни професор Правног факултета Универзитета у Новом Саду у пензији.

Дипломирала (1964) и магистрала (1972) на Правном факултету Универзитета у Београду. Докторирала 1978. на Правном факултету Универзитета у Новом Саду („О политичким странкама у Војводини од 1918. до 1929. године“). Предавала је Историју држава и права народа Југославије, Историју држава и права народа Србије и Црне Горе и Правну историју српског народа, а поред тога и опциони предмет Историја политичких и правних институција Војводине. Предавала је правну историју три године и на Правном факултету у Источном Сарајеву. Током рада на Правном факултету била је продекан и декан Факултета и проректор Универзитета у Новом Саду.

Важније књиге: *Одабрани извори из државноправне историје Југославије* (са С. Шаркићем), Београд 1982; *Општа историја државе и права* (са С. Шаркићем), Београд 1986, 1989, 1992; *Присаједињење Војводине Србији 1918*, Нови Сад 1992 (коаутор); *Историја политичких и правних институција Војводине*, Нови Сад 1992, 2004; *Правна историја српског народа*, Нови Сад 2002; *Одабрани извори из правне историје српског народа*, Нови Сад 2003;

Пројектии усѣава за Војводовину Србију насѣали у ѿоку срѣскоѣ народноѣ ѿокреѣа 1848–1849, Нови Сад 2006; *Правна исѣорија срѣскоѣ народа*, Источно Сарајево 2007; *Извещѣаји француских диѣломатѣа из Беоѣрада у време револуције 1848–1849*, Нови Сад 2009; *Правна исѣорија срѣскоѣ народа*, Београд 2016 (осмо издање); *Средишњи орѣани власѣи у Срѣској Војводовини: 1848–1849*, Нови Сад 2013.

ЖАРКО ПЕТКОВИЋ. Ванредни професор на Одељењу историје на Филозофском факултету Универзитета у Београду.

Дипломирао 1994. на Одељењу историје Филозофског факултета у Београду, где је и магистрирао 1999. („De legibus и Цицеронова политика крајем педесетих година”) и докторирао 2005. („Спољна политика Понтске краљевине”). Иазбран у звање асистента приправника 1995, асистента 1999, доцента 2006. (Историја старог века) и 2012. за ванредног професора (Историја Рима) Одељења историје на Филозофском факултету у Београду. Област научног интересовања и истраживања: историја Римске републике, римска религија, римска политика на Истоку у доба позне Републике, политичка мисао позне Римске републике, историја Илирика у доба Римског царства.

Важније књиге: *Спољна ѿолиѣика Понѣске краљевине*, Београд 2009.

МИРА РАДОЈЕВИЋ. Ванредни професор на Одељењу историје на Филозофском факултету Универзитета у Београду.

На Одељењу историје Филозофског факултета у Београду дипломирала 1985, магистрала 1992. („Удружена опозиција 1935–1939”) и докторирала 2004. године („Божидар Марковић (1874–1946) – Политичка биографија”). На Одељењу историје Филозофског факултета у Београду изабрана у звање асистента 1996, доцента 2004, и ванредног професора 2014. године (ужа научна област „Историја Југославије”). Област научног интересовања и истраживања јој је национална историја XX века.

Важније књиге: *Удружена опозиција: 1935–1939*, Београд 1994; *Научник и ѿолиѣика: ѿолиѣичка биоѣрафија Божидара В. Марковића (1874–1946)*, Београд 2007; *Крајѣка исѣорија Срба*, Београд 2008 (коаутор); *Србија у Великом раѣу 1914–1918*: кратка историја, Београд 2014 (коаутор); *Милан Грол*, Београд 2014; *Јасеновац*, Београд 2017 (коаутор).

РЕЦЕНЗЕНТИ РАДОВА У 2016. ГОДИНИ
/ REVIEWERS OF PAPERS IN 2016

Проф. др Ђорђе Бубало, Филозофски факултет, Универзитет у Београду,
Др Биљана Вучетић, научни сарадник, Историјски институт Београд,
Проф. др Владан С. Гавриловић, Филозофски факултет, Универзитет у Новом
Саду,

Др Александар Животић, научни сарадник, Институт за новију историју
Србије, Београд,

Др Бојана Миљковић Катић, виши научни сарадник, Историјски институт
Београд,

Проф. др Милош Ковић, Филозофски факултет, Универзитет у Београду,

Др Петар Крестић, научни саветник, Историјски институт Београд,

Др Александар Крстић, научни сарадник, Историјски институт Београд,

Проф. др Мира Радојевић, Филозофски факултет, Универзитет у Београду,

Проф. др Александар Растовић, Филозофски факултет, Универзитет у Бео-
граду,

Проф. др Момир Самарџић, Филозофски факултет, Универзитет у Новом
Саду.

Зборник Матице српске за историју издаје Матица српска
Излази двапут годишње
Уредништво и администрација: Нови Сад, Улица Матице српске 1
Телефон: (021) 6615798

Proceedings of Matica Srpska for History
Published twice a year
Editorial and publishing office: Novi Sad, 1 Matica Srpska Street
Phone: +381-21/6615798
E-mail: vnikolic@maticasrpska.org.rs
zmsi@maticasrpska.org.rs
Website: www.maticasrpska.org.rs
<http://www.maticasrpska.org.rs/category/katalog-izdanja/naucni-casopisi/zbornik-matice-srpske-za-istoriju/>

Редакција *Зборника Матице српске за историју*
закључила је свеску 95 (1/2017) 23. маја 2017. године
За издавача: проф. др Ђорђе Ђурић
Стручни сарадник Одељења: Владимир М. Николић
Лектори: Милена Миловић и Ивана Ћелић
Коректор: Владимир М. Николић и Драган Тубић
Лектор и преводилац резимеа на енглески језик: Оливера Кривошић
Технички уредник: Вукица Туцаков
Компјутерски слог: Владимир Ватић, ГРАФИТ, Петроварадин
Штампа: САЈНОС, Нови Сад
Тираж: 400

Штампање свеске бр. 95 *Зборника Матице српске за историју* омогућило је
Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије

CIP – Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад
93/94(082)

ЗБОРНИК Матице српске за историју – *Proceedings in History* /
главни и одговорни уредник Војин Дабић. – 1984, 29– . – Нови Сад :
Матица српска, 1984 – (Нови Сад : Идеал) . – 24 cm

Два пута годишње. – Резимен у публикацији су на енглеском и немачком језику. – Штампарије: „Минерва”, Суботица (св. 31/1985); Просвета, Нови Сад (од св. 32/1985. до св. 41/1990); Графо-офсет, Нови Сад (од св. 42/1990. до св. 56/1997); Duplex, Нови Сад (од св. 57/1998. до св. 59/60/1999); Прометеј, Нови Сад (од св. 61/62/2000. до св. 65/66/2002); Идеал, Нови Сад (од св. 67/68/2003). – Наставак: *Зборник за историју* = ISSN 0350-0489

ISSN 0355-5716

COBISS.SR-ID 7793410